

ГРАНІ

4(18) 2001

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації та виконавчого
комітету Дніпропетровської
міської ради

Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.

Передрук – тільки з
дозволу редакції.

ЗМІСТ

ДО 10-Ї РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Швець М.А. Розбудова незалежної України — шлях сподівань, надій та реалій.....	3
Поляков М.В. Дніпропетровський національний університет: здобутки і перспективи (до 10-ї річниці незалежності України).....	10
Сурмін Ю.П. Украина: итоги сложного десятилетия и проблема будущего.....	17

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

Колесников К.М. Українська державність як закономірний вияв історії: ретроспективний погляд (до 10-ї річниці незалежності).....	28
Гавва В.В. Удосконалення системи охорони здоров'я.....	31

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Захаренко О.М. Ленінський район — вчора, сьогодні, завтра.....	35
Лукашова В.Ф. Прошлое и настоящее отдельно взятого района.....	38
Абросимова С.В. Катеринославська вчена архівна комісія і її внесок у дослідження історії міста.....	40

ІСТОРІЯ

Шляхов О.Б. Робітники-моряки азово-чорноморського басейну в кінці XIX — на початку XX ст. (психологічний портрет).....	45
Хлибова Л.В. Адміністративний та суспільно-політичний устрій Української козацької держави.....	52
Хридошкин А.В. Историко-политические представления В.Н.Каразина.....	54
Донченко С.П. Українські ліберали і Директорія.....	59
Пахоменков Ю.Г. Українська революція доби Центральної Ради в історіографії.....	63
Кривчик Г.Г. Еволюція форм організації та оплати праці у сільському господарстві України в умовах тоталітарного режиму 60-80 рр.	65

ФІЛОСОФІЯ

Поплавская Т.Н. Проблема добра и зла в современной философии и психологии.....	71
Ятченко В.Ф. Проблема ідеалу в українських обрядових піснях.....	75
Рязанова Л.С. Религия в эпоху постмодерна.....	79
Крамар П.П. Культура творчості, а чи її культ? Про культурне і культове сприйняття креативної активності людини.....	85
Невшупа А.М. О проблеме личности в христианстве.....	91

СОЦІОЛОГІЯ

Наумкіна С.М. Проблеми безробіття і конфліктність в суспільстві.....	97
Бурега В.В. Девіація в соціальному управлінні.....	100
Колесник Л.А. Диаспора как социальное явление и социологическая категория.....	105

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Осадчий В.І. Погляд на розвиток партійного будівництва.....	108
Клюй А.І. Ідея федералізму та автономії в українській політичній думці XIX століття.....	109
Кравченко П.А. Демократизація влади і соціальна стабільність в становленні української державності.....	112
Глазирін В.П. Зовнішньоекономічна політика України: досвід за роки незалежності і перспективи розвитку на початку XXI століття.....	117
Брежнєва Т.В. Еволюція військово-політичної стратегії НАТО: від координації до інтеграції (1950-1952).....	120

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Шевцов С.В. Международная конференция «Философия Дж.Локка и современность», посвященная памяти Г.А.Заиченко.....	126
Швидкая Л.И. Международная научно-практическая конференция «Социология города: научные проблемы и социальные технологии».....	128

НА ГРАНІ

Заиченко В.Г. Размышления о сущем.....	131
--	-----

АНОТАЦІЇ

GRANI

4(18) 2001

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@giac.dp.ua

© «Grani», 2001

CONTENTS

TO 10-ANNIVERSARY OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

Shvets M.A. Construction of Ukrainian Independence — The Way of Hopes, Dreams and Realities.....	3
Polyakov M.V. Dniepropetrovsk's National University: Achievements and Perspectives (to 10-Anniversary of Ukrainian Independence).....	10
Surmin Yu.P. Ukraine: Decade of Difficult Way and Future's Problem.....	17

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Kolesnikov K.M. Ukrainian State as Regular Manifestation of History (to 10-Anniversary of Independence).....	28
Gavva V.V. Improvement of System of Care of Public Health.....	31

TO 225-ANNIVERSARY DNEPROPETROVSK

Zakharenko O.M. Leninskiy District — Yesterday, Today, Tomorrow.....	35
Lukashova V.F. Past and Present of the Apart Taking District.....	38
Abrosimova S.V. Katerynoslav Scientific Archive Commission and Its Contribution to the Research of the Town History.....	40

HISTORY

Shlyahov O.B. Worker-sailors of Azov-Black Sea Basin in the end of XIX — beginning of XX Centuries (Psychological Portrait).....	45
Hlybova L.V. Administrative and Social-Political Organization of Ukrainian Kozak's State.....	52
Hridochkin A.V. Historical-political views by V.N. Karazin.....	54
Donchenko S.P. Ukrainian's Liberals in Directoria.....	59
Pakhomenkov Yu.G. Ukrainian Revolution in the Times of the Central Rada.....	63
Krivchik G.G. The Evolution of the Work Organization and Payment Forms in the Agriculture of Ukraine in Condition of Totalitarizm in 60-80	65

PHILOSOPHY

Poplavskaya T.N. The Problem of Good and Evil in Modern Philosophy and Psychology.....	71
Yatchenko V.F. The Problem of Ideal in Ukrainian Ritual Songs.....	75
Ryazanova L.S. Religion in Postmodernism's Age.....	79
Kramar P.P. Culture of Creative Work or It's Cult? About Cultural and Cultive Perception of Human Creative Activity.....	85
Nevshupa A.M. About Person's Problem in Christian.....	91

SOCIOLOGY

Naumkina S.M. The Problem of Unemployment and Conflicts in the Society.....	97
Burega V.V. The Deviation in the Social Management.....	100
Kolesnyk L.A. Diaspora as the Social Phenomenon and Sociologic Category.....	105

POLITICAL SCIENCES

Osadchiy V.I. The View on Development of Parties Construction.....	108
Kluj A.I. The Idea of Federalism and Autonomy in Ukrainian Political Thought in XIX century.....	109
Kravtchenko P.A. The democratization of the authority and the social stability in the making of Ukrainian State.....	112
Glazyrin V.P. Foreign Economy Policy of Ukraine: Experience at the Years of Independence and Perspective of Development at Beginning of XXI Century.....	117
Brezhneva T.V. Evolution of military-political strategy NATO: from coordination to integration (1950-1952).....	120

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Shevtsov S.V. International Conference «Jh.Locke's Philosophy and Modernity».....	126
Devoting to G.A. Zaichenko's Memory.....	128
Shvydkaya L.I. International Scientific-Practical Conference «City's Sociology: Scientific Problems and Social Technologies».....	128

ON THE EDGE

Zaichenko V.G. Meditations about Being.....	131
--	-----

ABSTRACTS

ДО 10-Ї РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

М. А. ШВЕЦЬ

РОЗБУДОВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ — ШЛЯХ СПОДІВАНЬ, НАДІЙ ТА РЕАЛІЙ

Швець Микола Антонович — голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації

Без власної держави нема й не може бути
нації української

В'ячеслав Липинський

Наша молода держава Україна переживає світанок відродження. Ми є сучасниками того, що вже ціле десятиріччя відділяє українське суспільство від проголошення державної незалежності України. Історичне рішення Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. було підтримано 90,3 % голосів громадян, які 1 грудня того ж року прийшли на Всеукраїнський референдум і засвідчили свою готовність будувати новий український дім. Симптоматично, що вже у перший місяць потому незалежність України визнали 68 держав, а в 1992 р. — ще 64 [4, 367, 368]. Відомий американський політолог і державний діяч З.Бжезінський невдовзі оцінив проголошення незалежності України як одну з найважливіших подій XX ст., поставивши до одного ряду з розпадом Австро-Угорської імперії в 1918 р. і розподілом європейського континенту на два блоки у 1945 р. [1].

Явне переважання позитивного ставлення до української незалежності як в Україні, так і у світовому співтоваристві спричинилося не тільки сприятливими внутрішніми і зовнішніми факторами початку 90-х рр. XX ст. Воно стало й наслідком тих процесів державотворення й націотворення, що тривали в українських землях протягом багатьох століть.

Із давніх часів Середнє Подніпров'я було найрозвинутішим східнослов'янським регіоном, де зародилася рання руська державність, де сформувався політичний стрижень Київської Русі. За своїм економічним рівнем Русь не поступалася своїм європейським сусідам, а міжнародний авторитет, політичні, економічні та культурні зв'язки свідчать про її вагомий роль у тодішньому світі. Роль Київської держави в історії європейської цивілізації справді непересічна, адже вона врятувала континент від татаро-монгольської навали [14, 343–344]. У період феодальної роздробленості Русі закладалися осно-

ви формування української етнокультурної спільності, державне життя якої підтримувалося в межах Галицько-Волинського, Київського, Чернігівського та інших південноруських князівств [5, 328].

Подальший розвиток української середньовічної народності ускладнився в обставині втрати власної державності, коли в XIV — XVI ст. українські землі були розподілені між кількома сусідніми державами. Однак уже в литовсько-польський період, наприкінці XVI — в першій половині XVII ст., активізувалось українське національно-культурне життя, наступила доба козацьких війн [7]. Все це підготувало національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького, коли широкі й різні верстви українського суспільства виступили проти соціального і національно-релігійного поневолення. В ході історичних подій Хмельниччини зародилася українська козацька держава, формується українська державна ідея, що стали фактом складного історичного буття кількох поколінь українців часів Гетьманщини другої половини XVII — XVIII ст. [12].

Наш рідний край відіграв особливу роль у творенні нової історії України. Протягом XVI — XVIII ст. Подніпров'я стало місцем зародження і становлення українського козацтва, Запорозької Січі, які є символом боротьби українців за свободу. Показово, що й перша значна перемога національно-визвольної армії Б.Хмельницького була здобута навесні 1648 р. в битві під Жовтими Водами [13, 103–135].

Наприкінці XVIII — на початку XX ст. набув історичних імпульсів процес формування української модерної нації. Її нова інтелектуальна еліта — демократична інтелігенція — поширює ідею української державності спочатку серед нечисленних учасників таємних товариств, а згодом в середовищі перших українських політичних партій. На рубежі XIX — XX ст. ідея творення незалежної демократичної соборної України починає здобувати все більше прихильників, у

тому числі серед українських селян та робітників [11].

Справжнім апофеозом українських національно-визвольних змагань стали драматичні події 1917 – 1921 рр. Утворення Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату, проголошення Української Народної Республіки, IV Універсал УЦР про незалежність УНР, проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, Злука двох українських республік, стрімке зростання української національної самосвідомості в народних масах – все це засвідчило, що українська нація постала спільнотою політичною [10].

Не уявляється випадковим, що більшовики, придушивши українську національно-демократичну революцію, санкціонували утворення радянської України. Проте, суперечливий і неоднозначний радянський період з українізацією і голодоморами, небаченим трудовим ентузіазмом мільйонів простих людей і масовими репресіями сталінського тоталітарного режиму, дисидентським рухом безперечно наближав український народ до часу утворення суверенної, незалежної України [6].

Нове пробудження національної самосвідомості, активізація суспільно-політичних процесів притаманні добі «перебудови» 1985 – 1991 рр. Важливо, що в цей історичний проміжок часу, 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, де відбилися фундаментальні принципи суверенності, народовладдя, недоторканості території республіки, розподілу влади, рівності громадян, гарантування їхніх прав і свобод, що мали конституційний характер. Прийняття Декларації сприяло розгортанню конституційного процесу, наповненню його новим змістом.

Спираючись на Декларацію, у жовтні 1990 р. Верховна Рада утворила конституційну комісію, що мусила розробити проект концепції Основного закону. В ході її роботи опрацьовувалося сім варіантів документа. У червні 1991 р. концепція нової Конституції була затверджена. В цьому питанні Верховна Рада України випередила інші парламенти союзних республік. Від червня 1991 р. конституційна комісія почала розробку проекту Основного закону. Фахівці наполегливо вивчали вітчизняний і зарубіжний досвід.

Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України продиктувало внесення принципових змін до проекту, започаткувало процес повноцінного державотворення. Відтепер розбудова правового поля в незалежній державі повинна забезпечити його самодостатність. Проекти конституційної комісії обговорювалися на наукових конференціях, водночас здійснювались експертизи вітчизняними й зарубіжними юристами. Після опублікування одного із варіантів проекту, протягом шести

місяців відбувалося його обговорення. В його ході до конституційної комісії надійшло 47 тис. поправок, доповнень і заперечень. У жовтні 1993 р. було оприлюднено черговий, четвертий, варіант проекту. Його обговорення виявило принципові суперечності між позиціями Президента України Л.Кравчука і Верховної Ради стосовно проблеми розподілу влади. Восени 1993 р. конституційний процес остаточно загальмувався. В цей час чинною залишилася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад дві сотні поправок [8, 77-79].

У вересні 1994 р. розпочала роботу нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л.Кучма й голова Верховної Ради О.Мороз. Ставлячи на меті надати імпульси конституційному процесу, Л.Кучма у грудні 1994 р. вніс проект «Конституційного закону про державну владу і місце самоврядування в Україні», де містилися конкретні пропозиції про розмежування влади по законодавчій і управлінсько-розпорядчій лініях.

Позитивне значення у приборканні гострої кризи влади мала конституційна угода, укладена в червні 1995 р. на річний термін Л.Кучмою й О.Морозом. Під угодою, яка в основному відтворювала положення не схваленого конституційною більшістю закону «Про державну владу і місце самоврядування», поставили підписи більш як половина депутатів. Тимчасово припинилася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді.

У лютому 1996 р. конституційна комісія передала проект Основного Закону на розгляд парламенту. Документ розглядався майже три місяці, протягом яких відбулося три офіційні читання. Найбільше дискусій точилося за п'ятьма пунктами: розподіл повноважень між гілками влади, проблема приватної власності, державна символіка, статус російської мови й статус Республіки Крим. Конституційний процес знову зайшов у глухий кут. У цій обстановці політичні діячі України змогли подолати свої власні амбіції. В парламенті виникла узгоджувальна комісія на чолі з народним депутатом М.Сиротю, що на початку травня отримала від Верховної Ради тимчасовий спеціальний депутатський статус. Долаючи труднощі, комісія узгоджувала позиції різних фракцій, партій і течій у кожній спірній статті Конституції.

Опрацювання проекту Конституції, що дістав перепустку в життя, тривало майже два роки. В ході конституційного процесу українська політична еліта доклала величезних інтелектуальних зусиль, продемонструвала здатність до діалогу і компромісів, показала свою відповідальність за історичну долю країни та народу, мир і злагоду в суспільстві. Втіленням кращих якостей депутатського корпусу стала знаменита «консти-

туційна ніч» (з 27 на 28 червня 1996 р.), протягом якої було затверджено Основний Закон держави. День ухвалення нової Конституції України проголошено державним святом [8, 87; 89; 90].

Конституція незалежної України визначила сукупність фундаментальних суспільних цінностей, сформувала сучасну політико-економічну систему. Це створило передумови для того, щоб функціонування й розвиток держави та суспільства не залежали від політичних орієнтацій партій чи окремих діячів. В Основному Законі вичерпно окреслено відносини держави і громадянина, їхні права та взаємні обов'язки. Важливо, що встановлено граничні межі втручання держави в життя суспільства, закріплено ідею місцевого самоврядування.

На основі положень Конституції України, можна виділити чотири рівні влади, які складають внутрішню структуру адміністративно-територіального устрою:

- первинний – рівень населених пунктів, де формою місцевої публічної влади є місцеве самоврядування, органи якого формуються територіальними громадами і мають ознаки адміністративно-правової та фінансової автономії;

- другий – рівень районів, де місцева влада представлена районними державними адміністраціями; поряд з державною виконавчою владою на районному рівні існують районні ради, які не мають власних виконавчих органів і здійснюють координуючі, представницькі та, частково, бюджетні функції;

- третій – рівень областей, де діє така ж сама структура, що й на районному рівні;

- четвертий – загальнонаціональний рівень із системою органів законодавчої, виконавчої й судової державної влади.

Органи місцевого самоврядування мають кілька видів стосунків:

- село, селище, невелике місто – районна рада, районна державна адміністрація;

- місто обласного значення – обласна рада, обласна державна адміністрація;

- районна рада – районна державна адміністрація;

- обласна рада – обласна державна адміністрація [8, 90; 92; 94].

Отже, за роки незалежності утвердився конституційний процес, який склав стрижень державотворення, забезпечував розбудову правової системи держави, зміцнення законності й правопорядку в суспільстві.

Десятиріччя незалежного розвитку нашої держави характеризувалося бурхливим розвитком демократичної політичної системи, однією з найважливіших ознак якої є багатопартійність. Цей суспільно-політичний процес ще далекий від завершення і недостатньо збалансований. Адже для сучасних політичних партій притаманні мультипартійність, нечисленність партійних лав, невизначеність соціальної основи, локальність

партійного впливу, досить певна географічна зорієнтованість, посилення розколів та дроблення тощо [2, 503–504]. Попри всі вади й недосконалості цього етапу багатопартійності, в Україні поступово заповнився весь політичний спектр від лівих до правих, який існує в більшості демократичних країн світу. Це означає, що наше суспільство все активніше позбавляється від залишків тоталітарного минулого і починає функціонувати в режимі світових демократичних політичних стандартів.

Новітня історія України останнього десятиліття характеризувалася справді радикальними змінами в соціально-економічній сфері, серцевиною яких стала ринкова трансформація народного господарства. Подібне реформування в Україні розгорнулося вже на початку 1992 р., причому не з ініціативи власної політичної еліти, а за прикладом сусідньої Росії. Адже українська економіка була надто тісно пов'язана з російською. До того ж, власного плану реформ в Україні тодішня еліта не запропонувала. Це був найгірший з усіх можливих шляхів перетворення планово-директивної системи господарства на ринкову.

Обвалена лібералізація цін у Росії негайно позначилося й на економічному становищі України. За 1992 р. ціни на природний газ виросли у сто разів, ціни на нафту – в триста. Споживачі енергоносіїв почали збільшувати ціни на свою продукцію, а це призвело до значної інфляції. Втрачаючи стимули зростання, стало стрімко падати виробництво. Підприємства не мали можливості сплачувати відрахування до бюджету. Досить швидко посилювалась гіперінфляція. Восени 1994 р. в обігу з'явилася 500-тисячна купюра з реальною вартістю не більш як 4 долари США. У 1995 р. Національний банк України випустив в обіг купюри номіналом 1 млн. купоно-карбованців [8, 156].

Інфляційний процес припинив накопичення в народному господарстві й розпочався розпад продуктивних сил. За цих обставин швидкими темпами відбувалася доларизація української економіки. Водночас відродився примітивний натуральний обмін – так званий бартер. Бартеризація призвела до «тінізації» економіки, втрати контролю над нею з боку держави. В Україні катастрофічно наростали неплатежі за продані товари та надані послуги. Реаліями життя мільйонів українців стали затримки і навіть невиплати заробітної плати, пенсій, стипендій. Посилював знекровлення української економіки відплив вітчизняних капіталів за кордон. За різними оцінками, наприкінці 1994 р. вітчизняні власники вивезли за межі України від 10 до 20 млрд. доларів США [4, 380].

Протягом перших років здобуття незалежності економіка України деградувала особливо стрімко. Так, у 1994 р. падіння промислового виробництва сягнуло 28 %, валового внутріш-

нього продукту (ВВП) – 23 %. Катастрофічно впав життєвий рівень народу. Проти 1991 р. купівельна спроможність населення зменшилася майже в п'ять разів та була в 2,5 раза нижча, ніж у Росії [8, 157].

Реальна загроза втрати керованості економічними процесами змусило нове керівництво України стати на шлях радикальних ринкових реформ, програма яких була проголошена Президентом Л.Кучмою у парламенті в жовтні 1994 р. Умовами виходу з кризи ставали реструктуризація промисловості та її технічне переозброєння. Вимогами нового економічного курсу були проголошені істотне зниження податкової навантаження і створення ефективної податкової системи, яка б стимулювала виробництво. На жаль, Верховна Рада за всі ці роки не спромоглася створити необхідної законодавчої бази задля реалізації цих ідей.

Попри всі труднощі, вдалося зменшити максимальну ставку прибуткового податку з фізичних осіб з 90% у 1994р. до 40% у 1999. Відповідно податок на прибуток зменшився з 45 до 30%, податок на додану вартість – з 28 до 20%. За останні роки було істотно послаблено податковий прес на сільських товаровиробників і підприємства малого бізнесу, знижено податкове навантаження на фонд оплати праці. У спеціальних економічних зонах запроваджувався режим пільгового оподаткування. Проте для найшвидшого виходу з системної і глибокої кризи конче необхідна справжня податкова реформа.

Виступаючи з промовою на VII з'їзді Українського союзу промисловців і підприємців у травні 1999 р., Л.Кучма заявив, що реформи податкової системи заважали здебільшого причини суб'єктивного характеру. Галузь державних фінансів, поряд із банківською системою, стала найбільш криміналізованою. Внаслідок цих негативних процесів поглиблювалась криза неплатежів, зростало безробіття, посилювалась залежність держави від фінансових донорів із-за кордону. Певна стабілізація було помітна лише у галузях промисловості, які реалізовували свій експортний потенціал [8, 161; 162].

Незаперечним успіхом останніх років стало досягнення відносної фінансової стабілізації. Восени 1996 р. в обіг було запроваджено гривню, що створило об'єктивні умови для припинення «втечі» вітчизняних капіталів за межі країни й залучення іноземних інвестицій. Щоправда, під час грошової реформи було встановлено завищений курс гривні щодо долара США та інших валют, який явно не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти й кризовому стану вітчизняної економіки. Ревальвація валюти істотно підірвала можливості українського експорту. Проте вже восени 1998 р. під впливом фактичного банкрутства державних фінансів Росії гривня наполовину знецінилася.

У 1999 р. поступове зниження її курсу щодо світових валют тривало. Унаслідок сфера зовнішньоекономічної діяльності стала найдинамічнішою в економіці України.

За роки незалежності в Україні стався перелом у реформуванні відносин власності. За 1991–1993 рр. форму власності змінили 3,6 тис. підприємств та організацій, за 1994–1999 рр. – 61,7 тис. У 2000 р. понад 70% обсягу промислової продукції вже вироблялося на недержавних підприємствах. Однак проведення приватизації через сертифікатні аукціони не дала відповідального господаря, який міг би забезпечити нові інвестиції, технології, робочі місця. Нерідко з'являлися не справні господарі, а псевдовласники. Вони не вміли займатися підприємництвом, а використовували майно й доходи підприємств та організацій для власного збагачення [8, 162–163].

Перше десятиліття незалежності України пройшло під знаком боротьби з небаченою за глибиною системною кризою. Її масштаби настільки серйозні, що і в 2001 р. Україна посідає лише 138 місце в світі за валовим національним продуктом на душу населення [3, 4]. Втім в 2000 – 2001 рр. у розвитку української економіки спостерігається не тільки стабілізація, а й зростання. Тільки за перше півріччя 2001 р. внутрішній валовий продукт, за даними Кабінету Міністрів України, збільшився на 9 %. [15, 1; 87; 89; 90]. В оновлення економіки України вносить вагомий внесок Дніпропетровщина. Загальний обсяг промислового виробництва за I півріччя 2001 року (в діючих цінах) склав 13099,3 млн.грн. По відношенню до січня – червня 2000 року обсяги промислової продукції збільшилися на 18,4%.

Зростання виробництва досягнуто в дванадцяти із тринадцяти промислових центрах області.

У добувній промисловості приріст обсягів продукції склав 12,3%. На підприємствах обробної промисловості, де зосереджено понад 70% всього промислового виробництва області, забезпечено його зростання на 21,9%. Це обумовлено насамперед збільшенням обсягів виробництва на підприємствах металургії та оброблення металу (на 22,1%), питома вага яких в загальному обсязі продукції промисловості складає майже 50%.

Зростання обсягів виробництва відбулося також у легкій (на 37,8%) та харчовій промисловості (на 38,8%), целюлозно-паперовій і поліграфічній промисловості та видавничої справи (на 25,0%), видобування енергетичних (на 19,0%) та неенергетичних матеріалів (на 11,0%), хімічній та нафтохімічній промисловості (на 10,1%), машинобудуванні, монтажу і ремонту машин та устаткування (на 4,4%) [9].

Передові підприємства Дніпропетровської області налагодили унікальні виробництва. Так,

28 березня 1999 р. з району екватора успішно здійснено перший випробний запуск української ракети «Зеніт» у рамках реалізації міжнародного проекту «Морський старт», чим започатковано практичну реалізацію безпрецедентного в технічному вимірюванні проекту XXI ст. Втілення у життя цього новаторського космічного проекту стало можливим завдяки об'єднанню зусиль, інтеграції наукової думки й технічних можливостей учених, конструкторів та інженерів України, Росії, США й Норвегії. У проекті використано найновітніші технології, розроблені провідними аерокосмічними компаніями «Боїнг» (США), РКК «Енергія» (Росія), «Кварнер» (Норвегія), ВО «Південний машинобудівний завод» та ДКБ «Південне» ім.М.К.Янгеля (Україна) [8, 123].

Гігантський за своїм науково-технічним потенціалом колектив «Південного машинобудівного заводу» бере активну участь у переоснащенні сільського господарства. Його трактори мають високу ефективність і надійність та забезпечують підвищення продуктивності праці на 30%. Оновлення продукції вітчизняних заводів, освоєння на заводах військово-промислового комплексу номенклатури машин, яка раніше не випускалася в Україні, дало можливість підняти рівень забезпеченості технологічних операцій в агропромисловому комплексі вітчизняною технікою з 30% у 1992 р. до 78% у 1998 р. до 2005 р. заплановано довести цей рівень до 90%.

В Україні розроблена й реалізується Державна програма розвитку рухомого складу соціального призначення, що сприяє розв'язанню гострих соціальних проблем пасажирських перевезень. До цього напрямку залучено низку іноземних кредитних ліній, НВО «Дніпропетровський електровозобудівний завод» м.Дніпропетровськ, укладено контракт із німецькою фірмою «Сіменс», на базі «Південмашу» створено спільне підприємство «Татра» (з Чехією) для виробництва міських трамваїв. Державне підприємство «Південмаш» за участю кількох машинобудівних підприємств організувало виробництво сучасних тролейбусів і комплектуючих виробів до них. Налагоджено випуск магістральних і шахтних електровозів на НВО «Дніпропетровський електровозобудівний завод», у Дніпропетровську збудовано завод кислотних стартерних акумуляторів [8, 164;165].

Важливою запорукою подолання економічних труднощів є реформування сільського господарства України. Протягом 1996 р. було фактично завершено перший етап земельної реформи – роздержавлення землі та її передання у власність юридичних осіб. Документи на право земельної власності отримали майже всі колгоспи. В наступний період розпочато реалізацію завдань другого етапу реформи – становлення реального власника землі, передання землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Май-

же 6,1 млн. громадян отримали земельні паї, обсяг яких становить близько половини земельних угідь України.

Наприкінці 1999 р. з'явився указ Президента України Л.Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Це був вельми необхідний крок, тому що в сільському господарстві динаміка виробництва залишилася незадовільною. Продуктивність праці в колективних сільськогосподарських підприємствах скоротилася за 10 років більш ніж удвічі (в промисловості – 21%). У 1999 р. 85% КСП були збитковими (в 1994 р. – тільки 24%). Середньорічні темпи скорочення виробництва в КСП становили в 1991 – 1994 рр. 9,5%, а в 1995 – 1999 рр. – 13%. Подібна динаміка викликана не ринковими формами господарювання. Від 1994 р. виробництво в приватному секторі сільського господарства зросло на 10%. Президентський указ має на меті перетворення КСП на колективні господарства з приватною власністю на землю [8, 172].

В останні роки в сільському господарстві набули розвитку орендні відносини, знизився диспаритет цін на сільськогосподарську й промислову продукцію, поширилася практика співпраці з іноземними інвесторами та кредиторами, триває реструктуризація виробництва, помітно скорочено імпорт продовольства. Є обнадійливі прогнози, що в 2001 р. хлібороби Дніпропетровщини, як і всієї України, виростять солідний врожай зернових, зможуть досягти помітних позитивних зрушень в інших галузях сільського господарства.

Ринкова трансформація економіки потребує сильної соціальної політики. На жаль, на перших етапах українських реформ здійснення соціального чинника пішло шляхом видання декретів та рішень, часто без чіткої перспективи їх виконання. Край такої невизначеності поклала доповідь Президента України Л.Кучми на сесії Верховної Ради України в жовтні 1994 р. «Шляхом радикальних економічних реформ», де представлено основні засади соціальної політики. Дієві механізми реалізації принципів соціально-орієнтованої економіки, підвищення ефективності соціальної політики розроблені й затверджені Указом Президента України «Основні напрями соціальної політики в 1997 – 2000 рр.» Вони стали складовою частиною ідеології державного будівництва, посилення соціальної спрямованості економіки й наближення національного законодавства до міжнародних стандартів.

Соціальна сфера стає предметом особливої уваги держави, влади. Це, зокрема, такі основні проблеми, як соціальний захист громадян, регуляція зайнятості та доходів, розвиток соціальної сфери. У посланні Л.Кучми до Верховної Ради «Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.» деталізована пе-

редвиборча програма, яка виявилася переконливою й допомогла діючому президентові перемогти на нових виборах.

Основні цілі соціальної політики сформульовані так:

- забезпечити за п'ятирічний період зростання реальних доходів населення в 1,3 – 1,4 рази;

- створити в Україні мільйон нових робочих місць;

- підвищити мінімальний рівень трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму [8, 212].

Соціально-економічні труднощі мали наслідком демографічну кризу, що знаходить свій вияв у депопуляції. На початок 2000 р. вперше чисельність населення України стала меншою за 50 млн. чоловік. Основна причина природного скорочення населення України – зниження протягом тривалого часу рівня народжуваності. На фоні постійного скорочення кількості народжуваних позитивно виглядає процес зниження рівня смертності. Фактором сприятливого впливу на демографічну ситуацію є зменшення смертності новонароджених.

Криза перехідного періоду не тільки погіршила економічну та політичну ситуацію в державі, а й торкнулася сім'ї. Зниження народжуваності відбилось й на сімейному складі населення. Переважають сім'ї, в яких виховуються 1 – 2 дитини. Багатодітні сім'ї (496 996) становлять лише 3,7 % загальної кількості. Налічується 802 705 неповних сімей, що становить 6,0 % їх загальної кількості, окрім того спостерігається тенденція до їх збільшення. Послаблення сімейних зв'язків, зниження економічної спроможності сім'ї дало поштовх до поширення таких негативних явищ, як безпритульність і жебрацтво дітей. Споконвічна традиція багатодітності в Україні втрачається взагалі ж у країні близько 2,5 млн. дітей виховуються в розлучених сім'ях (всього дітей – 11,5 млн.) [8, 212–214].

У березні 1999 р. Верховна Рада України ухвалила Декларацію про загальні засади державної політики стосовно сім'ї та жінок. Вона стала своєрідною основою для підготовки нормативних актів у галузі сім'ї. У вересні того самого року Верховна Рада України затвердила Концепцію державної сімейної політики, яка визначає її загальну стратегію та пріоритетні напрями. Розпочато реалізацію галузевої програми «Студентська сім'я». В Україні близько 20 тис. студентських сімей, з них 11,5 тис. або 57,8 % – сім'ї з дітьми в яких виховується понад 12,5 тис. дітей. Серед основних проблем студентської сім'ї – низький рівень життя, гострі житлові проблеми, невизначеність із працевлаштування після закінчення навчання тощо.

Однією з найбільшійших проблем для молодих людей є безробіття та брак свого житла. Адже 30 % загальної кількості безробітних при-

падає на молодих. Протягом останніх років функціонували молодіжні центри праці в Київській, Івано-Франківській, Дніпропетровській, Рівненській, Вінницькій та Львівській областях. Щороку надавалася допомога в працевлаштуванні близько 250 тис. молодих людей [8, 215; 217; 218].

Започаткування в 1991 р. ринкових реформ зумовило потребу реформування системи заробітної плати в напрямі її демократизації. Стратегія розвитку на період до 2010 р. передбачає прискорення соціальних процесів в Україні. Прогнозові зростання обсягів ВВП дозволить підняти розмір реальної заробітної плати в 2005 р. в 1,5 рази в 2010 – в 2,3 рази.

В незалежній Україні здійснювалося п'ять масштабних програм, спрямованих на поліпшення соціального захисту населення. Дві з них – «Діти України» (1996 р.) та «Здоров'я літніх людей» – затверджені указами Президента України, решта – постановами Кабінету Міністрів України: «Комплексна програма розв'язання проблем інвалідності» (1991), «Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства» (1992), «Національна програма планування сім'ї» (1995).

Попри економічні труднощі та збільшення останніми роками чисельності пенсіонерів на 1,5 млн. чоловік, вдавалося підтримувати стабільний рівень середньої пенсії стосовно рівня середньої заробітної плати. Протягом 90-х рр. середня пенсія становила близько 37% середньої заробітної плати. Певно стабілізації середньої пенсії досягнуто за рахунок скорочення диференціації в розмірах пенсій. На прискорення пенсійної реформи спрямовано указ Президента України «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» від 13 квітня 1998 р. Цей указ передбачав перехід до більш високих стандартів пенсійного забезпечення населення.

За 1990-і рр. було ухвалено 16 основних законодавчих актів, які мали поліпшити матеріальне становище окремих груп населення. Це постанова Кабінету Міністрів України «Про цілову грошову допомогу громадянам з мінімальними доходами», закони «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про статус гірських населених пунктів в Україні», «Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист» тощо [8, 230; 232–234].

Загальна орієнтація нових форм і моделей організації соціального обслуговування в умовах ринкової економіки полягала в тому, щоб передати на обласні й місцеві рівні державного управління функції щодо реалізації соціальної політики та повноваження щодо її реформування.

Важливою галуззю соціального життя є охорона здоров'я громадян. Її головним здобутком в незалежній Україні є збереження системи

надання медико-санітарної допомоги населенню, попри соціально-економічну кризу в країні. Галузь охорони здоров'я має широку мережу лікувально-профілактичних закладів як у місті, так і на селі, забезпечену кадрами лікарів і середніх медичних працівників. Науковий потенціал галузі представлений 41 науково-дослідною установою та науковими підрозділами 17 вищих медичних закладів освіти, де працює близько 11 тис. науковців, з них понад 1,5 тис. докторів та 6 тис. кандидатів наук.

Україна першою з країн СНД та Балтії вирішила одну з найболючіших проблем – забезпечення хворих на цукровий діабет широким спектром напівсинтетичних (людських) і тваринних інсулінів короткої та пролонгованої дії. Вченими запропонована технологія оцінки функціонального стану дитячого організму, що здійснюється за допомогою спеціального пристрою. Розроблено нові методики ендovasкулярного протезування великих судин. Удосконалено технології консервативного та хірургічного лікування травм і захворювань опорно-рухового апарату. Впроваджувалися нові методи діагностики та лікування системних захворювань тканини [8, 253; 256; 257].

Важливу соціально-культурну функцію в суспільстві виконує освіта. Попри складні соціально-економічні умови перехідного періоду, вона не лише збереглася, а й зазначивши певних якісно-структурних змін, стала вагомим чинником відтворення духовного та інтелектуального потенціалу країни. Конституцією та Законом України «Про освіту» молоді гарантовано здобуття обов'язкової повної загальної середньої освіти. В Україні реалізуються державні національні програми «Освіта (Україна XXI століття)», «Діти України.» Здійснено реальні кроки щодо реалізації політики, спрямованої, передусім, на розширення сфери використання української мови як державної, задоволення потреб і прав дітей та молоді щодо вивчення рідної мови.

Стабілізується тенденція оптимізації шкільної мережі відповідно до етнічного складу населення за мовами навчання. Тільки в 1999 р. додатково відкрито 60 шкіл з українською мовою навчання, 166 російськомовних шкіл реорганізовано в україномовні, зокрема, в Донецькій області – 46, Херсонській – 42, Запорізькій – 24, Сумській – 16, Луганській – 13. У російськомовних закладах відкрито 2,7 тис. класів з українською мовою навчання, Всього українською мовою навчається 4,5 млн. школярів, або 67,4 % всіх учнів (проти 49,3% в 1991 р.).

На початок 2000 р. в Україні діяло 298 університетів, академій, інститутів. 206 із них – державної власності. У 97 % вищих навчальних

закладів ведеться підготовка аспірантів, у 67% – докторантів. Громадяни України можуть реалізувати своє право на перепідготовку та підвищення кваліфікації в більш як 500 закладах післядипломної освіти. До цього слід додати й 129 вузів недержавної форми власності, які вже суттєво впливають на кількісні показники освіченості нації [8, 285; 287; 296].

Україна здавна відзначалася поліетнічністю, традиціями мирного співжиття різноманітних етнічних груп населення. За даними перепису 1989 р., на теренах України проживало 37,4 млн. українців, 11,3 млн. росіян, 486,3 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдаван, 233, 8 тис. болгар, 219,2 тис. поляків, 163,1 тис. угорців, 134,8 тис. румунів, понад 266 тис. кримських татар (на початок 1999 р.), а також греки, татари, вірмени, німці, гагаузи та інші.

Сучасна політико-правова база регулювання етнонаціональних процесів покликана забезпечувати оптимальний баланс інтересів етнічних спільнот. Конституція України, Декларація прав національностей України, закони «Про громадянство України», «Про національні меншини в Україні», «Про свободу совісті і релігійні організації», «Основи законодавства України про культуру» не тільки проголошують рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права всіх громадян незалежного від їхнього походження, а й створюють умови для відродження та розвитку культур національних меншин. У статті 11 Конституції України визначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції і культури а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Демократичні перетворення сприяли зростанню етнічної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, культурного відродження, вивчення рідної мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань. Нині в Україні діє близько 450 національно-культурних товариств, 25 із них мають всеукраїнський статус [8, 259; 260]. У Дніпропетровській області зареєстровано 26 національних товариств з обласним і місцевим статусом. Єдність всіх корінних народів і національних меншин у справі суспільно-політичної та соціально-економічної модернізації є важливою передумовою того, що незалежна Україна вже на світанку свого сучасного відродження подолає всі труднощі зростання і в XXI ст. буде сильною і процвітаючою європейською державою.

Джерела та література:

1. Бжезінський З. Україна на шляху до Європи // Українське слово. – 1992. – Ч. 2633. – 18 жовтня.
2. Войко О.Д. Історія України. – К., 1999.
3. Дзеркало тижня. – 2001. – 7 липня. – № 25 (349).

4. Історія України // В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. - К., 1997.
5. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь // Серія: Україна крізь віки: Т. 5. - К., 1998.
6. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 - 1939 рр.) // Серія: Україна крізь віки: Т. 10. - К., 1999; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 - 1980-і рр.) // Серія: Україна крізь віки: Т. 13. - К., 1999.
7. Леп'явко Сергій. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996.
8. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991 - 2000 рр.) // Серія: Україна крізь віки: Т. 14. - К., 2000.
9. Поточні архіви.
10. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 - 1921 рр. / Серія: Україна крізь віки: Т. 10. - К., 1999.
11. Сарбей В.Г. Національне відродження України / Серія: Україна крізь віки: Т. 9 - К., 1999.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997.
13. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття: Кн. I. - Дніпропетровськ, 1996.
14. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // Серія: Україна крізь віки: Т. 4. - К., 1998.
15. Україна молода. - 2001. - 14 липня. - № 125 (1688).

М.В. ПОЛЯКОВ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ:

ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ (до 10 річниці Незалежності України)

Поляков Микола Вікторович – ректор Дніпропетровського національного університету, доктор фізико-математичних наук, професор, академік Академії вищої школи України

З початку 1990-х років докорінно змінилися зміст, форми та умови діяльності українських освітніх і наукових установ. Зазнали відчутних змін принципи і методи управління даною сферою, були розроблені державні стандарти підготовки фахівців, навчальні плани і програми, суттєво оновилися навчально-методична база та перелік спеціальностей і спеціалізацій. Система ліцензування й акредитації навчальних закладів України сприяла виробленню єдиних для всієї країни критеріїв оцінювання результатів їх роботи. Зросли права вузів в організації навчально-виховного процесу, що стимулювало самостійні пошуки професорсько-викладацького корпусу в обранні найоптимальніших засобів навчання студентів, поєднання наукових досліджень з навчальним процесом з метою підвищення якості підготовки майбутніх спеціалістів, які б відповідали сучасним вимогам та світовим зразкам. Розширення автономії вищих навчальних закладів, особливо національних (хоч ця проблема остаточно не вирішена), вимагає від керівництва університетів, академій більшої ініціативності, науково обґрунтованих експериментів, критичного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Важливим здобутком років незалежності став вихід української освіти у світовий простір. Встановлені міцні й плідні зв'язки наших вузівських колективів з міжнародними освітянськими організаціями, фондами і програмами, з навчальними та науковими центрами багатьох країн світу. Це надає можливість прискорити

процес трансформації й модернізації нашої освітньої галузі, визнання дипломів українських випускників за кордоном.

Ще одним цінним досягненням 1990-х рр. слід визнати відкриття нових, не знаних у попередній період, спеціальностей, які покликані задовольнити потреби сучасного етапу розвитку науки, культури, виробництва. Тим самим вузи роблять свій вклад у соціальний прогрес українського суспільства.

Зазначені загальні для всієї освітньої галузі України тенденції характерні і для діяльності Дніпропетровського національного університету. Як університет класичного типу він, по-перше, поєднує підготовку фахівців гуманітарного, природничого та технічного профілю, а, по-друге, освітню і науково-дослідну діяльність. Своїм головним завданням ми вважаємо виховання (в широкому значенні цього слова) громадянина, кваліфікованого спеціаліста, щирої патріота на засадах гуманізму, демократії, свободи і відповідальності, пріоритету загальнолюдських цінностей, національних духовних традицій.

За останні 10 років колектив Дніпропетровського національного університету чимало зусиль доклав до реформування структури свого закладу освіти, прагнучи пристосувати її до нових умов суспільного життя. З двох інститутів та 18 факультетів, наявних зараз у складі ДНУ, дев'ять відкриті у 90-ті рр.; крім того, з'явилися у нас кілька десятків нових спеціальностей (соціологія, правознавство, політологія, журналістика, дизайн, менеджмент, екологія та охорона

навколишнього середовища, нетрадиційні джерела енергії, міжнародні економічні відносини, лікувальна справа, інтелектуальні системи прийняття рішень і т. д.). Це значно розширило спектр напрямків підготовки фахівців, у яких відчувається гостра потреба в Україні в цілому і Придніпровському регіоні зокрема.

Враховуючи особливості нашого часу, попит ринку праці, ДНУ почав готувати кадри в межах так званих подвійних спеціальностей: українська мова і література та художня культура, українська мова і література та соціальна педагогіка, історія та психологія, фізична та біомедична електроніка, фізика та основи інформатики тощо. Така освітня політика обумовлена найновішими процесами розвитку світової наукової думки (міждисциплінарність, інтегративність і т.ін.), а також сучасними вимогами варіативності навчання та специфікою майбутньої професійної діяльності випускників.

Зараз у ДНУ здобувають освіту понад 13 тис. юнаків і дівчат, з них 2,3 тис. – за комерційними угодами, 250 – іноземців. Студенти навчаються за 35 напрямками і 71 спеціальністю.

Сьогодні структура ДНУ є тим університетським комплексом, на створення якого спрямована сучасна реформа системи освіти України. Фахівці Дніпропетровського національного університету активно співпрацюють з Регіональним центром безперервної освіти «Придніпров'я», до складу якого входять 12 коледжів та технікумів, 21 ліцей та гімназія, 60 середніх загальноосвітніх шкіл області і 60 виробничих об'єднань. Центр був створений з метою поповнення студентства молоддю, що найкраще підготовлена до навчання в університеті, створення в середніх навчальних закладах умов для розвитку здібностей обдарованих учнів.

Одержавши дипломи, такі наші випускники отримають направлення на роботу на великі промислові підприємства, в культурно-освітні заклади, які теж входять до складу нашого Центру і дають нам замовлення на фахівців.

Дбаючи про покращення якісного складу наших абітурієнтів, майбутніх студентів, ми відкрили при університеті фізико-математичний ліцей та ліцей інформаційних технологій, в яких викладають досвідчені педагоги ДНУ, а навчаються обдаровані діти міста й області. В цьому ж профієнтаційному напрямку слід розглядати функціонування на базі факультетів 12 відділень обласної Малої академії наук, де під керівництвом науковців ДНУ опановують основні обрані майбутньої спеціальності майже 400 учнів старших класів. Крім того, для школярів щорічно проводяться міські й обласні олімпіади з предметів шкільної програми, конкурси з фізики, математики та інших дисциплін, зокрема – організовані аерокосмічним об'єднанням «Сузір'я». Переможці олімпіад мають пільги при вступі до університету.

ДНУ також об'єднує у своїй структурі навчальні заклади I-II рівнів акредитації: машинобудівний коледж, технікум ракетно-космічного машинобудування, педагогічне училище, промисловий технікум, Жовтоводську гуманітарну гімназію ім.Л.Українки та інші. Така розгалужена мережа, що включає навчальні заклади різних видів акредитації, дозволяє в межах університетського комплексу створити завершені цикли підготовки фахівців з фундаментальних наук, гуманітарного та інженерного профілів.

Навчальний процес у ДНУ ґрунтується на широкому використанні останніх досягнень української та зарубіжної науки, техніки, освіти. Велика увага при цьому приділяється новим технологіям навчання із залученням модерної комп'ютерної техніки. Нині до послуг студентів та співробітників ДНУ ми маємо комп'ютерний парк із майже 900 машин, дві третини з яких – сучасні. На один сучасний комп'ютер припадає 18 студентів денної форми навчання, що перевищує атестаційний показник для вищих навчальних закладів четвертого рівня акредитації. Університет має також лінгафонні класи, сучасні лабораторії, вихід до мережі Інтернет.

Викладачі, студенти, аспіранти користуються Науковою бібліотекою ДНУ, однією з найбільших у регіоні. Її фонди нараховують більше 2 млн томів. У бібліотеці створена локальна комп'ютерна мережа, що з'єднує її підрозділи. Готується електронний каталог на нові книжкові надходження. Бібліотека має 11 читальних залів на 1080 посадкових місць.

До навчального процесу залучений також наш Ботанічний сад, заснований у 1931 р. відомим вченим професором О.В.Рейнгардом як об'єкт природно-заповідного фонду загальнодержавного значення. Колекція рослин світової та місцевої флори налічує більше 3 тис. видів, різновидів, форм та сортів. Ботсад входить до Міжнародної ради ботанічних садів з охорони рослин та до Міжнародної асоціації ботанічних садів (Англія). Студенти біолого-екологічного факультету вивчають також експонати університетського зоологічного музею, фауністична колекція якого як свідчать фахівці, посідає друге місце в Україні (після відповідного музею НАН України). Студенти-першокурсники, коли вивчають курс «Вступ до спеціальності», відвідують Музей історії ДНУ.

Навчальний процес забезпечують 1140 викладачів, у тому числі 130 професорів, докторів наук та 650 доцентів, кандидатів наук. Заняття із студентами ведуть академіки і члени-кореспонденти НАН України, ряду іноземних та галузевих академій, заслужені діячі науки і техніки України.

Університет пишається своїми талановитими педагогами і науковцями, такими як професори В.Є.Давидсон, В.Д.Демченко, І.Ф.Ковальова, С.М.Корогод, В.М.Корчинський, С.І.Крас-

никова, В.П.Малайчук, Е.Л.Носенко, А.П.Травлеєв, доценти З.П.Бондаренко, В.С.Коваленко та багато інших.

Студенти університету мають змогу формувати індивідуальні навчальні плани, відвідувати заняття на інших факультетах, здобувати другу вищу освіту, навчатися деякий термін у закордонних закладах освіти і т. ін. Така гнучка система надає можливість підготувати дійсно висококваліфікованого фахівця.

ДНУ кілька років тому перейшов на багатовступеневу систему навчання (бакалавр – спеціаліст – магістр), яка загалом дозволяє студентам протягом навчання в університеті краще зорієнтуватися у профілі своєї майбутньої професійної роботи і обрати для цього відповідний освітній рівень.

Ректорат, деканат, кафедри працюють у напрямку підтримки обдарованої молоді. Так, для студентів ДНУ встановлено понад 30 іменних стипендій. Серед них – стипендії Президента України, Кабінету Міністрів, надані промисловими підприємствами регіону, банками, комерційними структурами. Тільки у минулому році 130 студентів отримали відрядження на участь в міжнародних та республіканських олімпіадах і наукових конференціях. Наші вихованці постійно виборюють призові місця на таких студентських форумах (це О.Третяк – диплом I ступеня на всеукраїнській олімпіаді з політології, В.Сапін – аналогічний диплом на олімпіаді з економічної кібернетики, А.Дереза – з програмування тощо).

Сьогодні у талановитих молодих людей перспективи ширші, ніж будь-коли раніше. У них є одна велика перевага, якої раніше не було, – це міжнародна співпраця, яка надає змогу вийти на рівень фахівців світового гатунку. Так, протягом 2000 р. за кордоном навчалися, проходили стажування, виїздили на міжнародні конференції і семінари понад 90 студентів та 12 аспірантів. Зарубіжні колеги дають високу оцінку знанням та вмінням наших студентів.

Викладачі ДНУ намагаються забезпечити студентів сучасною навчально-методичною літературою, розробляють і видають підручники, посібники, курси лекцій, всілякі рекомендації методичного характеру. Це допомагає студентам краще оволодівати програмним матеріалом, долучатися до новітніх досягнень сучасної науки.

ДНУ прагне урізноманітнювати форми навчання студентів, які мають змогу вчитися за денною, заочною формою або в екстернаті. Для того, щоб допомогти студентам легше вирішити проблему працевлаштування, організовано факультет додаткових професій, на якому наші студенти можуть одержати другу вищу освіту чи робітничу професію (у позанавчальний час за основною спеціальністю).

Для читання лекцій, проведення практичних занять тощо ДНУ запрошує провідних педагогів

з інших навчальних закладів України чи з-за кордону.

Все це допомогло нам помітно підняти рівень організації та ефективності навчально-методичної роботи. Державним визнанням цього факту стала акредитація Дніпропетровського національного університету за IV, найвищим, рівнем.

Зважаючи на загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності нашого університету, розробку й реалізацію ним найважливіших державних програм у гуманітарній сфері, наявність у закладі визнаних на всеукраїнському і світовому рівні фахівців та їх шкіл Указом Президента України Л.Д.Кучми від 11 вересня 2000 р. нашому університету надано статус національного закладу освіти.

З метою реалізації навчальних та наукових програм співпраці з іншими навчальними закладами та іноземними партнерами в університеті створено інститут бізнесу, франко-український інститут управління, інститут українсько-німецьких досліджень, навчально-науковий комплекс «Акваріум» з експозиційним залом та спеціальними лабораторіями, віваріум, Присамарський міжнародний біосферний стаціонар, деканат по роботі з іноземними студентами, підготовче відділення для іноземців.

ДНУ має потужну аспірантуру, зараз в ній навчається 475 аспірантів, у тому числі 328 – в очній (за кількістю аспірантів ми займаємо третє місце в Україні після Київського та Львівського університетів). Щорічно захищається 60-70 кандидатських дисертацій. У нас є шість спеціалізованих вчених рад, в яких здійснюється захист докторських дисертацій з 15 спеціальностей, та 15 спецрад для захисту кандидатських дисертацій.

Вагомі здобутки має ДНУ у науково-дослідній роботі. Ще на зорі свого виникнення у 1918 р. наш університет заклав міцні традиції у цій галузі: тут плідно працювали такі видатні вчені, як О.М.Динник, Л.В.Писаржевський, Д.І.Яворницький, Г.В.Курдюмов, В.І.Данилов, Я.М.Бродський, Д.О.Свіренко, В.М.Архангельський та ін.

У науковій роботі беруть участь понад 1500 викладачів і співробітників; вчені щорічно публікують понад два десятки монографій, майже 2000 статей та 200 навчальних посібників. Патентний фонд винахідників налічує майже 1600 патентів, авторських свідоцтв і кожного року поповнюється десятками нових винаходів.

Науково-дослідна частина охоплює три НДІ, 43 лабораторії та наукові дослідження на 104 кафедрах. При складанні тематичного плану НДР враховується необхідність виконання великомасштабних фундаментальних тем за пріоритетними напрямками наукових досліджень, їх переростання у прикладні та інноваційні проекти.

Так, згідно з рішенням Міністерства економіки України розробка ДНУ «Створення та впро-

вадження у виробництво багатофункціональних розкислювачів з відходів за енергозберігаючими технологіями» (науковий керівник – проф. О.М.Шаповалова) включена до переліку державних контрактів.

Найбільша кількість науково-дослідних робіт виконується за напрямками: «Нові речовини і матеріали» – 26 тем, «Екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології» – 22 теми, «Охорона навколишнього природного середовища» – 18 тем.

Найбільш ефективними напрямками досліджень, за якими протягом останніх років скликалися наукові школи є: механіка деформованого тіла (факультет прикладної математики), аеро- та гідромеханіка (механіко-математичний факультет), фізичне матеріалознавство (фізико-технічний інститут та фізичний факультет), фізика активних діелектриків (фізичний факультет), фізичне і математичне моделювання нейрокібернетичних процесів (фізичний факультет), фундаментальні та прикладні проблеми розробки та використання ракетно-космічної техніки (фізико-технічний факультет), електроосадження і захист металів від корозії (хімічний факультет), геоботаніка та ґрунтознавство (біолого-екологічний факультет), молекулярна біологія та фізіологія рослин (НДІ біології), національна психологія в системі національних відносин (юридичний факультет), розбудова державності України (історичний факультет) та ін.

Актуальність і високий рівень фундаментальних науково-дослідних робіт підтверджується внесенням понад 60% запланованих до виконання тем у координаційний план Міносвіти на 2000-2001 рр.

Найважливішими результатами виконання фундаментальних досліджень вченими університету можна визнати такі:

1) теоретичне обґрунтування та розробка фізико-хімічних методів аналізу лікарських та біоактивних речовин з використанням гетерополіаніонів як аналітичних форм та реагентів (науковий керівник – доктор хімічних наук В.І.Ткач);

2) дослідження фізичних основ метастабільного і аморфного станів параметрів дифузії та фізичних властивостей матеріалів розмішування систем метал-неметал (науковий керівник – доктор фізико-математичних наук В.Ф.Башев);

3) найкраще наближення функцій і оптимізація квадратурних формул (науковий керівник – професор В.П.Моторний);

4) подійна стратиграфія і палеографія олігоцену і міоцену Південної України (науковий керівник – професор М.Ф.Носовський) та ін.

Значна частина досліджень прикладного характеру спрямована на розв'язання проблем Придніпровського регіону, області і міста Дніпропетровська. На спільній нараді вчених ДНУ і керівників обласної державної адміністрації

були визначені важливі економічні і соціальні проблеми розвитку області та потенційні можливості їх виконання. За результатами такого обговорення був укладений Договір про повномасштабне довгострокове співробітництво в галузях освіти, наукових досліджень, промислового розвитку, соціальної сфери, охорони здоров'я та природокористування і Програма співробітництва між Дніпропетровською обласною державною адміністрацією і Дніпропетровським національним університетом на період до 2010 р.

Визначені такі основні напрямки нашого співробітництва:

* Стан та розробка заходів з охорони та відновлення біорізноманіття промислового Придніпров'я (професори А.І.Дворецький, А.П.Травлєєв, В.Л.Булахов., О.П.Приставка);

* Використання науково-технологічних розробок та впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій (професори Є.О.Джур, І.М.Спиридонова, О.М.Шаповалова, доценти А.Ф.Санін, А.П.Дзюба, Є.О.Логвиненко та ін.);

* Економіко-соціальні проблеми розвитку регіону (професори Н.Є.Войцун, Л.М.Тимошенко, С.І.Краснікова, В.Г.Городяненко та ін.);

* Підготовка і перепідготовка спеціалістів (професор О.А.Кочубей, доцент В.П.Клюєв).

Наявність в університеті визначних вчених, відомих наукових шкіл обумовлює те, що кожного року ми робимо посильний вклад у вітчизняну науку. Так, тільки за 2000 р. наші науковці одержали такі вагомі здобутки:

1) Структурно-функціональна організація та матеріально-енергетичний обмін природних та штучних лісових екосистем степової зони України як основа її відтворення (науковий керівник – професор А.П.Травлєєв);

2) Експериментальна розробка та вдосконалення засобів ендоскопічної імплантації електродів для електростимулювання серця (науковий керівник – доцент С.М.Лукашов);

3) Розробка теоретичних основ проектування систем кутової стабілізації оберткових літальних апаратів на режимах синхронізації (науковий керівник – професор М.М.Дронь) тощо.

Вчені Дніпропетровського національного університету та вагомі результати їх досліджень отримали міжнародне визнання: школа дійсного члена НАН України професора В.І.Моссаковського з механіки деформованого твердого тіла широко відома у багатьох країнах світу, та й в Україні її досягнення відзначені Державною премією Кабінету міністрів у галузі науки і техніки та державними нагородами; високо оцінюються здобутки наукової школи академіка Української екологічної академії наук, члена-кореспондента Нью-Йоркської академії наук професора О.М.Винниченка з молекулярної біології та фізіології рослин, яка набула визнання завдяки теоретичним розробкам по встановленню зако-

номірностей шкідливої дії комплексу різних факторів на рослинні екосистеми та розробки методів усунення їх негативного впливу; авторитетом у закордонній науковій громадськості і фахівців з ракетно-космічної техніки користуються теоретичні дослідження вчених фізико-технічного інституту; впроваджені у виробництво їх розробки відзначені Державною премією.

Усього у нас сімнадцять наукових шкіл, відомих як в Україні, так і далеко за її межами. Їх співробітники встановили тісні зв'язки з багатьма країнами світу (США, Франція, Німеччина, Росія, Польща, Австрія, Греція, Англія, Швеція, Японія та ін.), налагоджують творчу співпрацю з іноземними колегами. Наприклад, кафедра експериментальної фізики має двосторонню угоду про наукове співробітництво з Відділенням клітинної нейрокібернетики Національного центру наукових досліджень Марселю (Франція). За цією угодою буде здійснюватись наукове співробітництво у галузі експериментальних та модельних досліджень співвідносин між структурою і функціями нейронів. Координатори угоди призначені професор С.М.Корогод (ДНУ) та Сюзана Тіч-Дюмон (Франція).

ДНУ має також двосторонній договір з Інститутом фізичної хімії Польської академії наук. Проект має назву «Лазерна спектроскопія фотореактивних систем». Частина проекту підтримує Польський науково-дослідницький комітет грантом «Дво-трьохкольорова спектроскопія комплексів в реактивних моторах Supersonic» (керівник проекту – професор В.М.Моїсеєнко, фізичний факультет).

Взагалі, міжнародне співробітництво Дніпропетровського національного університету, яке особливо посилилось в останні роки, охоплює різноманітні сфери нашої діяльності, від навчальної і наукової до культурної. Вхідження України до європейської і світової спільноті неможливе без достатньо високого рівня науково-технічних та міжнародних зв'язків. Дніпропетровський регіон, не зважаючи на складні умови, вносить відчутний вклад у вирішення цього питання, в тому числі й силами наукових співробітників, викладачів, аспірантів та студентів ДНУ.

Зусилля відділу міжнародних зв'язків ДНУ спрямовуються на розширення міжнародних контактів, участі у різноманітних проектах та програмах, а також на створення сучасного інформаційного центру.

Поміж великих освітніх програм найбільш визначним і привабливим для будь-якого університету України продовжує залишатися TEMPUS. Цей проект значно розширює галузі свого застосування в модернізації вузівської освіти, включає в себе можливість фінансування мобільності «Схід – Захід» для фахівців та студентів, пропонує підтримку прямих зв'язків «ВНЗ – Виробництво».

ДНУ з самого початку розгортання проекту в Україні у 1994 р. завоював позицію лідера серед регіональних ВНЗ як за якістю проектів, так і за їх кількістю. Перший проект TEMPUS/TACIS у Дніпропетровському регіоні виграв ДНУ у 1994 р. Називався він «Модернізація вузівської програми з економіки в ДДУ». Другий проект (1995–1997 рр.) був більшим за змістом і глибшим за тематикою – «Модернізація економічної освіти у ДДУ». Третій проект – «Організація консалтингових агенств у ДДУ» (1997–1998 рр., керівники проекту О.В.Єрмаков, С.В.Чернишенко).

Шостий за рахунком проект TEMPUS/TACIS «Моделювання та Internet курси у соціальних науках» (1999–2001 рр.). Напрямок співпраці по цим проектам у ДНУ: соціальна інформатика, партнери – Університет Кобленц–Ландау, Німеччина; Університет Суррею, Великобританія; факультет міжнародної економіки ДНУ. Очікувані результати та їх впровадження: розробка нового навчального плану напрямку «Інформатика», створення нових курсів з використання математичних методів у соціальних науках, створення Центру дистанційної освіти.

Нещодавно ДНУ виграв сьомий проект TEMPUS/TACIS. Це спільний європейський проект «Міжнародні відносини та дисципліни з європейської тематики. Нова навчальна програма та її спеціальні курси». Проект є результатом скоординованих зусиль ДНУ зі своїми партнерами: Амстердамським університетом (Нідерланди), Левенським католицьким університетом (Бельгія) та Кентським університетом (Англія). Координатор проекту – професор Бойцун Н.Є. (ДНУ). Серед учасників проекту – факультети міжнародної економіки, юридичний, історичний, систем та засобів масової комунікації, Інститут підвищення кваліфікації.

У 1993–1999 рр. Франко-український інститут брав участь у програмі FNEGE (Асоціація сприяння освіти у сфері управління підприємствами), мета якої – стажування фахівців у галузі управління підприємствами. Програма фінансувалася Міністерством закордонних справ Франції. До неї залучались фахівці та студенти ДНУ.

Факультет систем та засобів масової комунікації працював у програмі IREX-ProMedia (програма підтримки американським урядом прогресивних друкованих ЗМІ у семи країнах Східної Європи) з 1996 по 2000 р. як один із співвиконавців. Завдання полягало у внесенні змін у навчальні плани та програми з метою прискорення інтеграції журналістської підготовки в Україні в освітнянську систему західних країн (керівник програми від ДНУ – професор В.Д.Демченко).

Спільний українсько-американський проект факультету психології та соціології ДНУ з Коледжем Ель-Каміно (Каліфорнія, США) розпочався з серпня 2000 р. і триватиме до кінця 2002 р.

Назва проекту «Дитяча педагогіка та вікова психологія» (керівник проекту – Т.Ю.Введенська).

У 2000 р. ми виграли одразу три проекти у конкурсі Міжнародного фонду «Відродження» – «Мегaproект»:

1) Освітні студії: категорія Центр (керівник проекту – декан факультету міжнародної економіки професор Н.Є.Бойцун);

2) Соціологія: категорія «Партнерська кафедра» (керівник проекту – завідувач кафедри соціології професор В.Г.Городяненко);

3) Історія: категорія «Партнерська кафедра» (керівник проекту – професор кафедри історіографії та джерелознавства В.В.Підгаєцький).

Термін реалізації «Мегaproекту» 2,5 роки, починаючи з січня 2001 р. Ця перемога свідчить про високий науковий рівень і потенціал названих фахівців і факультетів ДНУ.

Серед міжнародних проектів, у яких бере участь ДНУ – «Хортиця-99: програма сприяння вивченню менонітів у СНД». Фонд «Хортиця-99» був заснований у травні 1999 р. організаторами конференції, присвяченої 200-річчю німецької колонізації на території нашого регіону. Метою фонду є надання грантів на проведення досліджень за проблемою історії менонітських колоній в Росії та Україні. У 2000 р. конкурс виграли та отримали гранти молоді фахівці з інституту українсько-німецьких історичних досліджень (директор – професор С.Й.Бобилева).

Відділ міжнародних зв'язків ДНУ сприяє і забезпечує співробітництво із закордонними організаціями та установами з напрямку «Освіта», який поєднує у собі: навчання, стажування співробітників та студентів ДНУ за кордоном; запрошення іноземних викладачів для читання лекцій; проекти та програми освітнього характеру. Нам вдалося зберегти стійку тенденцію зросту кількості наших студентів, які перемагають в міжнародних конкурсах на отримання грантів для навчання за кордоном (39 студентів – 1999 р., 73 студенти – 2000 р.). Це вдається досягнути за рахунок як розширення поінформованості студентства, так і за рахунок підвищення якості підготовки до конкурсу: мовної, професійної та документальної.

Напрямок «Наука» нашої міжнародної діяльності включає в себе участь вчених і студентів у міжнародних конференціях, конгресах, симпозіумах; індивідуальні контакти науковців із закордонними університетами та дослідницькими установами; участь наших фахівців у проектах, що фінансуються міжнародними програмами.

У минулому році 62 науковця, викладача, аспіранта та студента взяли участь у міжнародних наукових форумах, які проходили в Росії, Німеччині, Польщі, Китаї, Італії, Чехії, Іспанії, Англії, Фінляндії, Ірані, ОАЕ, Японії. Про спільні наукові проекти та програми вже йшла мова вище.

ДНУ дуже тісно співпрацює з московськими вузами. У 2001 р. був підписаний договір про

співробітництво між Московським державним університетом ім.М.В.Ломоносова. Він передбачає обмін навчальними програмами, проведення спільних наукових конференцій, стажування молодих викладачів і науковців, запрошення провідних вчених університетів для читання курсів лекцій.

Існує також договір про співробітництво ДНУ з Московським державним технічним університетом ім.М.Е.Баумана. Його статті обумовлюють обмін навчально-методичною і науковою літературою, обмін студентами і викладачами, проведення наукових і методичних конференцій, стажування молодих вчених, аспірантів і докторантів.

Однією з важливих передумов подальшого прогресивного розвитку України є становлення громадянського суспільства, до невід'ємних рис якого належать демократизація та гуманізація суспільних відносин. Значну роль у цьому процесі відіграє освіта, тому ми приділяємо велику увагу гуманітарній підготовці фахівців та гуманізації навчання і виховання студентів. Це цілком закономірно в умовах зростаючої ролі соціально-гуманітарного сектора у виробленні та реалізації науково обгрунтованої стратегії національного поступу нашої країни, в процесах державотворення, виховання нових поколінь вітчизняної інтелігенції з активною життєвою позицією і глибоким державницьким мисленням щодо незворотності започаткованих у нас суспільних перетворень, інтеграції України у європейське та світове співтовариство, становлення українського народу як політично консолідованої нації тощо.

Іншими словами, без поглиблення гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу, наповнення його якісно новим змістом у дусі нових реалій, новими формами і технологіями сьогодні навряд чи можна всерйоз говорити про формування нової людини, особистості, утвердження в її свідомості, діях та вчинках справжньої духовності і моралі, ідеалів добра, злагоди, справедливості, гордості за рідний край, Батьківщину, без чого, в свою чергу, годі й думати про подолання кризових явищ у нашому житті, вихід на шлях стабільного динамічного розвитку.

Йдеться, таким чином, про формування спеціаліста нового типу, якому б, окрім опанування обраною професією, були притаманні чіткі світоглядні орієнтири, широке соціальне мислення, наукове бачення загальної картини світу. Звичайно, тут потрібні комплексний, системний підхід, вироблення цілісної, довгострокової програми дій, включення до її практичної реалізації всього професорсько-викладацького корпусу вузу. Така програма в нашому колективі була накреслена в рішенні Вченої ради від 23 вересня 1999 р. «Про завдання та основні засади гуманітарної політики в університеті». У ньому на-

мічено чимало конкретних заходів, спрямованих на послідовне розширення гуманітарних засад у навчально-виховному процесі, модернізацію його науково-методичного, інформаційно-аналітичного та кадрового забезпечення.

У зв'язку із цим переглянуто і впорядковано структуру управління гуманітарними процесами в університеті по всій адміністративній вертикалі (ректорат – деканати – кафедри), вжито заходів щодо реорганізації та поєднання роботи створеного у ДНУ Центру гуманітарних проблем освіти, зміцнення його керівництва: директором призначено завідувачого кафедрою політології професора О.С.Токовенка, заступником – завідувачого кафедрою історії України доктора історичних наук С.І.Світленка. При Центрі утворено Раду з гуманітарної освіти, яка покликана координувати навчальні плани і програми, діяльність кафедр соціально-гуманітарного циклу і факультетів у галузі гуманітарної підготовки майбутніх фахівців, особливо за природничими й технічними спеціальностями.

Однією з перших масштабних акцій оновленого Гуманітарного центру стала Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Україна в XXI столітті: перспективи розвитку гуманітарних наук та освіти» (2000 р.) спільно з Міністерством освіти і науки України та Дніпропетровським міськвиконкомом. На конференції було розглянуто широке коло проблем й намічено конкретні шляхи модернізації гуманітарної освіти і науки, виходячи з загальних потреб держави та суспільства, магістральних тенденцій розвитку освітніх систем у світі.

Цілком закономірно, що ініціатором цієї та низки інших подібних конференцій (в т.ч. міжнародних), проведених філологами, істориками, юристами, став саме наш університет, який по праву виступає своєрідним каталізатором реформаторських новацій у гуманітарній сфері, маючи уже в силу свого статусу класичного набагато більші порівняно з іншими вузами можливості і умови для успішного вирішення всього спектру завдань у гуманітарній сфері, забезпечення високої якості навчання та виховання студентів. Про гуманітарний потенціал університету красномовно свідчать такі дані: 7 факультетів з 18 – суто гуманітарного спрямування, функціонує 47 кафедр, майже половину з яких очолюють доктори наук, професори, решту – кандидати наук, доценти. Тут працює майже 550 викладачів, або 47% всього професорсько-викладацького складу ДНУ. За останні роки відкрито нові спеціалізації на історичному, філологічному, юридичному та інших факультетах, введено ряд нових спецкурсів у рамках гуманітарного блоку на природничих та інженерних факультетах.

Одним з найважливіших напрямків та інтегральних показників практичної реалізації гуманітарної політики в університеті є робота щодо

забезпечення виконання вимог мовного законодавства, яка з кожним роком дедалі посилюється, стає більш змістовною та ефективною. За останні три роки відбулися суттєві зрушення у справі впровадження державної мови в навчальний процес, розширення сфери її функціонування в цілому. Так, з 1997 р. викладачі ДНУ підготували і видали тільки підручників і навчальних посібників українською мовою майже 300 найменувань.

Зусиллями наших викладачів видано також низку фундаментальних словників української мови, серед яких слід виділити двотомний «Словник сполучуваності слів української мови» (1999), оригінальні праці професорів Д.Х.Баранника, В.О.Горпинича, М.П.Коломійця та ін.

Резонансною подією останнього часу став, зокрема, Всеукраїнський науково-методичний семінар «Сучасні засоби навчання для гуманітарної освіти», матеріали якого були надруковані у науковому збірнику Міністерства освіти і науки України «Нові технології навчання».

У переліку цікавих заходів українознавчого, гуманітарного характеру, організованих в університеті, – тиждень української мови, свято історичної україністики, міжнародний день рідної мови, презентації нових видань університетських авторів, науково-дослідних лабораторій, дні пам'яті видатних діячів вітчизняної історії, науки і культури – Т.Шевченка, Л.Українки, О.Гончара, Д.Яворницького, визначних вчених ДНУ.

Наш університет виступив співзасновником двох авторитетних регіональних видань соціально-гуманітарної спрямованості – часописів «Борисфен» та «Грані», на сторінках яких постійно публікуються матеріали наших вчених-гуманітаріїв. Нещодавно з'явився перший номер часопису ДНУ – «Світова цивілізація і міжнародні відносини».

Багато чого доброго і важливого зроблено колективом Дніпропетровського національного університету за роки незалежності нашої держави. І нам приємно, що ця робота була високо оцінена науково-педагогічною громадськістю України: за одним з рейтингів ми посіли шосте місце (з Національним педагогічним університетом ім.М.Драгоманова) серед кількох сотень інших вузів держави.

Проте, ми не заспокоюємося досягнутим і накреслюємо перспективи подальшого розвитку ДНУ. Головним своїм завданням вважаємо створення базового підґрунтя щодо вдосконалення системи підготовки фахівців з вищою освітою, виховання національно свідомої інтелігенції, проведення фундаментальних наукових досліджень, розв'язання соціально-економічних проблем. З метою збільшення впливу університету на формування освітнього простору Придніпровського регіону плануємо створити на базі ДНУ навчально-методичний центр по роботі з обдарованими дітьми і регіональну асоціацію

обдарованих дітей та молоді, а також регіональний центр профорієнтації молоді і регіональний центр тестування. Думаємо над тим, щоб створити освітянсько-педагогічні канали на обласному та міському радіо й телебаченні. Було б доцільно, на нашу думку, організувати при ДНУ регіональний науково-методичний центр інфор-

матизації освіти та дистанційного навчання, центр інноваційних технологій освіти, відтворити студентське конструкторське бюро і т. д.

Одним словом, попереду чимало роботи, сподіваємося, що вона принесе нам нові здобутки на благо українського народу, задля розвитку його духовної культури.

Ю. П. СУРМИН

УКРАИНА: ИТОГИ СЛОЖНОГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ И ПРОБЛЕМА БУДУЩЕГО

Сурмин Юрий Петрович — заведующий кафедрой философии и социологии государственного управления Днепропетровского филиала Украинской академии государственного управления при Президенте Украины, доктор социологических наук

1. Неоднозначные итоги противоречивого развития.

Десять лет существования суверенного государства Украина, от Беловежья до начала третьего тысячелетия, конечно, очень маленький отрезок истории. Однако десятично-юбилейное мышление заставляет подводить итоги пройденного пути и обосновывать перспективы будущего. Здесь принципиально важно, сохраняя уважение к стране и её народу, избежать восхваления того, что лучше ругать, и преувеличения того, о чем нужно сожалеть. Ныне возрастает потребность в объективном научном анализе произошедшего с Украиной и предстоящего ей пути. Дело в том, что пережитое Украиной и её народом десятилетие не только не снимает с повестки дня привычные вопросы «кто мы такие и куда идем?», но и переводит эти вопросы в более сложный контекст осмысления: «правильно ли мы идем, и надо ли было вступать на эту многотрудную и опасную дорожку перемен?».

Актуальность осмысления этих вопросов возрастает настолько, что они начинают перемещаться в центр социально-философских дискуссий. Следует отметить, что в монографиях и статьях, посвященных украинскому обществу, постепенно преодолевается ритуально-прославляющий идеологический подход к описанию «исторических достижений многострадального украинского народа». Все большую силу набирает честный, не заангажированный идеологиями анализ недавнего прошлого, неоднозначного настоящего и неопределенного будущего украинского общества и государства. Наиболее интересные и честные идеи, позволяющие понять судьбоносные проблемы Украины, содержатся в работах В.В.Адрущенко [6], В.Г.Кремня, В.М.Ткаченко [2], Н.И.Михальченко

[4,5,6], Г.В.Щёкина [13] и др. Мы в своих работах, посвященных современному украинскому обществу [10,11,12], рассмотрели некоторые вопросы становления порядка через хаос, трансформации украинского общества, изменения модели его развития.

Прошедшие десять лет ознаменовались значительными переменами, произошедшими в мире. Наиболее важными среди них являются процессы глобализации, и вступление стран авангарда в информационную цивилизацию. Активно развернулись процессы модернизации в соседних с Украиной центрально-европейских странах, которые стали наращивать динамику экономического и социального роста. Значительные изменения произошли и в украинском обществе. Но Украина, имевшая в начале десятилетия огромный потенциал и возможности, не сумела эффективно воспользоваться ими, и ныне она значительно отстает от своих соседей, а в ряде случаев это отставание стремительно увеличивается. Ныне, подводя итоги первого десятилетия можно констатировать, что достижения страны минимальны, весьма неоднозначны и обретены очень высокой ценой.

Кроме того, в течение этого десятилетия прежняя парадигма формирования государства оказалась не только полностью исчерпанной с точки зрения инновационного содержания, но и наносящей обществу значительный ущерб. Прав Н.И.Михальченко, который пишет: «Требуется серьезного исследовательского внимания вариант (или модель) социально-политической модернизации, который был избран украинской властью после декабря 1991 года. Колоссальные социальные и морально-духовные издержки, которые несет народ Украины за реализацию целей виртуальной модернизации, несопоставимо высокая цена по сравнению с

той, которую заплатили страны Балтии и Центральной Европы за реальную модернизацию общества в целом и его политической жизни» [6, 76]. Но, с другой стороны, уже сама постановка этой проблемы говорит о том, что заканчивается предыстория Украины, и начинается принципиально новый этап её развития – развития на своей собственной основе, которая была сформирована благодаря неоднозначным и порой весьма противоречивым преобразованиям прошедшего десятилетия.

На этом новом этапе оказалась исчерпанной отнюдь не богатая сокровищница духовных ценностей. Ныне необходимо пересмотреть прежние идеи и ценности. Например, жизнь показала, что общество не может развиваться без идеологии. А упорный поиск национальной идеи имеет мало смысла, представляет собой по сути дела работу по сотворению вечного двигателя; страна нуждается не в абсолютной идее, а в осознании своих национальных интересов, разработке и реализации программ, планов и прогнозов своего развития. Пройденный страной путь показал, что значительные деформации политических и социальных структур обусловлены тем что в процессе формирования государства эта важная историческая задача заслонила решение проблем социального развития и защиты прав человека. Накоплены уроки и рыночного развития, которые состоят в том, что рыночная экономика изначально деформируется, переходит в тень без специальных мер по усилению её социальной направленности, наращиванию социальной политики. Нынешнее десятилетие показало опасность вульгаризации ценностей либерализма, национализма, государственности и т.п. Но самое главное в том, что нельзя создать или заимствовать ценностный универсал. Общество нуждается в тер-

пеливой работе по формированию целостной системы ценностей, которые построены на уважении к человеку, интегрируют в себя общечеловеческие достижения и мораль народа.

К концу первого десятилетия Украина вновь оказалась перед проблемой выбора. В общественном сознании грозовой тучей повис вопрос: «Надо ли идти вперед, или вернуться в традиционное общество?». Поэтому ныне, как никогда обострилась необходимость честной диагностики современного состояния украинского общества и государства, а также поиска содержания и способов реализации украинского проекта будущего.

Именно в этом и заключается цель данной статьи. Она направлена на выяснение основных достижений и потерь украинского общества к концу десятилетия от момента провозглашения независимого государства. При этом цель анализа не сводится только к фотографированию взлетов и падений, а объяснению их. Диагноз Украины представляется той методологической основой, которая может быть положена в основу построения принципиально новой стратегии развития украинского общества и государства. Несомненно, что разработка этой стратегии представляется очень сложной задачей. Её решение требует консолидации интеллекта обществоведов страны, координации их деятельности в соответствии со специальной целевой комплексной научно-исследовательской программой. Понимая сложность этой проблемы, мы концентрируем внимание лишь на наиболее важном аспекте целостной проблемы – анализе методологических подходов к её решению.

Рассмотрим сначала основные достижения и потери украинского общества в начале XXI века и III тысячелетия. В табличной форме представления они имеют следующий вид:

Как видно на таблице, левая её часть отра-

Таблица 1. Украина в начале XXI столетия и III тысячелетия

Достижения	Потери, проблемы
Политическая независимость, миролюбивая многовекторная внешняя политика.	Существование как частичного сателлита одновременно США и России, метание между ними, получение одновременно давления с двух сторон, отсутствие приоритетов среди векторов.
Мирно произошли две революции: национально-освободительная и демократическая.	Революции были незавершенными и непоследовательными, имели верхушечный и экспортный характер, достижения революций оказались минимальными, а процесс реставрации - наиболее масштабным и всесторонним.
Заложены основы государственности.	Многое в государстве строится по принципам авторитаризма, ощущается неразвитость демократии, идет острая борьба между ветвями власти, наблюдается слабость государственной власти, низким является её авторитет в народе.
Выбрана верная модель развития Украины - социально ориентированное рыночное общество.	Векторы развития не согласованы, неустойчивы, нет идеологии, программ, прогнозов развития.
Ликвидировано всевластие одной партии, возникла многопартийность.	Многопартийная система крайне неэффективна по причине большого числа мелких партий, неразвитости интеграционных процессов, формирования межпартийных союзов.

Начата адміністративна реформа.	Идет очень медленно, в ряде случаев осуществляется с точностью до наоборот: растет численность чиновников аппарата управления, особенно верхнего эшелона, серьезными болезнями государства являются бюрократизм и коррупция.
Складывается национальная элита.	Передовой отряд элиты оказался не способным к государственному управлению, нет единства, состоит из утопистов, реалистов и "пофигистов" ко всему, кроме набивания своего кармана за счет государства.
Начата рыночная реформа.	Произошло разрушение производства, неудачно реализована приватизация, идет рост теневого капитала, медленно развивается инфраструктура рынка и частная собственность особенно на селе.
Начал складываться рынок труда	Значительны масштабы безработицы, наблюдается деформированность рынка труда, рост теневой его части, скрытой безработицы, происходит ухудшение качества рабочей силы.
Стала формироваться социальная политика, создана система социальной защиты.	Реформы в социальной сфере идут медленно, сдерживают развитие экономики, на первоначальных этапах находятся реформы здравоохранения, оплаты труда, пенсионная реформа. В стране растет численность бедных людей, которые ныне составляют более четверти всего населения. Средний класс не определяет социальную структуру общества.
Ориентация на развитие национальной культуры.	Резкое снижение уровня культуры в обществе, разрушение и ослабление ряда институтов культуры.
Модернизация образования, структурная его перестройка, приведение в соответствие с достижениями цивилизации.	Снижение качества образования, формальный характер реформы в образовании, снижение уровня жизни преподавателей и студентов.
Формируется новая либеральная система ценностей	Ценностный кризис, доминирование "новоукраинской" морали, недостаточность выраженности ценностного выбора, люди хотят свободы и товаров настоящего, а социальной защищенности прошлого.
Закладываются зачатки гражданского общества	Неразвитость свободы слова, "черный пиар", страх и незащищенность населения, постоянное нарушение прав людей, недостаточная развитость общественного мнения как института контроля власти, неумение людьми пользоваться своими правами и защищать их.

жают общие направления реформирования українського суспільства, його досягнення, а права її часті показує конкретні проблеми, беди і втрати країни на цьому шляху. При цьому проблеми, труднощі і втрати України показують значення її досягнень. Вони накопичуються, постійно мутирують, набувають багатообразних форм прояву. *Україна охоплена масовими і масштабними процесами негативної синергії, коли постійно йде множення негативних результатів суспільних змін.*

Як такі ж причини цього? Існуючі пояснення цього дуже різнопланові. Заслужує серйозної уваги концепція України як лімітрофа Європи, розроблена Н.І.Михальченко, згідно якої Україна представляє собою країну, яка розташована між цивілізаціями. При цьому автор бачить лімітрофність в трьох аспектах: геополітичному, т.е. Україна опинилася між НАТО і Росією; в економічному — між країнами з переважно ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу і хаотичною, грабительською експлуатованою новим правлячим класом, економікою Росії. В духовно-моральному — між тоталітарним, моноідеологічним і лжеморальним минулим і

неопределенным, даже Неведомым Будущим, функционирующим в форме социальной утопии (мифа) о многопартийном, правовом, демократическом государстве, основ которого еще даже не заложено. Все три значения характеризуют пограничный, переходный характер государства и общества [4, 342].

По нашему мнению, при всей ее высокой эвристичности концепция лимитрофа не позволяет объяснить все аспекты деградационных процессов украинского общества. Она в значительной мере лишь констатирует ситуацию. Не хватает объяснения самого лимитрофа. Почему Украина стала или становится таким лимитрофом? Геополитическое и картографическое объяснения далеко не во всем убедительны. Не дает полного объяснения и концепция элит, согласно которой причина деформаций и потерь украинского общества заключается в скороспелости и незрелости элиты. Они гораздо сложнее. Скорее всего, что Украина представляет собой не просто лимитроф, а специфический цивилизационно неоднородный лимитроф. Если бы она выступала вполне однородным цивилизационным образованием, например, представляло бы собой целостный кусок советской цивилизации, то, несомненно, дела бы в стране обстояли бы несколько иначе. Лимит-

рофное состояние с его постоянными внешними угрозами в относительно однотипном социуме неизбежно должно было бы приводить к довольно быстрой консолидации общества, и, следовательно, к нарастанию стремления народа преодолеть лимитрофность. Но консолидация в Украине развивается катастрофически медленно. Объясняется это тем, что с точки зрения теории цивилизаций Украина располагается: во-первых, пространственно в разломе, по крайней мере, двух цивилизаций: европейской и евразийской; во временном плане между индустриально-аграрной цивилизацией и информационной цивилизацией, между авторитарной советской субцивилизацией и демократической, рыночной цивилизацией.

По сути дела современная Украина испытывает воздействие нескольких цивилизаций и субцивилизаций. В условиях всеобщего структурного кризиса украинского общества результаты этих воздействий могут быть лишь со значительным доминированием негатива. Прошлое крепко держит страну в своих объятиях, не позволяет закрепиться будущему. При этом Украина как страна цивилизационного разлома оказалась без необходимых условий модернизации. Относительное благополучие украинцев в конце 80-х – начале 90-х годов отнюдь не способствовало их мобилизации. Наоборот расхолаживало. Обретение политической независимости представлялось самодостаточным условием обеспечения еще большего благополучия по абстрактно воспринимаемым стандартам западного общества. Украина не смогла быстро превратиться в полновластного и действенного субъекта своей собственной судьбы, что неизбежно приводило к тому, что она стала превращаться в объект интересов других стран и народов и рассматриваться не как партнер, а как опасный конкурент, развитие которого необходимо задержать. Это предопределило неблагоприятные международные условия развития страны.

Линия цивилизационного разлома, проходящая по Украине, по сути дела поделила граждан страны по их ориентации на две группы: одна из них ориентирована на европейские ценности, а другая часть – на евразийские. Таким образом, в пределах одной страны, одного государства, одних социальных структур оказались две цивилизации, имеющие противоположные векторы развитие и несовпадающие системы ценностей. Кроме того, крушение основных бастионов социализма отнюдь не привело к тому, что исчезла советская субцивилизация, которая также внесла существенный вклад в развитие общества.

Если на основании социологических исследований ценностного мира и ориентаций жителей Украины попытаться оценить соотношение сил между этими тремя цивилизациями,

то «европейцы», по всей видимости, составляют не многим более 1/3, «евразийцы» – около 2/3, «советские» как часть «евразийцев» наверняка набирают не меньше четверти граждан Украины 18 лет и старше. Как видим, соотношение сил между, с одной стороны, инновационной европейской цивилизацией и, с другой стороны, традиционалистскими евразийской и советской цивилизациями оказывается в пользу последних. Это и объясняет тот факт, что колебания маятника национально-демократической и буржуазно-демократической революций очень быстро угасли. Сами революции оказались настолько «бархатными», что свелись к социальным вибрациям. Проблема усугубляется еще и тем, что среди населения растет доля людей уставших, равнодушных, пассивных, хотя и находящихся в полях притяжения цивилизаций, но не являющихся субъектами утверждения цивилизационных ценностей. *Это предопределяет очень медлительное осуществление перемен в украинском обществе, которые сопровождаются возвратными движениями и потерями нововведений.*

Если оценивать нынешнюю ситуацию исторического выбора для Украины, то следует подчеркнуть, что современный выбор не адекватен выбору 1989–1991 гг. Он означает не выбор между авторитарным советским прошлым и демократическим рыночным будущим. Он означает выбор между естественными деградационными процессами, медлительным ползучим продвижением вперед и сознательной ускоренной модернизацией страны, направленной на создание и закрепление основ будущих цивилизаций: европейской, информационной. Перед Украиной стоит очень серьезная проблема преодоления цивилизационного вырождения. Страна неумолимо впрессовывается в прошлое. По всей видимости, ныне она находится на уровне 60–70-х годов по основным характеристикам цивилизованности.

Вырождение страны проявляется, прежде всего, в разрушении её экономического потенциала. Украина из индустриально-аграрной превращается сначала в аграрно-индустриальную, а потом и в аграрную страну. Немаловажно и то, что наблюдается интенсивный процесс дегуманизации общества: рост бедности, снижение уровня социальной защищенности. Можно согласиться с Л.А.Моисеевой, которая считает, что России (Украине в большей мере) грозит возможность остановиться на обочине технического прогресса. Необходимы неотложные меры по прекращению экономического вырождения, восстановлению научно-технического потенциала, прогрессивная реформа доходов населения; целенаправленная деятельность по развитию основ информационного общества [7, 369–370]. *И самое главное в том, что Украина должна иметь такую политическую систему, ко-*

торая оказалась бы способной более эффективно обновлять общество, руководить разрешением стоящих перед ним проблем, минимизировать негативные последствия от преобразований. В противном случае неизбежна утрата исторических завоеваний украинского народа, схождение общества с магистрали прогрессивного развития в цивилизационный тупик.

То, что произошло с Украиной, имеет объяснение и с системных позиций. Проблеме модернизации социальных систем посвящена довольно обширная литература, в которой представлены и описаны модели систем различных типов. При этом в последние годы значительное внимание уделяется модернизации жестких, административных систем. Как справедливо отмечает Ю.М.Плотинский: «Если административная система достаточно развита и устойчива, то перейти в другое состояние данная нелинейная система может только ценой временного существенного ухудшения состояния» [9, 191]. Важно помнить, что Украина в составе СССР представляла собой не периферийную его часть, как страны Балтии или Средней Азии, а такой кусок его сущности, уровень развитости административности которого были нередко гораздо выше, чем в России. Украина в составе СССР была не колонией, а представляла собой настоящий символ советской социалистической субцивилизации.

Отсюда неизбежно действует следующее положение теории модернизации административных систем: «Действительно, абсолютно устойчивая или гиперустойчивая система не будет развиваться, так как механизмы отрицательной обратной связи будут подавлять любые отклонения от устойчивого состояния» [9, 191]. Теперь становится понятной простая мысль о том, что украинское общество нуждается в специальных стратегических этапах преобразования, которые отклоняли бы социальную систему от административного равновесия (кстати, именно в этом должен быть основной смысл административной реформы!) и закрепляли бы происходящие нововведения, создавая базу для равновесия по отношению не к прошлому, а к нововведениям. Поэтому то, что происходит ныне с Украиной, представляет собой уникальный исторический эксперимент по преобразованию застывшего традиционалистского социума в принципиально новое общество.

С точки зрения теории социальных систем Украина преодолела первый порог развития, который чреват различными последствиями, и, прежде всего ростом дезорганизации, которая может либо приостановлена за счет становления новых механизмов саморазвития, либо произойдет необратимый рост дезорганизации, который обеспечит переход страны через второй порог, который называется порогом не-

братимости. Переход через этот порог может означать национальную катастрофу [14, 96]. События этого года показали, что страна способна избежать национальной катастрофы, её уже нельзя ввергнуть в хаос как внешними, так и внутренними силами. Она неизбежно закрепится на магистрали прогресса. Однако её развитие пока неустойчиво по причине недостаточной развитости механизмов саморазвития. Вот почему формирование механизмов инновационного саморазвития украинского общества является исключительно важным и судьбоносным вопросом для Украины и её народа.

2. Основные проблемы и пути модернизации страны в её продвижении в будущее

Украина представляет собой специфическую разновидность аграрно-индустриального общества с довольно высоким уровнем традиционализма. Заметим, что украинский традиционализм не является классическим традиционализмом, который отождествляется с аграрным общественным укладом и доиндустриальным развитием [14, 84]. Это скорее полутрадиционализм такого общества, которое имеет устаревшую технологическую базу индустрии, неразвитость отношений собственности, демократии и индивидуальной свободы. Оно нуждается в серьёзной модернизации, но в модернизации особого рода. Это вторичная модернизация, направленная на приведение отдельных подсистем общества в соответствие с достижениями цивилизации.

Однако проблема украинской модернизации усложняется тем, что к концу XX столетия наиболее передовые страны стали переходить на стадию постиндустриального, информационного развития, что привело к изменению системы отсчета модернизации. Если раньше модернизация должна была идти к индустриальному обществу с его развитой промышленностью и соответствующей социальной структурой и культурой, то нынешняя модернизация должна быть по сути дела постмодернизацией, закладывающей основы постиндустриального общества. Основываясь на этой позиции, трудно согласиться с В.Горбатко, который пишет: «Постмодернизация может рассматриваться как современная, более совершенная форма модернизации, которая предполагает переход от традиционного или современного общества до постсовременного – способного обеспечить себе стабильность, жизнеспособность и развитие на основе многообразных подходов с максимальным использованием качеств отдельных индивидуумов, институционально-информационного и социального потенциала, оптимального соединения традиционных и современных ценностей, сохранения характерных особенностей и неповторимости бытия опреде-

ленного соціума» [1, 31–32]. Постмодернізація вимірюється не тем, що вона краще і краще модернізації, а принципіально відмінним змістом процесу, що призводить до становлення суспільства постіндустріального типу.

Здравий сенс підказує, що постмодернізація неможлива без модернізації. Отже, слід, що українська модернізація повинна поєднувати в собі як процеси суспільної модернізації, так і постмодернізації. Це вимагатиме проведення масштабної індустріалізації, технологічної реконструкції виробництва, оновлення робочого класу, а також комп'ютеризацію суспільства, розвиток інформаційних технологій і нарощування людського капіталу.

Важливою невислідженою проблемою української модернізації є питання про її терміни. Авторі, розуміючи процеси трансформації країни, або ухиляються від відповіді на це питання, або афористично намагаються повторити українцям долю євреїв, сорок років існують на обітваній під керівництвом Мойсея. Інтересний підхід Н.Д.Морозова, який, виходячи з ідеї циклічності історичного розвитку, виділяє по відношенню до Росії наступні етапи модернізації:

а) 1989–2001 гг. – етап «дикого» капіталізму;

б) 2001–2013 гг. – етап «просвітеного» капіталізму;

в) 2013–2025 гг. – етап «постіндустріального» капіталізму [8, 221].

Поскольку Україна, як зазначалося вище, була органічною частиною радянської субцивілізації, то в загальних рисах цей підхід можна і поширити і на неї. В світлі теорії цивілізацій і теорії історичної ритміки звернемо увагу на те, що наявність на території України двох цивілізацій, відрізняються ритмічним малюнком, на протязі тривалого періоду буде викликати сплески асинхронності між Заходом і Сходом України, що буде вимагати їх постійної синхронізації.

На процеси модернізації в Україні в період найближчого десятиліття будуть впливати декілька найважливіших факторів, які будуть визначати зміст і характер оновлення.

Значительное влияние на украинское общество будут оказывать геополитические процессы. Наиболее вероятным является продолжение соперничества или даже восстановление отношений «мягкой» холодной и информационной войн между США и Россией. Развитие этого процесса вполне вероятно в ближайшие два года, ибо существует четко выраженная заинтересованность в этом как США, так и России. Если раньше США рассматривали Украину как

санитарный регион между Россией и Европой, а Россия, занятая своими внутренними проблемами, не имела четко сформулированной политики по отношению к Украине, то ныне ситуация начинает коренным образом изменяться. Это может привести к тому, что Украина станет зоной соперничества между сверхдержавой США и экс-сверхдержавой Россией. Политическая власть в Украине будет в этом случае формироваться как результат некоторого глобального компромисса между ее геополитическими «шефами». При любом варианте развертывания партии на мировой шахматной доске политическая система Украины должна быть способной как воспринимать сотрудничество, так и выдерживать силовые давления со стороны этих стран.

Нынче созрела необходимость, и формируются благоприятные предпосылки для принципиального изменения геополитической стратегии Украины. Неудача США в попытке реализации по отношению к Украине под прикрытием «дела Гонгадзе» и «кассетного скандала» югославского варианта, а также углубление партнерских отношений с Россией неизбежно заставят США сменить средства в борьбе за Украину на более цивилизованные. Сама же Украина должна перейти от стратегии Одиссея, плывущего между Сциллой–США и Харибдой–Россией к стратегии партнерства, которое в аспекте инвестиций соответствует народной мудрости «ласковое теля двух матерей сосет».

Довольно сильно будет сказываться усиление процессов глобализации международных отношений и ужесточение форм контроля за слабыми странами. Под глобальной модернизацией обычно понимается постепенное преобразование мирового пространства в единую зону, где беспрепятственно перемещаются капиталы, товары, услуги, где свободно распространяются идеи и передвигаются их носители, стимулируя развитие современных институтов и шлифуя механизм их взаимодействия. Глобализация подразумевает образование международного правового и культурно-информационного поля, своего рода инфраструктуры межрегиональных, в том числе информационных обменов. Глобализация призвана придать мировому сообществу новое качество. Вместе с тем она будет приводить к углублению и обретению непреодолимого характера разрыва между развитыми и остальными странами, а также развитыми странами, создающими новые технологии, и остальными развитыми странами. Вероятнее всего то, что процессы глобализации будут содействовать ужесточению отношения развитых стран к Украине, попыткам снижения ее международного статуса и суверенности по отношению к сообществу сильных держав. Можно согласиться с В.Г.Кремнем и В.Н.Ткаченко в том, что глобализация имеет

теневую сторону, она ощутимо сдерживает, ограничивает свободу маневра руководящих кругов молодых государств постсоветского пространства [2, 17]. Исходя из этого, Украина должна быть способной противостоять действию этой негативной тенденции, обеспечить меньшие потери от этих процессов, укрепить свой международный статус. Подчеркнем, что это невозможно без преодоления экономического и социального кризиса, стабилизации экономической системы, оздоровления власти.

Катастрофическим и практически фатальным будет уменьшение численности населения страны под воздействием длительно низкого его жизненного уровня, разрушения и медленного реформирования системы здравоохранения, деградации репродуктивной функции семьи, отходничества и эмиграции, всплеска СПИДа, пьянства, наркомании, сохранения негативных экологических показателей окружающей среды, эпидемий болезней, которые вырвались из-под контроля. Обратим внимание на то, что СПИД, наркомания и пьянство перестали носить одиночно-феноменальный характер, приобрели статистически ощутимые масштабы, составляющие угрозу для здоровья нации. По уровню смертности с 1991г. занимает первое место в Европе, 40% детей рождаются с теми или иными отклонениями в состоянии здоровья. В школу идут практически здоровыми лишь 10-15% детей [13, 170]. По всей видимости, в течение первого десятилетия Украина может потерять около 10 млн. человек от своей нынешней численности населения. Основу оставшегося населения будут составлять люди, пережившие шок кризиса, нуждающиеся в социально-психологической реабилитации. Значительные потери человеческого ресурса, который является главным ресурсом общества, не только могут снизить международный статус страны, перевести её в разряд малых неразвитых стран, располагающих на больших территориях, но и могут создать благоприятные условия для попыток различных видов экспансии и контроля украинской государственности.

Уже ныне необходима разработка и реализация эффективной демографической стратегии, усиление социальной ориентации страны, изменение миграционной политики, которые могли бы обеспечить стабилизации демографических характеристик общества, особенно воспроизводства населения.

Развитие страны будет происходить в условиях снижения режима даже относительного благоприятствования для модернизации. Речь идет о том, что не решена проблема распыления и неэффективного использования ресурсы выживания. Речь идет, прежде всего, о научно-техническом, информационном потенциале и человеческом ресурсе. Сохранение и преумножение последних представляется ныне ключе-

вой проблемой национальной безопасности Украины.

На развитии страны будет еще долго сказываться традиционализм украинского общества и украинцев, низкий инновационный потенциал реформ. Украина является специфической разновидностью традиционного общества, «при котором поведение индивидов определяется издавна присущими данному обществу моделями» [3, 501]. Для неё довольно значимы такие характеристики, как ритуализм и механическая солидарность. Традиционное общество отличается также тем, что любые перемены даются ему очень дорого и почти всегда встречают на своем пути сопротивление. Среди причин этих сопротивлений, прежде всего, выделяются:

- 1) Нежелание членов общества или организации потерять некоторые привычные функции и обрести в результате внедрения нововведений некоторые непривычные и сложные функции.
- 2) Боязнь утратить обретенный ранее высокий статус, служебное положение, уважение окружающих и т.д.
- 3) Страх потерять хороший заработок, льготы и привилегии.
- 4) Опасение появления новых и сложных проблем, которые нельзя будет разрешить.
- 5) Стремление избежать ситуаций неопределенности, которые сопровождают нововведения.

В украинском обществе эти причины отличаются резкой и масштабной выраженностью. Согласно нашим социологическим исследованиям, поддержка тех или иных нововведений в украинском обществе не составляет в начале их реализации и 30% респондентов. В органах государственной власти и местного самоуправления доминирует сохранительно-бюрократический тип чиновничества, который выступает буфером гашения нововведений.

Ритуализация внутренней жизни страны довольно интенсивно дополняется её виртуализацией. Речь идет о том, что изменения, происходящие в украинском обществе, сконцентрированы не в реальной экономике или политике, а в сфере идей, отличающихся значительной утопичностью (не только коммунистической, а и рыночной, демократической). При этом не только рядовому гражданину, но и многоопытному украинскому политику кажется, что стоит только принять закон, либо выдвинуть предложение, как общество само собой изменится в лучшую сторону. И таких нереалистических идей и принципиально неработающих законов сотворено так много, что они начинают жить самостоятельной жизнью, создавая влиятельный пласт виртуальности. Здесь складывается почти такая же картина, как и в социалистические времена при господстве идеологии марк-

сизма-ленинизма, когда реальная жизнь подменялась цитатами из произведений классиков. Общество начинает жить по принципу не «быть», а «казаться». Так происходит виртуализация реальной политики, экономики, социальной жизни путем нарушение верной пропорции между «быть» и «казаться», когда имидж, т.е. «казаться» прячет полное ничтожество «быть». Последствия от скромной, тихой, но постоянной лжи в нашем обществе становятся очень серьезными. В конечном итоге они сводятся к тому, что реальные проблемы перестают восприниматься такими, какими они есть на самом деле. Жизнь видится как поток зрелищ театра абсурда. Общество начинает напоминать наркомана, наслаждающегося галлюцинациями от очередной порции виртуального концентрата. Не в этом ли одна из основных причин исключительно медленного выползания Украины из социально-экономического кризиса?

Наиболее опасным последствием является снижение уровня цивилизованности общества. При этом оно проявляется многопланово: в разрушении экономического и научно-технического потенциала, ослаблении институтов и функций государства, в снижении профессионализма политиков и государственных служащих, в деградации политической морали. Например, в период взлета политической карьеры П.Лазаренко, как показывают социологические исследования, на Родине антигероя в г. Днепропетровске практически все поддерживавшие его респонденты совершенно откровенно признавали то, что он ворует, но прощали это по разным соображениям («все воруют», «ворует, но и нам даёт», «ворует, но он сильный» и т.п.). Когда значительная часть общества признает аморальность политики, то это само по себе является безжизненной пустыней для слабых ростков морали. А здание государства, у которого хотя бы на подоконниках не стоят горшки с этими ростками, обречено на разрушение.

Снижение цивилизованности общества влияет на развитие конфликта элит, который может превратиться в войну всех против всех. Будучи очень неоднородной по мировоззренческому, региональному, национальному признакам и клановой принадлежности, украинская элита плохо отражает общенациональные интересы, отличается примитивной корпоративностью, ориентирована на различного вида авторитарные модели развития страны. Поэтому наполнение ею политических организаций приводит к тому, что политическая система Украины становится склонной к нестабильности. Элита сама дестабилизирует общество, и сама же себя успокаивает на фоне равнодушия народа. Конфликт элит развивается не только вширь, но и вглубь посредством вовлечения в него различных социальных слоёв и особенно бедного населения.

В механизме деграционных процессов первую скрипку играет низкий авторитет власти. Заметим, что авторитет как таковой играет принципиально важную роль в отправлении властных отношений. Он является выражением отношения к существующей власти со стороны общества в целом и его составляющих: классов, социальных групп, граждан. Авторитет выступает как возможность оказывать влияние на поведение отдельных групп, личностей без применения насильственных средств. Он предполагает сознательное подчинение народа нормам и законам, установленным существующей в этом обществе властью. Авторитет власти определяется как соответствие характера, функций власти интересам всего общества или определённых социальных групп, классов. Власть обладает авторитетом в том случае, когда её институты функционируют в соответствии с законами, а её распоряжения исполнимы и исполняются. Таким образом, взятые в единстве «власть» и «авторитет» означают дееспособность власти. Авторитет украинской власти отличается не просто тем, что он низок, а тем, что он катастрофически низок, находится пограничной зоне, за которой следует желание сменить власть. При этом виновниками снижения авторитета власти является сама властная элита, поведение которой работает на понижение авторитета ветвей власти.

Для украинской власти свойственна её слабость, которая имеет значительное число составляющих и контекстов. Так слабость законодательной власти проявляется, прежде всего, в том, что она не реализует законотворческий процесс, не обеспечивает процесс реформирования общества правовыми основами. Исполнительно-распорядительная власть слаба потому, что она не оперативна в принятии управленческих решений, не доводит их до исполнения, плохо учится на ошибках и т.п. Принудительная власть слабо применяет не силовые методы принуждения. Духовно-информационная власть не вырабатывает цели, ценности и нормы развития общества, манипулирует сознанием населения, ограничивает духовную свободу, безуспешно ищет национальную идею. Экономическая власть не обеспечивает оздоровление экономики, принимает решения в пользу экономико-политических кланов. Значительно ослаблены и плохо определены функции государственной власти. Важной характеристикой слабости власти является недостаточная развитость самоуправления, нередко подчинение органами государственной власти органов местного самоуправления.

Особенно болезненной проблемой власти является проблема её легитимности. Дело в том, что легитимность представляется важнейшим условием стабилизации власти, обеспечения согласия в обществе. По мнению М.Ве-

бера, легитимність – це не тільки законність данної влади з формально-юридическої точки зору, а скоріше – явлення соціальної психології, що складається в прийнятті суспільством даної політичної влади або, як мінімум, пасивному покірності їй. Використання так званого «адміністративного ресурсу» на виборах створює в суспільстві своєрідний комплекс неповноцінності влади, знижує довіру і сковує діалог з нею народу, наділяє обраних лідерів своєрідним первородним гріхом.

Проведений аналіз основних недоліків і проблем розвитку України дозволяє виділити основні напрями її модернізації.

Перше, слід звернути увагу на те, що необхідно не просто усунути окремі недоліки в економіці, політиці, соціальній і духовній сферах, а зробити суспільство саме системою, здатною до саморозвитку, постійному оновленню своїх механізмів, приведенню в відповідність з вимогами часу. Така інноваційно активна система суспільства повинна включати в себе наступні складові:

1. **Підсистему стратегічного планування**, яка передбачає формулювання цілей і побудову програм розвитку суспільства в цілому і його окремих підсистем. Розмова йде про повернення суспільства до минулого до державного планування, а до створення спеціальних інститутів стратегічного планування, який повинен стати початковою ланкою реформування політичної системи.

2. **Підсистему узгодження інтересів різних груп еліт і соціальних шарів**. В суспільстві не вистачає узгоджувальних центрів, форм діалогу, суспільних слухань, референдумів і т.п., що перешкоджає процесам інтеграції і консолідації. Серйозний внесок в розв'язання цієї проблеми може внести створення і впровадження спеціальних правових норм, формування міжпартійних організацій, груп діалогу і т.п.

3. **Підсистему формування і реалізації інноваційного потенціалу**. Сучасне українське суспільство не має спеціального механізму накоплення і реалізації нововведень. В цьому плані воно програє навіть «розвитому соціалізму», в якому ця система була, хоча і відрізнялась крайньою примітивністю. Для створення системи інноваційного політичного менеджменту необхідно ціла система заходів. До числа найважливіших серед них відносять створення банків інноваційних політичних технологій, розвиток центрів політичного консалтингу, підготовка відповідних спеціалістів і т.д.

4. **Підсистему аналізу і узагальнення і**

використання зарубіжного і вітчизняного досвіду державного будівництва. Особливо важливий європейський контекст цього досвіду, його трансформація в аспекті особливостей українського суспільства. Нині використання передового зарубіжного досвіду носить необґрунтований і несистемний характер, здійснюється за принципами «лохотного одягу» і «з ниткою по світу». Необхідно створити спеціальні дослідницькі інститути з проблем європейської інтеграції, банків інформації, центрів соціальних і політичних технологій.

5. **Підсистему антикризового управління**. Одна з найбільш болючих соціально-психологічних проблем українського суспільства полягає в складившійся звичці до життя в умовах кризи, в постійній очікуванні змін не в бік покращення показників соціально-економічного розвитку суспільства, а в бік їх погіршення. В суспільстві досить впливливою атмосферою кризової бездіяльності. Нині особливо актуальним є створення антикризових політичних технологій, які могли б забезпечувати діагностичний і прогнозування кризових явищ і процесів; оцінку можливостей виходу з кризи з точки зору внутрішніх ресурсів, зовнішніх умов факторів і ресурсів, союзників, опонентів і т.п.; формування передумов виходу з кризи, в складі яких виділяються: створення команди, розробка концепції, програми і технології, створення організації і формування ресурсів; вихід з кризи, т.е. реалізація програми і технології, розширення соціальної бази реформ, моніторинг проблем і виникаючих змін, корекцію програми і технологій.

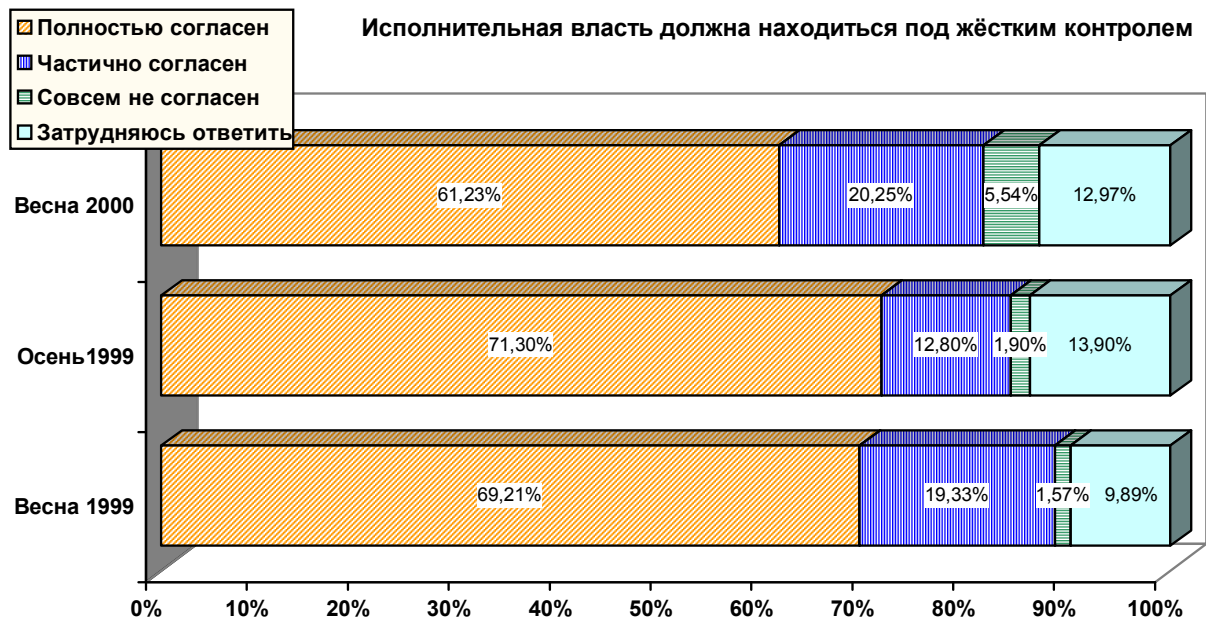
6. **Підсистему підтримки національної безпеки**. Національна безпека України потребує серйозних наукових досліджень і оновлення як інституційного, так і функціонального аспектів. Розмова йде не тільки про традиційні види безпеки, в якості яких виступають військова, політична, економічна безпека, але і про принципово нові її види, від яких во все більшій мірі залежить ефективність функціонування сучасного держави. До таких, що збільшують свою значущість для безпеки, відносять соціальну, екологічну, інтелектуальну і інформаційну безпеку.

7. **Підсистему контролю за владою з боку населення**. По всій видимості, модель, згідно з якою конкуренція гілок державної влади є способом досягнення цивілізованості, є утопічною з тієї простої причини, що кожна з них не піддається громадянському контролю з боку його відсутності. Тому на кожен з трьох

властей необходима крепкая узда, которая заставляла бы их работать не только в правовом, но и моральном поле, а конкуренция между ними выступала бы в качестве дополнительного цивилизующего их средства. Заметим, что желание народа контролировать власть является не посягательством его на власть, а одним из первых признаков появления гражданского общества. Отношение жителей г. Днепропетровска к этой проблеме представлена на диаграмме 1.

в том, что контроль за властью можно обеспечить только путем развития общественного мнения, как важнейшего института гражданского общества. А в тоталитарном и авторитарном обществах общественное мнение выступает институтом контроля за населением со стороны власти. В демократическом же обществе оно играет несколько иную роль. Оно является способом выражения интересов общественности, которая оказывает воздействие на управление обществом. Общественное мнение представля-

Диаграмма 1. Оценка жителями г. Днепропетровска необходимости контроля власти со стороны населения

8. Подсистему мониторинга и защиты прав человека, которая предполагает создание, проверку и внедрение на базе результатов научных исследований современных социальных институций, организаций и технологий, которые могли бы, с одной стороны, обеспечивать повышение эффективности правозащитной деятельности, а, с другой стороны, наполняли социальное пространство такими формами социальной жизни, которые изначально оптимизированы в отношении прав и свобод людей. Необходимость создания этой подсистемы обусловлена не только потребностями модернизации системы политических отношений и развития демократии, но и сугубо прагматическими интересами. Дело в том, проблема прав человека является предметом политического давления на Украину США и Европейского Сообщества и поводом внутриполитической борьбы. Украина должна перехватить инициативу в решении этой проблемы, выработать эффективную политику в области прав человека.

9. Подсистему связи власти с общественностью, белого Public Relations. Дело

ет собой четвертую власть общества, которую необоснованно отдают средствам массовой информации. СМИ – это не четвертая власть общества, а лишь одно из средств и проявлений этой власти.

Эффективное функционирование власти невозможно без установления коммуникации власти с гражданами государства. Современная власть не может существовать без изучения интересов, запросов, оценок, мнений, чувств, эмоций, настроений, самочувствия людей и выработки в соответствии с ними политических действий. Если оценивать Public Relations по самому высокому счету, то это не способ формирования имиджа власти и людей при власти, это механизм взаимопонимания власти и населения.

Нынешняя ситуация в Украине характеризуется тем, что такого устойчивого механизма взаимопонимания нет. Власть пытается обходиться без общественного мнения и Public Relations. Она действует так, как ей заблагорассудится, а население постоянно ждет от власти того, что ожидать просто бессмысленно. Это неизбежно порождает контур напряженности в

отношениях между ними. Для украинского общества свойственно то, что большинство преобразований в обществе идет с полным нарушением законов общественного мнения. Это проявляется в том, что наиболее поддерживаемые населением преобразования не получают поддержку власти, а осуществляемые властью преобразования не получают поддержку населения. По сути дела взаимодействие население и власти напоминает диалог слепого с глухим, что и предопределяет в значительной мере медленность и безуспешность многих направлений реформ.

Таким образом, проведенный анализ показывает, что происходящие преобразования в

украинском обществе и государстве носят неоднозначный характер. Несомненны позитивные сдвиги Украины в будущее. Но они не носят гарантированного характера. Украина в своем развитии преодолела наиболее сложный этап своего развития. Она сумела сохраниться и выйти из хаоса. Её конкретные экономические, социальные и духовные достижения пока не столь весомы для того, чтобы оправдать её потери. Гарантии будущего будут только тогда, когда в стране удастся создать и привести в движения механизм её саморазвития. Именно решение этой задачи представляет собой ключевое звено реализации успешного украинского проекта будущего.

Источники и литература:

1. Горбатенко Володимир АВ ОУО: друге народження ідеї модернізації, або синтагма постмодернізації. – Людина і політика. № 1(1), 1999. С. 29-33.
2. Кремень Василь, Ткаченко Василь Україна у контексті глобалізму. – К.: Видавничий центр «Друк», 1998. – 61 с.
3. Лоурсон Т., Гэррод Дж. Социология. А-Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000.
4. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАЕУ, 2001. – 440 с.
5. Михальченко Микола, Самчук Зореслав Україна доби межичасся. Близь та убозтво куртизанів. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. – 288 с.
6. Михальченко Н.Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 –1995.– К.: Укр. Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.
7. Моисеева Л.А. История цивилизаций. Курс лекций. – Ростов н/Д.: «Феникс», 2000. – 416 с.
8. Морозов Н.Д. Ритмы истории. Системный анализ прошлого и проектирование будущего. – М.:ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 608 с.
9. Плотинский Ю.М. Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1998. 280 с.
10. Сурмин Ю.П. Украина: из хаоса в социум – не путь, а рождение // Грані. –1999.– 4(6) липень – серпень. – С. 5 – 11.
11. Сурмин Ю.П. Украина: постмодернистский дискурс в зеркале сомнений // Грані. 2000.–5 (13) вересень – жовтень. –37 – 41.
12. Сурмін Ю.П. Проблеми інноваційних механізмів політичної системи України// Матеріали «круглого столу» на тему: «Зовнішні та внутрішні чинники розвитку політичної ситуації в Україні. Україна і світовий політичний процес». – Дніпропетровськ: 2001. – С. 58 –84.
13. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи // Г.В.Щокін, М.В.Попович, М.С.Кармазіна та інш.; За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого; Авт. передм. Л.М.Кравчук. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
14. Щёкин Г.В. Социальная философия истории (теория социального развития): Монография. – К.: МАУП, 1996. – 152 с.

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

К. М. КОЛЕСНИКОВ

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ЯК ЗАКОНОМІРНИЙ ВИЯВ ІСТОРІЇ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД (ДО 10-Ї РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ)

Колесников Костянтин Миколайович – доцент кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України, заступник головного редактора альманаху «Грані», кандидат історичних наук

1.

Десять років тому, 24 серпня 1991 р., з'явився Акт проголошення незалежності України, від якого ведеться літочислення історії сучасної держави українського народу. Збігнев Бжезінський назвав проголошення Україною своєї незалежності у 1991 р. однією із трьох (поряд з розпадом Австро-Угорської імперії у 1918 р. та поділом Європи на два блоки у 1945 р.) найважливіших геополітичних подій ХХ століття [5, 309–310].

Україна отримала суверенітет. Попереду у молодій республіки були складні роки державного самоствердження, на шляху якого довго не діставало досвіду і компетентності, однак труднощі поступово долалися, чому сприяло осягнення власної тисячолітньої історичної традиції. Для багатьох виявилось несподіваним, що молода Українська держава є спадкоємицею не лише СРСР (про що в контексті міжнародного права було заявлено законом про правонаступництво України та УРСР), а також багатьох старих держав, які охоплювали українські терени в минулому. В зв'язку з цим перед нами постає питання: з чого складається «багатовікова історія українського державотворення», про яку йдеться в преамбулі до Конституції України [11, 3]?

Ніхто з дослідників не сумнівається, що з моменту виникнення державності на землях сучасної України, її традиції ніколи не переривалися, змінювалися лише форми та носії. Йдеться не тільки про державність власне українського народу, а також про державницькі традиції інших давніх і сучасних етносів України. Ці етноси, належачи до різних цивілізацій – античної, степової, візантійської, західноєвропейської, мусульманської, залишили глибокі сліди в історії нашої землі, яка на довгі часи ставала для них батьківщиною [10, 112].

Історія українського державотворення охоплює часи від розквіту первіснообщинного ладу до сьогодення. Зрозуміло, що інтелектуальне осягнення такого величезного проміжку часу являється темою цілого навчального курсу, якщо

не об'ємного академічного дослідження, тому ми сконцентруємося на окремих пунктах запропонованої програми.

2.

Переважає більшість фахівців вважають, що перші державні утворення на українських теренах виникли в ранньому залізному віці, не раніше VII ст. до Р.Х. У той час формується Велика Скіфія, про яку залишилися відомості в книгах біблійних пророків, у гомеровських «Іліаді» та «Одіссеї», в «Історії» Геродота. Кургани скіфських царів досі величаво височіють у степу, вражаючи своєю величчю нас – нащадків. Тоді ж у Північному Причорномор'ї виникають давньогрецькі міста-держави, краса яких захоплювала і чужоземців, і місцевих вихідців.

Проте ряд дослідників притримуються принципово відмінних поглядів щодо часу складання найдавніших держав в Україні, вказуючи на початок бронзового віку (так само, як і на Криті, й у Малій Азії). У цей час на українських теренах відбувається поділ праці на виробничу і невиробничу сфери, що створює і апарат насильства, і верству експлуатованих. Внаслідок поділу виробничої сфери на сільське господарство і на ремесло з'являються посередники в розподілі та перерозподілі продукції, люди, котрі обслуговують панівні верстви, а також діячі культури. Виникають багатифункціональні поселення, де зосереджуються органи влади, ремесло, торгівля, культура. Внаслідок цього такі поселення набувають рис міста і стають центром певної округи.

Під цим кутом зору М.О.Чмихов розглядає трипільську спільноту (IV–III тис. до Р.Х.), яка була вищим ступенем розвитку влади племені в Україні мідно-бронзового віку. У «столичних» трипільських поселеннях налічувалося близько 2000 будівель, які розташовувалися декількома концентричними колами, що поступово забудувувалися протягом часу. Населення такого міста коливалося від 15 до 20 тис. мешканців. Організація та характер високорозвиненого трип-

ільського ремесла були аналогічні організації та характеру ремесла на Близькому Сході, де воно, по суті, також залишалося громадським, адже його продукція здавалася храмам або державі, а не реалізувалася вільно виробником. Розподільчу функцію, отже, бере на себе держава, а не вільний ринок, оскільки торгівля не була розвинена, існуючи в формі обміну дарами.

З епохи бронзи епізодичні збройні сутички переростають у регулярні війни, необхідні для нагромадження додаткового продукту. На території України поширюється зброя (чому сприяв розвиток металургії), поховання чоловіків, найважливішими символами при яких були саме предмети озброєння (нерідко парадні), з'являються поселення з оборонними спорудами (навіть кам'яними), а в пізньобронзовому віці частина тодішнього населення нашої країни бере участь у військових походах «народів моря» на Близький Схід. Інтенсифікація воєнних конфліктів пов'язана, між іншим, з тим, що військовий грабунок і данина починають виконувати економічну функцію обміну товарами.

Соціальна нерівність цього часу яскраво відбита в поховальному обряді, особливо курганному. Рубежем між додержавним і державним рівнями суспільства можна вважати момент, коли особа вождя чи жерця одержує в духовній культурі надлюдське значення й починає обожнюватися. Людськи уявляється, що душі нововладців на відміну від душ простих смертних після смерті не перевтілюються, а йдуть у вищі світи (на вище небо), де стають божествами або татками ж могутніми, як і божества, щоб потім – після чергового глобального (космічного) катаклізму – забезпечити відродження Всесвіту та людства. На території України появу царя-бога (сина бога) найкраще репрезентує поширення курганного поховального обряду (кінець IV тис. до Р.Х.), космічна символіка якого була спрямована на одержання душами представників владущих верств довічного блаженства на вищому небі та захисту ними звідти живущих на землі співвітчизників [12, 136-142].

3.

Занепад культур трипільського кола відзначився тотальним переважанням в степових та лісостепових районах України кочових скотарських племен. Це був час формування індоєвропейської спільноти, опанування колісним транспортом та верховою їздою, час господарського засвоєння неозорих степових просторів Північного Причорномор'я, Приазов'я та Північного Кавказу. Євразійський степ (разом з його західною українською окраїною) історично являвся батьківщиною скотарів-кочівників. Вони почали його засвоєння з бронзового віку, коли розділилося комплексне землеробсько-скотарське господарство неоліту та енеоліту на осіле господарство хліборобів та кочове – пас-

тухів. За рахунок колісного транспорту та опанування конем скотарі вперше в історії наважилися далеко відірватися від вологих річкових долин, спертися на посушливі вододіли. Підсумком цієї доби, феноменом наступного залізного віку, стало ранньокласове об'єднання, відоме в античній літературі під іменем Великої Скіфії.

Кочівники скіфи були споріднені з кочівниками Західного Китаю, скотарями Алтаю, відомими по пам'яткам Пазирикських курганів, середньоазійськими саками і масагетами, а також із задонськими савроматами. Всі разом вони склали величезний масив іраномовних народів, що панували в євразійських степах з II тис. до Р.Х. по середину I тис. до Р.Х.

Скіфська держава в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї (VII-IV ст. до Р.Х.) об'єднувала крім північно-східних іранців, які стояли на її чолі, цілий ряд інших етносів – гето-фракійських, сіндо-меотських, балто-слов'янських, угро-фінських тощо. Ранньокласова Скіфія – типовий вияв феномену кочової державності: мобільні, добре зорганізовані, чудово споряджені і озброєні вершники військовою силою підбили сусідні племена, примусивши їх до сплати данини і надання військової підтримки. Життєво необхідним для подібних формувань було підкорення не лише оточуючих степовиків, а також навколишніх осілих народів, які б постачали землеробську продукцію, та встановлення контролю над торговельними шляхами і морськими портами (якщо такі були поруч). Через останні реалізувався додатковий продукт, отриманий як данина, що створювало матеріальну базу ідеологічному і соціальному переважанню місцевої родової чи воєнної знаті.

Обов'язковим елементом «кочової» держави було багатофункціональне місто-столиця, яке інтегрувало навколо себе однофункціональні містечка – фортеці, центри окремих галузей ремесла, торгівлі тощо – та сільськогосподарську округу. Столиця Великої Скіфії знаходилась при впадінні р. Конка в Дніпро на т.зв. Каменському городищі. Там знаходився центральний адміністративний апарат, фіскальні органи, можливо, центр релігійного культу. Однак, справжньою опорою скіфських царів були чисельні кочові та напівкочові роди, які контролювали найліпші маршрути для кочування та заняття допоміжним господарством – полюванням, звіроловним промислом і навіть вирощуванням технічних агрокультур (наприклад, конопля). Степовики (навіть підкорені царськими скіфами) завжди вважали себе вищими за осілі народи у військовому, моральному і соціальному відношенні, чим виправдовували своє політичне переважання в державі.

Скіфське суспільство, особливо на пізніх етапах свого розвитку, набуло виразних рис класової організації. Родові зв'язки лише із-зовні прикривали нові відносини, маскуючи їх під

шатами традиціоналізму. Так, скифська армія все ще формувалася за родоплемінною ознакою, але царська гвардія давно вже складалася з найкращих представників різних родів, племен і народів. Утім, царі, особливо наймогутніший із них – Атей (IV ст. до Р.Х.), штучно гальмували процес утворення класів, розуміючи, що соціально-економічна диференціація зруйнує могутність скифського війська – стрижня держави, заснованої на первіснообщинному солідаризмі [8].

4.

Своєрідним явищем в історії України було заснування на чорноморському і азовському узбережжі давньогрецьких міст-держав (полісів) у VI ст. до Р.Х., відколи весь прибережний Південь було включено в орбіту середземноморської цивілізації. Аксиоматичною є теза про величезний вплив на місцеві етноси державності і культури цих еллінських полісів. Утім, полісне життя передбачало великий ступінь внутрішньої замкненості, автаркії (самодостатності), общини громадян. Тим більше, що на першому етапі свого існування (VI – середина I ст. до Р.Х.) північнопонтійські грецькі колонії були слабо пов'язані між собою та з навколишнім регіоном, будуючи свої відносини переважно з іншими еллінськими центрами Середземномор'я.

Античні держави Причорномор'я – Ольвія, Тіра, Ніконій, Німфей, Керкінітіда, Херсонес, Феодосія, Фанагорія, Пантікапей тощо – з моменту виникнення являли собою територіальні общини рівноправних (наскільки це можливо було в ті часи) громадян. Поселення скупчувалися навколо відповідного «столичного» міста – адміністративного, військового, торговельного та ремісничого центру, який панував над сільськогосподарською округою – хорою.

В еллінських рабовласницьких общинах-республіках тривала боротьба між аристократичною та демократичною формами правління, інколи встановлювалася тиранія. Протягом століть неухильно відбувався процес аристократизації управління і внутрішнього життя, відчутно зросло майнове і соціальне розшарування. Система органів влади і право були такими самими, як у материковій Греції. Вищим органом влади вважалися народні збори, які, поряд із радою, здійснювали законодавчі функції. У зборах брали участь усі громадяни (жінки, чужоземці та раби громадянами не були), вирішуючи питання зовнішньої політики, оборони, забезпечення населення харчами в неврожайні роки. Виконавча влада належала окремим колегіям (найвища – колегія архонтів, військова – стратегів тощо) або окремим посадовим особам, які регулярно переобиралися, як правило, через рік [7].

Міста-держави східного Криму і Таманського півострова близько V ст. до Р.Х. об'єднали-

ся в союз із метою забезпечення контролю над Боспором Кімерійським (Керченська протока) і, зрозуміло, над торговельними потоками між Азовським і Чорним морями. На чолі союзу встали правителі (архонти) Пантікапею (сучасна Керч). У другій чверті V ст. до Р.Х. вони встановили монархічне правління, перетворивши слабку добровільну асоціацію міст у могутню державу, відому як Боспорське царство.

У Боспорській монархії інтенсивно зростала бюрократизація управління. Це дозволило безболісно інтегрувати крім власне грецьких поселень цілий ряд місцевих племен – сіндів, метотів, сіраків тощо, якими керували представники місцевої знаті від царського імені, як його намісники. Племінна знать дуже рано була включена до правлячої еліти держави. В цілому взаємопроникнення традицій еллінів і варварів у Боспорі було чи не найбільшим серед античних центрів регіону [9, 202–252].

Економічні і культурні впливи античного світу просякали майже всю Україну. Це особливо стосується доби римського панування (I ст. до Р.Х. – IV ст. от Р.Х.), коли ціла черняхівська археологічна культура, розташована далеко від імперських кордонів, набула виразних ознак т.зв. римського провінційного стилю. Втім, слід зазначити, що античні державницькі традиції Північного Причорномор'я (в першу чергу, традиції полісної демократії і республіканізму) залишилися чужими і не сприйнятими більшістю народів України, окрім тих, які безпосередньо входили до політичних систем грецьких колоній.

5.

Ряд економічних, політичних і військових криз, що охопили Північне Причорномор'я в перших століттях після Різдва, значно послабили місцеві центри античної цивілізації, зробивши їх легкою здобиччю нових варварських народів, які потрапляють до України в III–IV ст. от Р.Х. внаслідок великого переселення народів. Це були фракійці, германці, тюрки, угри, слов'яни. Значні людські масиви змінюють місця свого проживання, підкоряючи або знищуючи етноси-конкуренти.

Ранньодержавні утворення цих часів, як правило, включали до свого складу відразу декілька етнічних компонентів. Зокрема, розташована на нижньому Дніпрі готська держава Германаріха (друга половина IV ст.) була заснована східними германцями та підкорила фракійські, сарматські, слов'янські і, можливо, балтські та угро-фінські племена. Гунське об'єднання Аттіли (середина V ст.) контролювало степові та лісостепові простори від нижньої Волги і Північного Кавказу до Паннонії (сучасна Угорщина) вздовж римських кордонів, де мешкали десятки народів. Самі гунни являли собою строкате об'єднання, в якому крім тюркських родів були представлені угорські і, навіть, пізньосар-

матські. Нарешті, анти, яких переважна більшість дослідників ототожнює зі слов'янами, а М.Грушевський взагалі вважає предками українців, склалися не тільки зі слов'янських, а також із впливових аланських родів. Г.Вернадський навіть доводив, що не слов'яни, а саме алани (іраномовні пізні сармати) були безперечними лідерами антського об'єднання [4, 124-127, 163].

У соціально-політичному відношенні анти, як й інші ранньосередньовічні об'єднання, наприклад, склавини, знаходилися на порозі формування класового суспільства і держави: уже виникнули нерівність і рабство, з'явилося коло осіб постійно зайнятих військовими або управлінськими справами, чітко визначилася власна територія. Проте назвати союзи анти і склавинів державами в повному розумінні цього слова не видається можливим, тому що була відсутня податкова система, яку заміняли нерегулярні збори данини з залежних племен, і державне законодавство, замість якого діяли древні традиції – т.зв. звичаєве право. Нарешті, влада впливових ватажків (відомі імена Божа або Буса, Мусокія, Ардагаста, Мезаміра) була сильна й авторитетна в племінному середовищі тільки у воєнний час, у мирний час усі справи вершилися родовими старійшинами і народними зборами.

(Далі буде...)

Література:

1. Артамонов М.И. Происхождение славян. Л., 1950.
2. Брайчевський М.Ю. Стародавні східні слов'яни // Нариси з стародавньої історії УРСР. К., 1957.
3. Британ В.Т. Здобуття Україною державної незалежності. Успіхи та труднощі її сучасного розвитку (1985-2000 рр.). Матеріали до лекційного курсу «Історія України» // Грані. 2000. №2 (10).
4. Вернадський В.Г. Древняя Русь. Тверь-М., 1997.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. К., 1996.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т.1. К., 1991.
7. Зубарь В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. К., 1999.
8. Иллиная В.А., Тереножкин А.И. Скифия в VII-IV вв. до н.э. К., 1983.
9. История Украинской ССР в 10 томах. Т.1. К., 1981.
10. Колесников К.М. Робоча програма дисципліни «Історія держави і права України» за спеціальністю «Правознавство» // Грані. 2001. №2 (16).
11. Конституція України. Дн-вськ, 1996.
12. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. К., 1992.

В. В. ГАВВА

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Гавва Вадим Вілорієвич – заступник начальника управління охорони здоров'я облдержадміністрації

Головне завдання охорони здоров'я – забезпечити доступність, якість і повноту медичної допомоги. Це не тільки конституційна вимога, а святий обов'язок кожного, хто присвятив своє життя рідному народу, охороні його здоров'я і благополуччя.

Охорона здоров'я є невід'ємною частиною економічної системи. Тому загальна економічна криза в нашій країні болюче позначилася на

М.С.Грушевський, спираючись на звістки древніх авторів про слабкість політичної організації антив, заперечив наявність у них держави, а сам союз вважав короточасним об'єднанням для боротьби з ворогом. Учений підкреслював скоріше етнічний, ніж політичний характер об'єднання антив [6, 172-183, 546-549].

М.Ю.Брайчевський, виходячи зі слів Йордана про наявність у антив спадкової царської влади, підкреслював подібність їхнього політичного об'єднання зі структурою т.зв. варварських королівств Західної Європи – франкського, вандальського, ост- і вест-готського, бургундського [2, 344], що виникли на руїнах Західно-Римської імперії.

М.І.Артамонов твердив, що «антська держава по своїй суті могла бути тільки варварською, дофеодальною, із класами, що ще не сформувались, у складі вільного у своїй масі населення, об'єданого територіальними общинами і патріархальними сім'ями» [1, 23-24].

Наприкінці VI – на початку VII ст. відбувається розпад антського союзу: звістки про нього зникають, а окремі роди і племена, що входили до його складу, самостійно приймають участь у заселенні Балкан та лісових просторів Східної Європи. Те ж саме сталося з іншим крупним слов'янським племінним союзом склавинів.

стані національної системи охорони здоров'я. Значне скорочення валового внутрішнього продукту призвело до різкого скорочення бюджетних асигнувань на соціальні потреби.

Як слідство – зменшення можливостей галузі з охорони здоров'я населення. Складна соціально-економічна ситуація в країні в значній мірі обумовила несприятливі демографічні показники протягом останніх років. Смертність

населення зросла до 16% у 2000 році (15,5% в 1999 році). Природний приріст населення в області, як і в цілому в Україні, має стійку тенденцію до зниження народжуваності та збільшення смертності. У 2000 році зменшився приріст населення до -9% (-8,5% в 1999 році).

У найбільш складному становищі опинилися найвразливіші категорії населення: діти, люди похилого віку, хронічні хворі. Посилюється нерівність у доступності медичної допомоги для різних груп населення. Потрібно забезпечити однакову якість медичної допомоги як для бідних, так і для багатих, не забуваючи, що нездоров'я суспільства якраз формується у найбідніших прошарках населення. Перед урядом і медиками стало завдання – захист здоров'я і доступність до медичної сфери для всіх, у тій мірі, яка визначається як оптимальний мінімум для підтримання здорового способу життя.

В останні роки завдяки новому баченню проблем медицини Президентом України, Верховною Радою, урядом закладено місце підґрунтя майбутнього розвитку охорони здоров'я. Прийнято пакет із 123 державних нормативно-правових актів. Серед них: 27 Законів України, 20 Указів Президента та 57 постанов уряду. Із усіх зазначених документів 54 є прямої дії.

Найбільш важливими для охорони здоров'я є Укази Президента «Про додаткові заходи щодо поліпшення медичної допомоги населенню України» та «Концепція розвитку охорони здоров'я населення України».

Державна політика у сфері охорони здоров'я спрямовується на підвищення рівня здоров'я, поліпшення якості життя і збереження генфонду українського народу. Реалізація цієї політики потребує здійснення комплексу заходів.

Державні заходи мають передбачати:

- поетапне збільшення державних асигнувань у сферу охорони здоров'я, їх ефективне використання;

- забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, переорієнтацію охорони здоров'я на суттєве посилення заходів з попередження захворювань, запобігання інфекційним захворюванням, зниження ризику для здоров'я людини, що пов'язані з забрудненням та шкідливим впливом факторів довкілля;

- вирішення проблем гігієни та безпеки праці, профілактики виробничого травматизму та професійних захворювань;

- створення умов для формування та стимулювання здорового способу життя, вдосконалення гігієнічного виховання і навчання населення, особливо дітей та молоді; посилення боротьби із шкідливими звичками; розвиток фізичної культури і спорту; забезпечення раціонального збалансованого харчування населення;

- здійснення активної демографічної політики, спрямованої на стимулювання народжу-

ваності і зниження смертності, збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я населення, а також соціальної політики підтримки молоді та захисту інвалідів і людей похилого віку;

- забезпечення всебічного гармонійного фізичного та психічного розвитку дитини, починаючи з народження, її раціонального харчування, оптимальних умов побуту, виховання і навчання;

- запровадження ефективної системи багатоканального фінансування сфери охорони здоров'я;

- удосконалення системи соціального та правового захисту медичних і фармацевтичних працівників та пацієнтів;

- визначення критеріїв щодо диференціації розміру оплати праці медичних та фармацевтичних працівників залежно від рівня їх кваліфікації, обсягів, якості, складності, ефективності та умов виконання роботи;

- інтенсивний розвиток медичної та фармацевтичної промисловості, в тому числі медичного приладобудування, виробництва лікарських засобів та виробів медичного призначення, удешевлення їх вартості.

Галузеві заходи мають передбачати:

- розроблення державних комплексних та цільових програм охорони здоров'я населення;

- визначення пріоритетів медичної допомоги та обґрунтування переліку і обсягу гарантованого рівня безоплатної медичної допомоги громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я;

- розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини;

- проведення реконструктуризації галузі з метою ліквідації диспропорцій у розвитку різних видів медичної допомоги, раціоналізації амбулаторно-поліклінічної та стаціонарної допомоги;

- удосконалення системи інформаційного забезпечення галузі охорони здоров'я на основі широкого розвитку інформаційних мереж, реорганізації медико-статистичної служби;

- створення системи забезпечення і контролю якості надання медичної допомоги на основі розроблених показників якості;

- запровадження системи забезпечення ліцензійних інтегрованих іспитів у вищих медичних навчальних закладах, незалежно від їх підпорядкування, для уніфікованого контролю за якістю підготовки фахівців для сфери охорони здоров'я;

- удосконалення порядку акредитації закладів охорони здоров'я та атестації медичних і фармацевтичних працівників.

Вагомим підґрунтям у досягненні перших помітних результатів у сфері поліпшення здоров'я нації має стати і нова бюджетна політика уряду щодо медичної сфери.

Так, якщо в 1998 році видатки на охорону здоров'я із бюджетів усіх рівнів становили 3,63

млрд. грн., у 1999 році – 3,98 то в 2000 році обсяги досягли 4,4 млрд. А на 2001 рік у Державному бюджеті передбачено 5,23 млрд., тобто за ці роки видатки послідовно зросли на 1,6 млрд. грн.

Розрахунки показують, що для достатнього функціонування галузі необхідно, як мінімум, 7,4 млрд. грн. У Державному бюджеті 2002 року середній показник витрат на медико-санітарну допомогу досягне 3% від валового внутрішнього продукту.

З витрат на охорону здоров'я у розрахунку на одного жителя ми займаємо у світі 111 місце серед 191 країни та 8 місце серед країн колишнього Радянського Союзу. За цим показником нас випереджають країни Балтії, Білорусь, Росія, Молдова і навіть Вірменія з її значно біднішими ресурсами.

Але за інтегральним критерієм ВООЗ – «Досягнення цілей охорони здоров'я» країна перебуває на 60 місці у світі. Це свідчить, що на сьогодні матеріальні та кадрові ресурси використовуються з максимально важливою ефективністю.

Однак, виконання державних зобов'язань у сфері охорони здоров'я, що гарантовані ст. 49 Конституції України хоча б в обмеженому обсязі, і забезпечення соціально-гарантованого обсягу медичної допомоги без залучення позабюджетних, багатоканальних джерел фінансування неможливе.

Багатоканальне фінансування передбачає, що крім держави існує ще багато інших суб'єктів, які спроможні оплатити медичну допомогу громадянам України.

Джерелами фінансування мають бути:

- державне соціальне медичне страхування працюючих;
- гарантовані платежі із територіального та місцевого бюджетів;
- ініціативні фонди та програми;
- добровільне медичне страхування;
- державна медична позика;
- благодійні програми;
- безпосередні платежі населення;
- інші джерела.

Стратегічним напрямком у поліпшенні фінансового стану галузі є запровадження загальнообов'язкового державного соціально-медичного страхування. Страхова медицина в класичному варіанті – це система охорони здоров'я, яка поєднує два види медичного страхування: соціальне і приватне. Соціальне медичне страхування (СМС) носить обов'язковий характер і забезпечує відшкодування витрат на основні види медичної допомоги і медичні послуги в обсязі соціальних гарантій держави.

Соціальне медичне страхування в Україні пропонується будувати на таких засадах:

- всеохопленість, що проявляється в обов'язковості страхування більшості громадян, а

також правом приєднання окремих категорій населення та відсутністю осіб або категорій населення, яким відмовляється участь у програмі СМС;

- соціальна солідарність, тобто відсутність зв'язку між розміром страхового внеску і станом здоров'я застрахованих, перерозподілом коштів на користь бідніших та осіб з гіршим станом здоров'я;

- економічна ефективність і медична обґрунтованість медичної допомоги, що визначається оптимальністю використання ресурсів охорони здоров'я з точки зору одержання максимального приросту кінцевих показників лікувально-профілактичної діяльності, включаючи показники популяційного здоров'я на одиницю витрат;

- відповідальність держави за сталість системи СМС, яка забезпечується через фінансову підтримку СМС і здійснення комплексу регулюючих заходів, які попереджують різкі коливання витрат на оплату медичної допомоги в рамках СМС.

Однак, обмеження ролі страхової медицини лише додатковим фінансуванням без реформування самої системи охорони здоров'я – помилка.

Якщо уявити, що система охорони здоров'я є піраміда, то її основа це первинна медико-санітарна допомога, другий рівень – стаціонарна, а вершина – висококваліфікована допомога. Спеціалісти твердять, що піраміда медичного обслуговування у нас поставлена з ніг та голову, коли обсяги спеціалізованої допомоги перевищують обсяги первинної.

Одним із основних напрямків реформування охорони здоров'я є пріоритетний розвиток первинної медико-санітарної допомоги. Тобто необхідно «піраміду» поставити «з голови на ноги». Розвиток первинної медико-санітарної допомоги в Україні передбачається на засадах сімейної медицини. Сімейний лікар бере на себе до 60% обсягу діагностичної роботи і, відповідно, у 2-3 рази зменшується рівень госпіталізації та кількість направлень до вузьких спеціалістів. Крім того, на 20% знижується кількість викликів швидкої допомоги. За прогнозними оцінками, лише ці заходи дадуть змогу отримувати щорічну економію близько 900 млн. грн.

Поряд з цим проводиться реорганізація системи управління у сфері охорони здоров'я, що є одним із основних напрямків її розвитку. Міністерство охорони здоров'я України та його територіальні органи мають планувати і провадити свою діяльність на основі показників сукупної тривалості активного життя і здоров'я населення. Зростатиме роль громадських медичних об'єднань у розв'язанні проблем охорони здоров'я, що сприятиме демократизації управління у сфері охорони здоров'я, яке реалізується принципом децентралізації зі збере-

женням відповідальності за результати діяльності на кожному рівні системи.

Водночас передбачається збереження управлінської вертикалі для забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, дотримання державних соціальних нормативів у цій сфері та єдиних галузевих норм.

Передбачається розвиток державно-комунальної моделі надання медичної допомоги.

Державно-комунальна модель передбачає створення двох секторів медичної допомоги: сектора загальнодоступної медичної допомоги та сектора додаткових можливостей у сфері охорони здоров'я.

Сектор загальнодоступної медичної допомоги забезпечуватиме охорону, зміцнення та відновлення здоров'я населення з використанням технологій, що визначаються базовим стандартом якості загальнодоступної медичної допомоги, постачання населенню найнеобхідніших лікарських засобів та виробів медичного призначення, перебування у стаціонарі.

Сектор додаткових можливостей сприятиме задоволенню потреб громадян в охороні здоров'я, що передбачає використання технологій, рівень яких перевищує загальнодоступні стандарти.

Найефективнішим шляхом збереження здоров'я нації є профілактичний принцип. За світовим досвідом, це один із найефективніших шляхів збереження здоров'я. Його мета: створення умов для здорового способу життя, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, зниження ризиків, що пов'язані із забрудненням та шкідливим впливом чинників довкілля.

Створення умов для здорового способу життя, активізація профілактичної діяльності у системі охорони здоров'я передбачає вдосконалення нормативно-правової бази, формування дер-

жавної політики, направленої на збереження та зміцнення здоров'я населення.

Запроваджуватиметься система соціально-економічного стимулювання здорового способу життя, обмеження тютюнопаління та реклами алкоголю, тютюну й інших шкідливих для здоров'я речовин.

У рамках діючої моделі охорони здоров'я пацієнтам надається уніфікований об'єм лікувальної допомоги.

Пацієнт не приймає участі у визначенні об'ємів необхідної йому лікувальної допомоги. Не беруться до уваги можливості управління психофізичним станом організму зі сторони людини, його мотивація в турботі про здоров'я, культурні переваги. Формування культури здоров'я обмежуються рамками санітарної освіти. Останнє направлене на те, щоб привити елементарні навички гігієни, які оберігають людину від масових інфекційних захворювань, приписувати окремі стандарти поведінки в різних ситуаціях.

Нова організація сфери медичної допомоги виводить діяльність по формуванню нових стилів життя на одне із найважливіших місць.

Сьогодні необхідно пропагандувати такий стиль життя, при якому людина свідомо планує своє життя та діяльність, управляє своїм психофізичним станом і пропагандує шляхи досягнення довголіття.

Гігієнічне виховання населення буде трансформовано у державну систему безперервного навчання і здійснюватиметься на всіх етапах соціалізації особистості.

Широке впровадження профілактичних технологій потребує серйозних змін у роботі амбулаторно-поліклінічних закладів. Ключовою фігурою має стати сімейний лікар – лікар загальної практики.

Література:

1. Діяльність галузі охорони здоров'я у 2000 р., завдання щодо подальшого її розвитку та поліпшення рівня здоров'я населення України «Ваше здоров'я» № 8, 23.02.2001 р.
2. Здобутки і перспективи розвитку медичної галузі // «Ваше здоров'я», № 23, 15.06.2001 р.
3. Модель страхової медицини для України В.М.Лехан «Медичні перспективи», т.2, № 2, 1997 р.
4. Настав час структурних змін «Ваше здоров'я» № 7, 16.02.2001 р.
5. Основы законодательства Украины о здравоохранении.
6. Програма реорганізації медичної допомоги в Україні Київ, 1999 р.
7. Ресурси охорони здоров'я Дніпропетровської області та їх використання в 1999-2000 рр. Дніпропетровськ, 2001 р.
8. Указ Президента України від 7 грудня 2000 р. № 1313/2000 «Концепція розвитку охорони здоров'я населення України» «Вакцина» № 12, жовтень 2000р.

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

О. М. ЗАХАРЕНКО

ЛЕНІНСЬКИЙ РАЙОН — ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

Захаренко Олександр Михайлович — голова Ленінської районної ради

І. Історико-статистичний нарис.

Ленінський район — найстаріший в нашому місті. Його по праву називають районом важкої індустрії. Заводи-ветерани ще в дореволюційні роки складали промислову основу Катеринослава.

До середини XIX століття місто розвивалося дуже повільно. З офіційних даних в 1830 році в Катеринославі нараховувалося 5 цегельних, 2 пивоварених, 12 салотопильних і кожевених заводів.

Зміни, які пов'язані з розвитком капіталістичних відношень, почали з'являтися в Катеринославі лише в 80-х роках XIX століття. 22 травня 1887 року в Катеринославі було введено в дію перше металургійне підприємство — Олександрівський Південно-російський завод Брянського товариства (в теперішній час ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім.Петровського»).

Вже в 1887 році на заводі діяли 4 домених, 4 мартеновських печей, 6 прокатних станів.

У 1889–1892 рр. змішане Франко–бельгійське акціонерне товариство трубних заводів «Шодуар» збудувало в Катеринославі трубопрокатний завод «Шодуар» (в теперішній час ВАТ «Дніпропетровський трубопрокатний завод»). Протягом декількох послідовних років вступили в дію другі великі підприємства, в тому числі «Шодуар С» (ВАТ «Дніпроважмаш»). Поблизу станції Горяїново з'являються перші корпуси трубопрокатного заводу Гнатке (зараз ВАТ Нижньодніпровський трубний завод ім.Карла Лібкнехта). Наприкінці 1909 року цей завод перенесений в Нижньодніпровськ.

Не дивлячись на швидку забудову міста та розширення його території, воно не було впорядкованим навіть в центральній частині. В зовнішньому вигляді Катеринослав зостався капіталістичним містом, яке ділилося на аристократичний (діловий центр) і забруднені робочі околиці.

Дореволюційний Катеринослав не підлягався районуванню за територіальною ознакою. З

розвитком соціал-демократичного і більшовицького руху утворюються районні організації. Так, до 1914 року в Катеринославі існували Міська, Заводська та Задніпровська організації більшовиків.

У 1918 році діяли Нижньодніпровський, Кайдацький і Фабрично-Чечелівський районні революційні комітети.

На початку 1920 року в Катеринославі було утворено 5 районів: АНД, Міський, Залізничний, Кайдацький і Фабрично-Чечелівський (2 останніх — в теперішній час складають частину Ленінського району).

12 травня 1921 року Фабрично-Чечелівський, Міський і Залізничний об'єдналися в один Фабрично-Заводський. В лютому 1923 року Фабрично-Заводський район розділився на 2 — Центральний і Чечелівський, який з березня 1925 року називався Красночечелівський. Паралельно з ними існували Кайдацький і АНД райони.

З травня 1928 року по осінь 1930 року існувало 3 райони: Красночечелівський, Кайдацький і АНД. Внаслідок ліквідації цих 3 районів був створений Міський район.

В лютому 1932 року знову пройшла реорганізація, виникло 4 райони: Красночечелівський і Центральний-Нагорний, який 2 грудня 1934 року був перейменований в Кіровський. З його нагорної частини в травні 1935 року створюється Нагорний район, який в 1935 році перейменували в Жовтневий.

В 1940 році пройшла чергова реорганізація районів: з Красногвардійського району був виділений і одержав сучасну назву Ленінський район, в який увійшли території заводів ім.Петровського, Дніпропетровського трубопрокатного, «Дніпроважмашу», заводу ім.Калініна, парку ім.Кірова, заводу Дніпромаш, а також станції Діівка, Сухачівка, гранітні кар'єри та інші.

Після 1940 року територія Ленінського району суттєво не змінювалась.

У теперішній час Ленінський район займає площу в 9079 га. В шир він простягається на 14.2 км, вздовж — 8,5 км.

Населення району складає 168831 чол. По кількості мешканців Ленінський район займає третє місце в місті. В районі визначено 525 вулиць, Найдовші з них це: вул.Братів Трохимових – 2 км 675 м, на ній розташовано 480 будинків; вул.Комунарівська – 2 км 50 м; вул.Доблесна – 1 км 800 м Найкоротша вулиця району Фурманова, на якій розташовані 4 будинки.

В районі 16738 житлових і п/житлових будівель. 17 339 будинків розташовані в приватному секторі, кількість мешканців 67 218 чол.

В районі знаходиться 28 середніх шкіл, 2 музичних школи, 1 лицей, 2 технікума, 1 коледж, 1 гімназія, 5 середніх технічних закладів, 5 районних лікарень, 5 районних і 2 заводських поліклінік, 2 концертних зали, 5 Будинків культури, 5 станцій метро, 5 залізничних станцій.

II. Заводський літопис району.

ВАТ Дніпропетровський завод металокопункцій ім.Бабушкіна

ВАТ «Дніпропетровський завод ім..Бабушкіна – один з найпотужніших заводів України, що виготовляє металеві конструкції для будівництва, машинобудування, мостобудування та інженерних споруд по типових і індивідуальних проектах.

Починається біографія заводу з 1890 року з будівництва мостового цеху Брянського заводу (зараз це завод ім.Г.І.Петровського).

У 1930 році мостовий цех відділився у окреме, самостійне підприємство. З початку Великої Вітчизняної війни завод було евакуйовано у м.Новокузнецьк де виготовлялась воєнна продукція. Після закінчення війни завод виготовляв металокопункції для відновлення підприємств чорної металургії, півдня нашої Батьківщини. Завдяки робітникам, які працювали на заводі були відбудовані «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», ДМК ім.Дзержинського, завод ім.Комінтерна та багато інших підприємств.

Завод приймав активну участь у реконструкції і благоустрої столиці нашої Батьківщини – міста Києва. Були виготовлені такі унікальні споруди, як Київський суцільнозварний міст ім.Патона, Київська телевізійна вежа, висота якої сягає 386 метрів, бібліотека АН УРСР.

У роки коли Чорнобильське лихо зворушило весь світ, підприємству було довірено виготовлення армованих каркасів для саркофагу і балок перекриття зруйнованого реактора четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС. У фантастично короткий термін були спроектовані та виготовлені металокопункції стін і даху, та забезпечений догляд за монтажем унікальної споруди в умовах підвищеної радіації.

На сьогоднішній день виготовлено металокопункції, з яких збудовано 45 доменних і 35 мартенівських печей, 25 прокатних станів, 15 підприємств хімічної промисловості, 220 ГЕС і ТЕЦ, 50 веж телецентрів, 140 мостів та інші споруди.

За 70 років існування підприємства виготовлено понад 5 млн.тон металокопункцій. Якщо уся ця продукція завантажити у вагони, то вийшов би потяг завдовжки три тисячі кілометрів, який міг би з'єднати Дніпропетровськ з Уралом.

Важливе місце займає завод і в будівництві промислових та цивільних об'єктів рідного міста, Це такі підприємства, як завод ім.Г.І.Петровського, завод ім. К.Лібкнехта, ДЗМО, завод ім.Леніна, комплекс спортивних споруд «Метеор», літні театри у парку ім.Глоби і парку ім.Шевченка.

Створення магістральних вантажних і пасажирських електровозів постійної і перемінної напруги було включено в державну комплексну науково-технічну програму «Електротехніка». Генеральним замовником нової продукції стала «Укрзалізниця». Сьогодні можна говорити, що в Україні з'явилася нова галузь промисловості – магістральне електровозобудування. У процесі створення магістральної техніки бере участь 18 підприємств України.

У найближчих планах об'єднання – створення пасажирського магістрального електровоза ДЗ 2, а потім і спільної українсько-німецької машини Д53, у якій будуть використані кращі технічні рішення і досвід закордонних партнерів.

НВО «Дніпровський електровозобудівний завод»

Дніпровський електровозобудівний завод – підприємство порівняно молоде. На карті району воно з'явилося в 1937 році, як паровозоремонтний завод. З усіх кінців Радянського Союзу на завод почали надходити для ремонту паровози.

20 квітня 1937 року – дата введення ДПРЗ – «Промпаровоз» у лад. Паралельно з ремонтом паровозів було освоєно виробництво стрічкових транспортерів для забору вугілля в штреках, вантажних і пасажирських клітей. У 1939 році завод був перейменований у Дніпропетровський машинобудівний завод – «Дніпромаш». З цього часу припиняється випуск попередньої продукції і ремонт паровозів. Заводчани почали виготовляти 20-ти тонні високобортні залізничні платформи, дефіцит яких дуже відчувається в країні. У березні цього ж року побудований перший зразок бестопочного паровозу серії ВП-1. Міжнародна обстановка, що загострювалася, вплинула на чергове перепрофілювання підприємства. У вересні 1940 року «Дніпромаш» був переданий у систему Наркомавіапрому. На заводі освоєний випуск авіадвигунів. З початком Великої Вітчизняної війни, рішенням уряду підприємство в найкоротший термін було евакуйовано в м.Куйбишев. На початку грудня 1941 року завод уже дав військову продукцію на новому місці. І вже в січні 1942 року було випущено 900 авіадвигунів для штурмовиків ІЛ-2. З листопада 1943

року, після звільнення Дніпропетровська від фашистської окупації, був виданий наказ про відновлення «Дніпромаша». Завод відродився з руїн і попелу, і вже в мирний час пережив ще кілька реорганізацій.

У серпні 1958 року постановою Ради Міністрів, було прийняте рішення про організацію виробництва промислових електровозів. З цього часу завод став називатися Дніпропетровським електровозобудівним. До кінця 1959 р. було довершено проектування промислового електровоза Д-100, дослідний зразок якого з'явився в 1960 р. До 90-х років ДЕВЗ був основним підприємством Союзу, практично єдиним виробником промислового транспорту для відкритих гірських розробок. Було створено 19 типів промислових електровозів і тягових агрегатів. Одночасно виконувалися завдання оборонного характеру, був освоєний випуск електричних машин та електропобутової техніки (електроводонагрівачів, злектрокаварок, самоварів) і ін.

Початок 90-х років ознаменувався крутим переломом у житті України. ДЕВЗ знову виявився на важливому рубежі свого розвитку. Молода незалежна держава відчувала потребу у відновленні парку магістральних електровозів. Виробники такої техніки залишилися в Росії, і тоді 22 жовтня 1992 року було прийняте рішення про створення на базі СКБ заводу інституту електровозобудування і науково-виробничого об'єднання «ДЕВЗ».

БАТ «ДМЗ ім.Петровського»

Як важко представити Київ без «Арсеналу», Москву без Червоної Пресні, Санкт-Петербург без Петроградської робочої сторони, так і наш Дніпропетровськ – без Петровки.

Завод заснований у 1887 році на пустельній окраїні Катеринослава Брянським акціонерним товариством і дав поштовх для розвитку промисловості усієї Наддніпрянщини. Відомі в Російській імперії акціонери П.І.Губонін і В.Ф.Голубев зуміли залучити і поставити на службу вітчизняної металургії і трубної промисловості франко-бельгійські капітали.

До початку XX століття Олександрівський Південно-російський завод Брянського товариства в місті Катеринославі (так завод називався до 1918 року) став найбільшим металургійним підприємством Півдня Росії.

У 1908 році вперше у вітчизняній практиці на заводі всі парові були замінені на електричні. Тут уперше були розроблені і впроваджені механізовані підйомники системи Н.Н.Гогоцького.

У 1918 році завод був націоналізований. Усі навколишні його підприємства (нинішні заводи трубопрокатний, металоконструкцій, ім.Бабушкіна, «Дніпроважмаш», побудований як коксовий цех сьогоднішній коксохімічний завод імені Калініна) для концентрації сил при відновленні були його цехами до 1932 року.

Завод, не розширюючи своїх площ ні на один метр, за рахунок впровадження прогресивних методів праці, передової технології, пошуку внутрішніх резервів, першим освоював леговані сталі для споруджуваного Московського метрополітену, будував найбільші у світі мартенівські і доменні печі, що дозволяло збільшити обсяг необхідної країні продукції.

У 1922 році завод, що носив ім'я царя Олександра III, на прохання робітників був названий ім'ям токаря Брянки Григорія Івановича Петровського, що був відомий і як депутат IV Державної думи, нарком внутрішніх справ РСФСР, Всеукраїнський староста. Місто наше, що носило ім'я цариці Катерини II, носить ім'я свого рядового громадянина з 1926 року.

Брянка-Петровка, починаючи з 20-х років, багато десятиліть була кузнем кадрів. За допомогою її фахівців побудовані й освоєні такі металургійні гіганти, як Магнітка і Кузнецьк, Липецький і Маріупольський, Руставський і Нижньо-Тагільський заводи.

В роки гітлерівської окупації Петровка, незважаючи на всі зусилля фашистів, не дала їм ні тонни чавуну, сталі і прокату. Міським підпіллям керував робітник транспортного цеху Юрій (Георгій) Петрович Савченко.

Відступаючи, гітлерівці підірвали всі цехи, усі металургійні агрегати, але вже через три дні після звільнення, 28 жовтня 1943 року Петровка дала місту світло і воду, а 29 вересня 1944 року – перший чавун. У 1952 році завдяки героїчній праці десятків тисяч людей під керівництвом директора І.І.Коробова Петровка вже перевершила довоєнний рівень виробництва чавуну, сталі і прокату.

Новаторство, пошуки прогресивних рішень, використання досягнень науки у виробництві, модернізація устаткування, поліпшення техніко-економічних показників, опора на трудові династії, патріотичне виховання і професійна підготовка кадрів – от основні риси трудової діяльності колективу підприємства.

Не одне післявоєнне десятиліття Петровка продовжувала залишатися однією з найважливіших лабораторій вітчизняної металургії в розробці і впровадженні нових прогресивних технологій. Так, у 1956 році тут уперше в СРСР освоєне застосування природного газу в доменному виробництві, освоєний киснево-конверторний метод виплавки сталі. До 1948 року вперше в Європі для автомобільної промисловості був освоєний випуск автоосей методом подовжньої прокатки. І дотепер Петровка освоює і поставляє народному господарству країни десятки дефіцитних профілів прокату.

Крім виробничої діяльності Петровку завжди відрізняли активна життєва позиція й участь в удосконаленні соціальної сфери міста. Набережна – найкрасивіша вулиця Дніпропетровсь-

ка — була вимощена доменними шлаками й упорядковувалася за допомогою колективу Петровки. Завод у 1930 році побудував і десятки років утримував сіро-водневу лікарню, у 1974 році ввів у дію 11-у поліклініку і нові корпуси 11-ї міської лікарні, стадіон «Металург», 463 будинки в п'яти районах міста, утримував більш десятка дошкільних установ, базу відпочинку «Сонячне» у с. Орловщина, дитячий оздоровчий табір на березі Дніпра в с. Нікольське, один із кращих музеїв міста — музей історії підприємства, а також меморіальний будинок-музей Г.І.Петровського.

Петровка взяла активну участь у спорудженні Дніпропетровського Метрополітену — «Станція

Металургів» фактично споруджена руками робітників заводу. До свого 100-літнього ювілею завод спромігся на Набережній спорудити новий прокатний цех — стан 550-2.

Нині Петровка, як і уся вітчизняна металургія, переживає важкі часи. Щоб вижити, завод з 1995 року став відкритим акціонерним товариством, і, поєднавши свої зусилля з зусиллями керуючої компанії «Приват-Інтеррейдінг» зумів зберегти працездатний колектив і виробництво в повному обсязі.

10 річницю незалежності України і 225 річницю міста підприємство зустрічає новими трудовими успіхами.

В.Ф.ЛУКАШОВА

ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ ОТДЕЛЬНО ВЗЯТОГО РАЙОНА

Лукашова Виктория Федоровна — председатель Жовтневого районного совета

Жовтневый район Днепропетровска — место, откуда в свое время начинался сам город. Здесь расположен старейший в городе Спасо-Преображенский собор, 4 крупных музея. И, хотя история Днепропетровска, по сравнению с древним Киевом или Черниговом, невелика, а официальная история его части — и того меньше. Однако она все же показательна как пример жизни и труда, памяти поколений о достижениях и бедах, которых, как везде, хватало в нашем столетии и на этом участке земли в 44 кв. км.

Жовтневый — южные ворота города. Раскинувшись на десять километров вдоль правого берега Днепра, район граничит с аэропортом, здесь же находится Южный железнодорожный вокзал. Железнодорожный и два автомобильных моста соединяют административную единицу района с населением почти в 183 тысячи человек, с левобережной частью города.

Появилась эта административная единица в августе 1935 года в период активного увеличения жилых и промышленных массивов города. Поскольку Жовтневый «родился» в результате разукрупнения двух развитых промышленных районов — Кировского и Красногвардейского, потенциал роста «младенца» был огромным. Уже тогда в «новорожденном» районе, который находился в нагорной части города, было 9 высших учебных заведений, среди которых — Днепропетровский государственный университет (ныне — Днепропетровский национальный университет); 6 научно-исследовательских институтов; художественное, театральное, музыкальное училища и 23 школы.

По тем сложным временам ощутимый вклад в народное хозяйство внесли местные труже-

ники. Неплохо шли дела и в промышленном секторе. Хотя состоял он практически полностью из предприятий легкой промышленности, но, включая в себя две швейные, обувную фабрику, хлебозавод являлся значительной (опять же — учитывая нелегкие времена) производительной базой и предоставлял немало рабочих мест. Действовали в районе и два десятка, популярных тогда, трудовых артелей.

Тут же находился и сверхпопулярный в довоенные времена стадион «Динамо». Именно на нем в сентябре 1937 года состоялся 30-тысячный митинг солидарности, трудящихся области с испанским народом, боровшимся против фашизма.

Впрочем, скоро труженикам «большого рывка» самим довелось взять в руки оружие. 30 июля 1941 года в Феодосеевских казармах началось действовать Днепропетровское артиллерийское училище. Однако известные события первых месяцев Великой Отечественной войны, когда в плен брались целые советские дивизии, сказались на организации обороны, и уже в августе курсанты этого училища вместе с другими воинскими формированиями защищали родной город от неудержимо наступавших гитлеровцев. Был создан и отряд народного ополчения.

Как известно, беспредельная храбрость, которую тогда действительно показывали защитники советских городов — недостаточное оружие в борьбе с танковыми армиями. После взятия Днепропетровска, ушедшими в подполье партийцами, повсеместно, в том числе и в Жовтневом районе, начала создаваться подпольная сеть сопротивления оккупантам. Еще в августе, в преддверии неминуемого падения

города, райкомом КП(б)У был создан партизанский отряд из 23 человек, который впоследствии воевал в Новомосковском лесу. А во время оккупации подпольная группа медиков межрайонной больницы им. Мечникова спасла немало граждан от вывоза в Германию.

Днепропетровск был освобожден от немецко-фашистских захватчиков войсками 39-й гвардейской дивизии 25 октября 1943 года.

После оккупации и ожесточенных боев за освобождение города полностью, либо частично оказались уничтоженными университет, несколько институтов, подавляющее большинство школ и медицинских учреждений, больше сотни домов, большинство предприятий. Погибло или было вывезено в Германию большинство жителей района. Из 132 тысяч человек, проживавших здесь до войны, после освобождения осталось всего 23 тысячи.

После войны началось возрождение хозяйства. Уже к концу 1943 года в Жовтневом районе работало 42 предприятия, открылись 11 школ, где обучались три тысячи детей, несколько медучреждений, а завод «Мясомолмаш» приспособили к производству посуды для населения. Отстроенная к концу 1945 года межрайонная больница стала базой для медицинского института. А к 1950 году в районе, в основном, было отстроено все, уничтоженное войной. В эти годы председателем Жовтневого районного совета был Яков Яковлевич Амбросиенко.

В шестидесятые годы население района составляло уже 178 тысяч человек. Одних заводов (от винного до лесопильного) работало больше десятка. Действовало 10 вузов, 7 НИИ, несколько техникумов и училищ. В эти годы районом руководил Григорий Григорьевич Гапоненко.

Следующее десятилетие отметило новое территориальное устройство района. Указом Президии Верховного Совета УССР от 13 апреля 1973 года в Днепропетровске создан новый район – Бабушкинский, за счёт «территорий Жовтневого, Кировского и Красногвардейского районов». После разукрупнения в районе остаются 8 вузов, 16 промышленных предприятий и учреждений. В целом же, район остается достаточно развитым. Продолжаются и даже набирают темп строительные работы.

Открывается ресторан «Маяк», 10 предприятий общественного питания, 17 магазинов – развивается необходимая инфраструктура. Гордостью района стал один из лучших в Европе комплекс тяжелой атлетики при институте физкультуры и лучший в Украине спорткомплекс при университете. Увековечивается память выдающихся людей – учёных, академиков, знаменитого Героя Советского Союза Александра Матросова. Реконструирован мемориал в Севастопольском парке, открыт памятный знак 17-й воздушной армии. В эти годы во главе района стояли Илья Сильверстович Куницкий, Анатолий

Петрович Воловик, Валентин Федорович Литвинов.

С восьмидесятых в районе разворачивается реконструкция и обновление производственного оборудования. В эпоху бума рационализаторства на предприятиях воплощено больше 12 тысяч рационализаторских предложений, что позволило сэкономить 16 миллионов рублей. В 1987 году завод медицинского оборудования в экспериментальном порядке первым переходит на хозрасчет, самоокупаемость и самофинансирование. Ученые госуниверситета и Днепропетровского химико-технологического института разрабатывают метод порошковой металлургии для тракторного производства и технологию синтеза высокоэффективного азотного удобрения аксамида. А в 1984 году орденом трудового Красного Знамени награждается сельхозинститут в честь 50-летия и за высокие показатели по подготовке кадров.

На карте района появляется новый микрорайон «Сокол», а на жилмассиве «Победа» растет первый в городе 28-этажный жилой дом. В это десятилетие район возглавляли Борис Иванович Холод, Геннадий Алексеевич Весчасный, Виталий Григорьевич Жмуренко.

С 1991 года ощутимо сменилась коммерческая инфраструктура района. Количество кооперативов и малых предприятий всех форм собственности возрастает до 3159. Также проводится работа по созданию учебных заведений нового типа: открыты две школы-лицеи, две школы-гимназии, городская физико-математическая школа, трем русскоязычным школам придан статус украинских. Проводится благоустройство и капитальный ремонт набережной, улиц и проспектов. Открыт магазин «Турбота» для одиноких малообеспеченных граждан. Студенческая молодежь района участвует в сооружении первой очереди Днепропетровского метрополитена. До 1994 года район возглавляли Юрий Иванович Пиняев и Петр Михайлович Трофимов.

С 1994 года председателем Жовтневого районного совета является Сергей Анатольевич Бычков.

Последние годы были для Жовтневого района сложными, но плодотворными. Район столкнулся с рядом трудностей, связанных со сложной ситуацией в нашем государстве, а также с множеством специфических проблем, характерных для него.

Успешная деятельность органов Жовтневого районного совета строится на основанных принципах политики Президента Украины по стабилизации ситуации и развитию всех сфер жизни украинского общества. Эти принципы политики районного совета сформулированы председателем районного совета С.А.Бычковым:

1. комплексный подход к решению любой возникающей проблемы, то есть привлечение к этому процессу всех соответствующих служб, дол-

жностных лиц, заинтересованных организаций, совместная разработка комплекса мер по улучшению ситуации и совместная их реализация;

2. поиск нестандартных форм решения возникающих проблем, что позволяет в сложившихся трудных условиях обеспечить развитие всех сфер жизни района (от молодежной политики и до налаживания сотрудничества между предприятиями и руководством района);

3. целенаправленная и долгосрочная политика Жовтневого районного совета по улучшению условий жизни населения района. Эта политика строится на основании авторской программы С.А.Бычкова «Духовное возрождение», которая включает в себя положения по развитию экономики и социальной сферы в районе, физического и нравственного оздоровления общества, правового образования граждан. Такая долгосрочная политика, в отличие от эпизодических действий и мероприятий, позволила уже сегодня добиться реальных результатов о ощутимо улучшить жизнь людей в Жовтневом районе.

Возвращаясь к характерным чертам района, следует отметить, что это особый район, он не является ни спальным, ни рабочим. В нем есть и промышленные предприятия, и жилмассив «Победа», в свое время удостоенный Государственной премии. Это уникальная концентрация научного потенциала. На территории Жовтневого района находятся почти все музеи города, среди них исторический, которому исполнилось 150 лет и уникальный, недавно открытый, аэрокосмический музей, много живописных мест, красивая набережная, гребной канал, с которым в бывшем СССР мог соперничать только канал в Крылатском.

Жовтневый район имеет и глубокие исторические корни. Здесь находится «Екатеринославская миля», с нее начинался наш город, а также всеукраинский «оберіг» – Монастырский остров. Княгиня Ольга еще в IX веке основала на нем монастырь, который был разрушен во время монголо-татарского нашествия. Сейчас на острове в живописном месте построен храм Святого Николая.

Не только прошлое есть в районе, но и будущее. Руководство отлично понимает, что будущее за образованием и поэтому все вкладывается в детей. С 1999 года в школах района начала работать школьная милиция. Создавали ее, используя опыт американских друзей. Школьная милиция – защита школьников, и не только во время занятий, но и после. Это правовое просвещение детей и родителей, воспитание, уважение к государственной власти.

Сейчас на предприятиях района работают 63 тысячи 400 человек (из вышеупомянутого 183-тысячного населения). Всего в Жовтневом функционирует 8381 предприятие, из них 15 – крупные промышленные. Эти предприятия сотрудничают с партнерами из США, Нидерландов, Швеции, Турции, России и других стран. Из 20 лечебных учреждений района 5 являются крупными региональными медицинскими центрами. Существует развитая инфраструктура для занятия спортом. Из 11 университетов и академий, расположенных в Жовтневом, 3 имеют статус национальных. Они готовят будущее Украины – более 48 тысяч студентов, которым предстоит строить и развивать наше государство и, в том числе, свою «малую родину».

Трудом сотен рабочих и студентов высших учебных заведений Жовтневого района строился и Южный мост, который жители называли «мостом в третье тысячелетие». Длина моста 1247,2 метра, ширина 22 метра, а общий вес металлической конструкции этого внушительного сооружения – 15 тысяч тонн.

Судьба у Южного моста непростая. Его строительство началось в другую эпоху, еще в 1981 году, несколько позже было прекращено, а возобновилось в 1998 году по инициативе мера г.Днепропетровска Николая Антоновича Швеца. 21 декабря 2000 года мост был сдан в эксплуатацию, он прекрасно вписывается в индустриальную панораму района и города. Много и других новостроек в городе и за этим стоят люди, которые верят в будущее района, города и страны – «Если город строится, – значит, он живет!»

С. В. АБРОСИМОВА

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ І ЇЇ ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТА

Абросимова Світлана Вікторівна – провідний науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького, кандидат історичних наук

Однією із знакових подій у громадсько-культурному житті Катеринослава на початку XX ст. було заснування Катеринославської губернської вченої архівної комісії (далі – Комісія), що проіснувала 14 років (1903–1916) і являла собою по суті місцеве історичне товариство [1], навко-

ло якого об'єдналися найкращі представники інтелектуальної гуманітарної еліти Катеринослава й загалом губернії.

Вузький номінал «архівна» зовсім не відповідав широкому діапазону діяльності Комісії [2]. Одним із пріоритетних напрямків її діяльності

було виявлення, збереження й дослідження матеріалів з історії місцевого краю.

Комісія виникла під час суспільно-політичного піднесення в Російській імперії, напередодні революції 1905–1907 рр. Це був період бурхливого економічного розвитку Катеринослава, активізації наукових та культурних сил у місті.

Думка про необхідність відкриття Комісії виникла ще у 1887 р. Завданням майбутньої Комісії визначалося «збереження історичного матеріалу і збагачення науки відомостями за ціле століття життя краю» [3]. Питання про заснування Комісії свого часу порушували директор катеринославської класичної гімназії О. Андрієвський та попечитель одеського учбового округу Х. Сокальський [4]. Досить жваво ця ідея обговорювалася у 1895 р. в гуртку місцевої інтелігенції, що об'єдналася навколо газети «Екатеринославские губернские ведомости». Про можливість відкриття Комісії у Катеринославі повідомляли 1899 р. газета «Приднепровский край» і перший український історичний журнал «Киевская старина» [5].

Процес створення Комісії активізував Катеринославське наукове товариство, що виникло у 1901 р., в рамках якого існувала історична секція (М. Чехов, М. Биков, О. Шипов, А. Синявський). Саме остання звернулася до міністра внутрішніх справ із проханням стосовно відкриття Комісії. Але тоді Комісію не було відкрито. Вдруге з аналогічним проханням (1902 р.) до міністра звернувся губернатор Ф. Келлер, який вже мав згоду директора Санкт-Петербурзького археологічного інституту (архівні комісії підпорядковувалися саме цьому інституту) проф. І. Покровського.

16 березня 1903 р. відбулося урочисте відкриття Комісії, засновниками й першими членами якої були: губернатор Ф. Келлер, віце-губернатор В. Князев, губернський предводитель дворянства М. Миклашевський, повітовий маршал Малама, управляючий казенною палатою О. Шипов, директор гірничого училища С. Сучков, голова Наукового товариства проф. В. Курилов, начальник Катеринославської (Катерининської) залізниці Ф. Шмідт, секретар губернського статистичного комітету Я. Гололобов, директор комерційного училища А. Синявський, а також Д. Голубев, А. Крижановський, К. Калабановський, М. Биков, Е. Штебер, Ф. Духоверхий, Я. Павловський, І. Вертоградов, В. Горицький, П. Сочинський та ін. Головою Комісії обрали губернського маршала М. Миклашевського (з 1909 р. – князь М. Урусов). Незмінним заступником голови Комісії весь час її існування залишався А. Синявський. Посаду правителя справ обіймали: І. Вертоградов (1903–1906), В. Віднов (1906–1909), Д. Дорошенко (1909–1913), О. Комаренко (1913–1916). Найбільш активними діячами Комісії були: А. Синявський (1866–1951); історик, викладач духовної семінарії В. Віднов (1874–

1935); історик В. Машуков (1866–?); фольклорист, етнограф, історик Я. Новицький (1847–1925); викладач комерційного училища, в майбутньому відомий український історик Д. Дорошенко (1882–1951); літературознавець, викладач класичної гімназії В. Данилов (1881–1970); письменник і літературознавець М. Биков (1847–1917); флорист, педагог І. Акінфієв (1851–1919); директор обласного музею ім. О. Поля, історик запорозького козацтва Д. Яворницький (1855–1940); викладач комерційного училища, історик, пізніше відомий білоруський академік В. Пічета (1878–1947) та ін.

За перші 10 років існування Комісії відбулося 56 засідань й прочитано 84 доповіді. Про плідну діяльність Комісії свідчать 10 томів (випусків) її друкованого органу – «Летописи» [6].

Найголовнішою метою Комісії було виявлення та збереження для історичної науки пам'яток писемності і створення, у такий спосіб, джерельної бази для дослідження місцевої історії. Найцінніші архівні скарби в Катеринославі зосереджувалися в губернському правлінні та в духовній консисторії [7].

Поряд з евристичною роботою, багато уваги Комісія приділяла публікації писемних та фольклорних джерел [8]. На сторінках «Летописи» було опубліковано значний масив документальних і нарративних (мемуарних, епістолярних) джерел, що й сьогодні мають першочергове значення у структурі джерельної бази з історії Катеринослава кін. ХУІІІ – ХІХ ст.

Хронологічно переважна частина публікацій охоплює другу половину ХУІІІ ст. Найзначнішими були комплекси документів з історії церкви та запорозького козацтва, передусім публікації документів Січового архіву 1770–1771 рр. (Я. Новицький), та публікації документів В. Віднова під назвою: «До історії колишніх запорозьких старшин та козаків», які були виявлені вченим в архівах консисторії та губернського правління [9]. У публікації, що її здійснив В. Віднов, вміщено документи полкового осавула, відомого катеринославського старожила Лазаря Глоби. В історичній передмові до публікації вчений подає біографічні дані про Л. Глобу, який 1743 р. оселився на березі Дніпра навпроти Монастирського острова і займався садівництвом, яким чудово володів. У цій публікації репрезентовано також документи, що висвітлюють діяльність полкового осавула Гната Каплуна – мешканця слободи Половиці (йдеться про утиски, яких зазнав Каплун з боку колезького секретаря П. Папчинського тощо).

Певну увагу діячі Комісії (зокрема В. Віднов, А. Синявський) приділили висвітленню історіографічних аспектів історії місцевого краю, визначення внеску, що його зробили у цій царині катеринославські єпископи Гавриїл (В. Ф. Розанов; 1781–1858) та Феодосій (О. Т. Макаревський; 1822–1885) [10], а також олександрівський фоль-

клорист, етнограф, історик Я.Новицький [11].

Значне місце на сторінках «Летописи» посідали статті, в яких висвітлювалися життєвий шлях та творчість відомих катеринославських діячів науки, освіти, культури, суспільно-політичного руху, впливових посадових осіб, як-от: катеринославські губернатори, попечителі Комісії Ф.Келлер (1900–1904), О.Клінгенберг (1908–1909); перший директор катеринославської гімназії Д.Мізко (1772–1847); літературознавець, письменник, редактор «Екатеринославских губернских ведомостей» М.Д.Мізко; начальниця катеринославської жіночої гімназії О.Риндовська (1864–?); директор катеринославської класичної гімназії А.Ковалевський (?–1865); полковий осавул, місцевий старожил Л.Глоба (?–1793); історик церкви, археограф В.Машуков, катеринославський нотаріус, громадський діяч, видавець щотижневика «Степь» О.Єгоров (1850–1903); український поет, етнограф, фольклорист І.Манжура (1851–1903); катеринославський нотаріус, етнограф, громадський діяч Г.Залубовський (1836–1898); архітектор, за проектом якого будувався Преображенський собор в Катеринославі, М.Казаков (1738–1812); катеринославський старожил та громадський діяч Г.Кажаїа; краєзнавець, колекціонер, громадський діяч, що стояв біля витоків бурхливого розвитку промисловості в нашому краї, О.Поль (1832–1890) та ін.

В.Біднов, як історик церкви, здійснив копітку евристичну роботу стосовно виявлення і публікації листування катеринославських архієпископів Никифора Феотоки, Платона (Любарського), Гавриїла (Розанова), Феодосія (Макаревського). В.Біднов досліджував історію катеринославської єпархії, перенесення архієрейської кафедри з Новомиргорода до Катеринослава. Він уклав «список» ієрархів катеринославської єпархії [12].

Церковна тематика здобула висвітлення й у публікаціях В.Машукова, зокрема історія Воскресенської церкви на міському кладовищі у Катеринославі та кафедрального Преображенського собору [13].

У дослідженні історії міського устрою і управління катеринославські «архівісти» зосередили увагу на публікації документів з архівів катеринославської казенної палати, нижнього земського суду та ін. [14]. Член комісії І.Вертоградов присвятив свою розвідку 100-річному ювілею від дня заснування катеринославської земської міліції. У додатку вчений опублікував список чиновників і керівників земського війська, обраних катеринославським дворянством у березні 1807 р.

Неоціненними є укладені В.Бідновим списки (з 1797 р.) губернських предводителів дворянства, губернаторів, міських голів та голів губернської земської управи [15]. В.Машуков здійснив публікацію документів про перші дво-

рянські вибори в Катеринославі, що відбулися 1791 р. [16]. Окрім того, на сторінках «Летописи» було започатковано спеціальну рубрику, присвячену старовинним дворянським родинам. На жаль, Комісія встигла зібрати документи й дослідити генеалогію лише таких родів, як-от: Малама, Мізко, Миклашевські.

У «Летописи» знайшло віддзеркалення перебування в Катеринославі імператора Миколи II, відвідування ним обласного музею ім. О.Поля (31.01.1915). У зв'язку з цією подією на засіданні Комісії 1 березня 1915 р. виступив В.Біднов з доповіддю: «Відвідання Катеринослава царями та особами правлячого дому Романових» [18].

Історія освіти та розвитку культурного життя Катеринослава також знайшла відображення в дослідженнях місцевих учених-архівістів. Діяльному В.Біднову пощастило розшукати в місцевих архівах документи з історії найстарішого учбового закладу нашого міста – катеринославської духовної семінарії [19]. Він також здійснив публікацію записок ректора семінарії Іакова Вечеркова [20].

Комісія розшукувала матеріали про діяльність архимандрита Макарія Глухарьова, який у 1817–1821 рр. обіймав посаду інспектора катеринославської гімназії.

Розвиток літератури і театрального мистецтва також здобув висвітлення на сторінках «Летописи» [21]. Відомий літературознавець, наукова діяльність якого почалась саме в Комісії, В.Данилов присвятив увагу дослідженню театрального мистецтва в Катеринославі у 1-й половині XIX ст. [22].

Важливою подією в культурному житті Катеринослава став XIII археологічний з'їзд, що відбувся в нашому місті у серпні 1905 р. Під керівництвом Д.Яворницького була здійснена велика евристична робота у царині збирання історичних пам'яток і влаштування виставки [23]. Значних зусиль до цього доклав також А.Синявський, про що свідчать його публікації в «Летописи» Комісії [24]. Зацікавлять читачів і повідомлення А.Синявського про археологічні знахідки в Катеринославі та Мандриківці [25].

На жаль, Комісії не вдалось реалізувати повністю своєї видавничої програми. У її планах було: перевидання праць з історії краю Гавриїла (Розанова), Феодосія (Макаревського), Єлагіна, спогадів Л.Коржа, видання мемуарів І.Акіньєва, М.Симонова, праці О.Єгорова з історії Катеринославщини, впорядкування бібліографічного покажчика з історії, археології, етнографії та географії рідного краю, реалізація програми «Старий Катеринослав», здійснити огляд місцевої періодику минулого (передусім «Екатеринославских губернских ведомостей») з метою виявлення та перевидання статей з історії та статистики краю тощо. В.Біднов, за дорученням Комісії, мав звернутися до М.Родзянка з

проханням надати Комісії для публікації у «Летописи» уривку з щоденника, в якому висвітлювалося життя місцевого дворянства минулих часів.

Багато уваги Комісія приділяла пам'ятником охоронній діяльності в краї. Зібрані Комісією кам'яні скульптури були подаровані музею ім. О.Поля. Треба відзначити, що взагалі Комісія вельми прислужилася в справі поповнення музейної збірки. Комісія охороняла також надмогильні запорозькі хрести, могили Л.Глоби, займалася придбанням могили кошового І.Сірка, встановленням пам'ятника охоронного хреста на місці Жовтководської битви, впорядкуванням пам'ятника Катерині II та ін.

Історія Катеринослава здобула висвітлення й в лекціях діячів Комісії, зокрема найактивніший В.Біднов прочитав доповіді «Про село Половицю» та «Катеринослав у 80-ті роки минулого століття» [26]. З краєзнавчою тематикою виступали також А.Синявський, Д.Дорошенко, В.Данилов, М.Биков, Д.Яворницький та ін.

Таким чином, Комісія зробила значний внесок у дослідження історії Катеринослава, зосередив головну увагу на публікації документів і нарративних джерел з історії міста кінця XVII – першої половини XIX ст. Пріоритет надавався матеріалам з історії церкви і запорозького козацтва в останні часи існування Січі та постсічовий період, а також з історії адміністративного устрою і управління, самоврядування міста, розвитку освіти.

Статті конкретно-історичного характеру висвітлюють різні аспекти соціально-культурного життя міста кінця XVIII – XIX ст., передусім розвиток культури і освіти, окремих учбових

закладів (духовної семінарії, класичної гімназії, жіночої гімназії), театрального мистецтва, літератури, періодичних видань.

Значну увагу Комісія приділяла дослідженню життєвого шляху та творчості місцевих діячів, що зробили вагомий внесок у розвиток Катеринослава. Найвидатніші діячі Комісії, передусім В.Біднов та А.Синявський, приділяли увагу дослідженню історіографії місцевої історії.

Публічні засідання Комісії, доповіді та лекції її членів сприяли розповсюдженню знань з історії рідного міста серед широкого загалу катеринославського суспільства. Завдяки великій публікаторській (видавничій) діяльності Комісії була створена вагома джерельна (точніше – археографічна) база з історії Катеринослава кінця XVIII – першої половини XIX ст., що не втратила свого наукового значення й в наш час.

Завдяки пам'ятником охоронній діяльності Комісії були збережені писемні, речові, зображувальні та ін. пам'ятки на території міста, значна частина котрих надішла, внаслідок зусиль Комісії, до музею ім. О.Поля.

І Світова війна і бурхливі події 1917 р. припинили діяльність Комісії, у планах якої були цікаві й плідні проекти, реалізація котрих залишається актуальною й сьогодні. На порядок денний висувається проблема створення синтетичної наукової монографії з історії міста, яка б вміщувала, окрім конкретно-історичного контексту, також історіографічну складову і глибокий структурний аналіз джерельної бази проблеми. Безумовно, створення такої монографії неможливо без «рецепції» здобутків Комісії у царині дослідження історії Катеринослава.

Джерела та література:

1. Абросимова С.В., Журба О.І. Хранителі історичної пам'яті. Катеринославське історичне товариство на початку XX століття // Борисфен. – 1991. – №2. – С. 11. Про діяльність взагалі архівних комісій України див.: Симоненко І.М. Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст.наук. – К., 2001.
2. Синявский А. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далі – ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1915. – Вып.10. – С.1-15; Він же. К истории 1-го десятилетия деятельности Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии // Там же. – С.16-51; Абросимова С.В. Катеринославська учена архівна комісія і напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916 рр.). – Дніпропетровськ, 1993. – С.1-4.
3. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – №23.
4. ЛЕУАК. – Вып. 1. – Екатеринослав, 1904. – С.169.
5. Приднепровский край. – 1899. – 30 апр. – №471; Предполагаемое открытие в Екатеринославе архивной комиссии // Киевская старина. – 1899. – Т.65. – №6. – Отд.2. – С.141-143.
6. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904-1915): Библиографический довідник. – К., 1991.
7. Дорошенко Д. Об архивах Екатеринославской губернии // ЛЕУАК. – Вып. 9. – Екатеринослав, 1913. – С.162.
8. Журба О.І., Абросимова С.В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Археографічний щорічник. – К., 1992. – Вып. 1. – С.34-46.
9. Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков: (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК. – Вып.5. – С.1-V; Беднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков // Там же. – Вып.10. – С.217-263.
10. Беднов В.А. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский и его труды по истории Екатеринославщины // Там же. – Вып.6. – С.89-115; Синявский А.С. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский // Там же. – С.216-225.

11. Яков Павлович Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины // Там же. - Вып.8. - Екатеринослав, 1912. - С.III-VIII.
12. Там же. - Вып.10. - С.330-350.
13. Там же. - Вып.6. - С.129-131; Вып.7. - С.254.
14. Там же. - Вып.2. - С.22-29; Вып.8. - С. 1-31.
15. К истории Екатеринославской губернии // Там же. - Вып.10. - С.324-329.
16. Там же. - С.97-112.
17. Там же. - С.XIV-XXXII.
18. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904-1915): Бібліогр. довідник. - К., 1991. - С.40.
19. Беднов В.А. Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии // ЛЕУАК. - Вып.8. - С.185-260.
20. Він же. Путевые заметки ректора екатеринославской семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Нижегородского // Там же. - Вып.6. - С. 38-88.
21. Він же. С.А.Никитин и его «Екатеринославская старина»: К характеристике местных литературных нравов // Там же. - С. 265-288.
22. Данилов В.В. Детская комедия в Екатеринославе сто лет назад // Там же. - Вып.4. - С.357-364; Він же. Из прошлого екатеринославского театра // Там же. - Вып.6. - С.3-12; Він же. Н.Д.Мизко - рецензент екатеринославского театра 40-х гг. // Там же. - Вып.8. - С.261-264.
23. Там же. - Вып.1. - С.207-219.
24. Синявский А.С. К XIII археологическому съезду // Там же. - С.225-233.
25. Він же. Потемкинский сад в археологическом отношении // Там же. - С.233-237; Він же. Археологические находки у Екатеринослава и раскопки на Мандриковке // Там же. - Вып.7. - С.125-133.
26. «Летопись...»: Бібліограф. довідник. - С.38.

ІСТОРІЯ

О. Б. ШЛЯХОВ

РОБІТНИКИ-МОРЯКИ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ)

Шляхов Олексій Борисович — доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Після здобуття Україною незалежності в економіці країни, як відомо, здійснюється ґрунтовна реформа, відбувається перехід до ринкових відносин. Злободенність соціальної сторони, соціальної доцільності сучасних докорінних перетворень зумовлює необхідність ретроспективного погляду, аналізу нашого історичного досвіду часів капіталістичної модернізації України, яка відбувалася в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Зокрема, заслуговує на увагу проблема соціально-психологічної самобутності різних прошарків населення.

Останнім часом інтерес науковців до неї помітно зріс. Але все ж таки тут залишаються білі плями. Так, відомий український історик О.П. Реєнт у статті «Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.», надрукованій на шпальтах «Українського історичного журналу», звернув увагу на той факт, що досі малоосвоєною є «цари́на соціальної психології пролетарських верств» [17, 21]. Дійсно, аналіз історичної ментальності робітництва, розгляд конкретних явищ побутового порядку з його життя, є необхідною передумовою усвідомлення рушійних чинників поведінки пролетаріату українських губерній, причин розгортання в його середовищі страйкового та професійного руху, впливу тих чи інших політичних партій.

Треба відзначити, що історична наука в СРСР питань психологічної характеристики різних верств населення кінця ХІХ — початку ХХ ст., у тому числі робітників, майже не торкалася. До того ж вона, зазвичай, завищувала тогочасний рівень політичного розвитку робітничого класу. Набуло поширення спрощене уявлення щодо постійного погіршення його матеріального становища, приниження значення економічної боротьби робітників, впливу на них небільшовицьких партій. Спробуємо ж певним чином подолати ці недоліки, дати неупереджену оцінку поглядам робітництва України, стереотипам його поведінки, об'єктивно проаналізувати усі позитивні якості, а також певні вади, недоліки, які були притаманні йому у той час.

Соціально-психологічну характеристику пролетаріату України періоду завершення технічного перевороту та початку капіталістичної індустріалізації, його ментальності, ми надамо на прикладі моряків торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну*. Останні складали вагомий частку транспортного пролетаріату й нараховували на початку ХХ ст. (за станом на 1910 р.) 8397 осіб [18, 32]. Не дивлячись на певну специфіку праці судноробітників (значна їх частина працювала тільки у період навігації, який тривав від 7 до 9 місяців), їх діям та уявленням були притаманні такі ж саме риси, як і переважній більшості робітництва України в той період.

Зокрема, автор вважає за доцільне розглянути ставлення моряків до своїх службових обов'язків та адміністрації судноплавних підприємств, державної влади і релігії, власності і політичної свободи, національного питання, до форм і засобів покращання матеріального становища, а також дослідити динаміку змін, які відбувалися в цих питаннях протягом від 90-х рр. ХІХ ст. до початку першої світової війни.

Хто ж це — судноробітники кінця ХІХ — початку ХХ ст.? Перш за все, у своїй переважній більшості, це були досить такі молоді люди. За нашими підрахунками, близько 73% серед них складали чоловіки у віці від 15 до 35 років [10, 40-41]. Формування та поповнення кадрів моряків проходило, головним чином, за рахунок зубожілого селянства, а також міського населен-

* Кадри моряків включали осіб командного складу (капітани, їх помічники та механіки), суднову обслугу (кухарі, лакеї, покоївки тощо) і нижчий плавсклад, судноробітників, куди відносилися палубні матроси, кочегари, машиністи, боцмани. У подальшому, під кадрами моряків ми будемо мати на увазі саме «нижчих чинів», у середовищі яких і відбувалися процеси формування морського транспортного пролетаріату.

ня*. Більшість судноробітників складали вихідці з Київської, Полтавської, Херсонської губерній [26, 5.VI.]. Крім українців, які природно кількісно переважали у торговельному флоті Азово-Чорноморського басейну, найматися на комерційні судна приходило й чимало уродженців центрально-чорноземних губерній Росії, білоруських та прибалтійських земель**.

Необхідно звернути увагу, що для судноробітників було характерним толерантне, доброзичливе ставлення до представників різних національностей, які були репрезентовані у цивільному флоті і серед яких зустрічались не тільки росіяни чи білоруси, але й греки, грузини, вірмени, татари, молдавани, поляки, німці та інші. Однакове соціальне становище, спільність інтересів формувало саме таку поведінку у середовищі команд комерційних суден.

Ще однією рисою менталітету судноробітників був колективізм, який мав селянську природу. Багато хто з моряків цінував товаришування, взаємодопомогу. Неодноразово керівництву одеського охоронного відділення доводилося скаржитися у Петербург, що їх агенти не можуть пробратися на судна «у наслідок надзвичайної згуртованості і солідарності команд» [7, 00,1908,спр.191,літ.А, арк.24]. Не дивлячись на те, що вони були роз'єднані умовами праці, моряки Азово-Чорноморського басейну часто-густо разом виступали на захист своїх прав. Навіть ті матроси, які утримувалися від участі у страйках, неодноразово підтримували своїх товаришів, надаючи їм матеріальну допомогу. Так, під час заворушень на суднах деяких пароплавних підприємств у травні-червні 1906 р., команди Добровольного флоту, що не припинили роботу, перерахували у фонд страйку 500 крб. [27, 32].

* Нещодавніми вихідцями з селянського середовища комплектувалися, в першу чергу, екіпажі суден вітрильного та баржевого флоту, а також палубні команди пароплавів, тобто за рахунок спеціальностей, що не вимагали особливої технічної підготовки. Представники ж міського населення, у тому числі кваліфіковані робітники з фабрик та зализниць, ремісники, головним чином, наймалися на пароплави кочегарами або машиністами.

** За підрахунками Ю.П.Коновалова, який брав за основу лише мовну ознаку, серед моряків басейну 56% складали росіяни, 20% було українців, близько 6% – греків, 3,5% – грузин тощо [13, с.138]. Проте, насправді ж у морському транспорті басейну українців було набагато більше. Аналіз наявних списків суднових команд, які зберігаються у фонді Одеського портового управління (ДАОО) свідчить, що вихідці з українських губерній складали 66,5 % від загальної кількості моряків. Навіть якщо врахувати, що не всі вони були етнічними українцями, то все одно їх частка серед моряків торговельного флоту була аж ніяк не менше половини (О.323, оп.1, спр.82-128).

Але вищезгаданий колективізм частіш за все обмежувався працівниками двох чи трьох судноплавних товариств і майже ніколи не виходив за межі регіону. Солідарність з виступами моряків Каспійського чи Балтійських морів була рідким явищем. У багатьох випадках моряки різних компаній висловлювали скоріше не солідарність, а намагання досягти того, що вже вдалося добитися від роботодавців їх товаришам.

На поглядах і стереотипах поведінки судноробітників, зокрема, ставленні до службових обов'язків, своїх господарів, представників влади, багато у чому відбивався рівень їх матеріального та правового становища. Що ж визначало його на той час? Треба відмітити, що у наслідок «наздоганяючого» типу розвитку та його нерівномірності, як у окремих галузях, так і у регіонах, в соціально-економічній структурі Російської імперії на межі XIX-XX ст. поєднувалися ознаки капіталістичної еволюції і залишків феодалізму. Росія і на початку XX ст. була ранньоіндустріальним суспільством з наявними рисами односторонньої індустріалізації і доіндустріальними формами праці, що переважали. Ці явища мали місце і в українських губерніях. В умовах багатокладної економіки, наявності старих, традиційних структур, синтез цих структур з сучасним капіталізмом відбувався особливо боляче для мас.

Вади капіталізму періоду початкового накопичення, не могли не позначатися на становищі пролетаріату, обумовлювали високий рівень його експлуатації з боку підприємців. Нерозвинуте законодавство з робітничого питання, заборона профспілок, страйків – все це ще більш ускладнювало життя робітництва. Вищезгадане не минало і судноробітників Азово-Чорноморського басейну. Моряки, примножуючи прибутки роботодавців, терпіли жорстоку експлуатацію, політичне безправ'я, скруту. Вони не мали юридичних гарантій щодо захисту від сваволі судновласників, соціального забезпечення у разі каліцтва чи хвороби, охорони праці.

Проте не дивлячись на все це, судноробітники басейну у своїй переважній більшості були добрими моряками – витривалими і дисциплінованими. Це не раз відзначала тогочасна преса. У книзі К.Скальковського «Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях» підкреслювалося: «Наші селяни, яких навіть взяли від сохи, дуже швидко стають матросами і... відзначаються кмітливістю та цілковитою витримкою» [23, 83]. Особливо це торкалося вихідців з прирічкового населення Правобережної України, головним чином, Київської губернії. Саме це джерело поповнення команд постачало моряків, яких судновласники басейну вважали за «найкращих, працелюбних» й до того ж, що з їх точки зору було вкрай важливим, «благонадійних» [19, 26-27].

Для переважної частини палубних та машинних команд, ще на початку 90-х рр. XIX ст., було характерним шанобливе, поважливе ставлення до представників державної влади та господарів судноплавних підприємств, морально-побутовий традиціоналізм. В 1895 р. директор Руського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ), найбільшої судноплавної компанії Російської імперії, Полушкін підкреслював, що до недавнього часу екіпажам комерційних суден були притаманні «старанність, покірність долі моряка, дисциплінована поведінка, слухняність і суворість звичаїв» [19, 31].

Але з часом ситуація змінюється. На межі XIX–XX ст. у середовищі моряків торговельного флоту спостерігається зростання громадянської самосвідомості, розуміння людської гідності. «Жалюгідний... побутовий бік життя примушує навіть багатьох, які до всього звикли..., мати сміливість бажати кращого людського життя», – відзначалося у статті «Серед працівників моря», яка була надрукована на шпальтах газети «Невская Звезда» [12, №3]. Гостріше за все моряками відчувалося тяжке економічне становище, а також свавілля з боку командного складу суден, капітанів та їх помічників. «Адміністрація бачить у своєму підлеглому не людину, а річ, раба, худобу, над якою вона може безперешкодно знущатися», – з обуренням писали представники команд [16, 10].

Відповідно колишнє патріархальне ставлення матросів до командного складу суден, роботодавців поступово зникає. З одного боку, злидні, які постійно супроводжували життя моряків, а з іншого, зневажливе та презирливе, часто-густо brutальне поводження, а інколи й фізичні розправи з боку адміністрації, все це відбивалося на поведінці «нижчих чинів». Вже з другої половини 90-х рр. XIX ст. представники пароплавних компаній у своїх повідомленнях все частіше вказували на випадки недисциплінованості та «брутальної непокори матросів команду» [20, 137]. Згадуючи це, треба звернути увагу, що скарги на поведінку «нижчих чинів» частіш за все мали місце саме у тих судновласників, де становище команд було найгіршим, зокрема, у Руському товаристві. Той же директор РТПіТ Полушкін відзначав, що частина моряків «дисциплінарний порядок... вважає для себе деспотизмом» і вказував на поширення серед матросів таких негативних якостей, як то «обдурювання, неслухняність, хитрість, лінощі, брутальність та погані інстинкти» [19, 31]. Не викликає сумнівів, що подібна різка оцінка була явним перебільшенням і не відбивала в цілому ситуацію у середовищі судноробітників в той час. Тим паче, що й торкалася вона тільки команд суден, які належали Руському товариству пароплавства і торгівлі. Але й ті негативні явища, що дійсно мали місце у поведінці моряків були ні чим іншим, як відповідною реакцією на відверте нехтування їх інтересами з боку судновласників та командного складу пароплавів. Не додавали також поваги до суднової адміністрації випадки привласнювання нею матросських коштів, невиконання своїх прямих обов'язків тощо.

Нагальна потреба у покращанні умов праці та побуту, підвищення платні, примушувала моряків шукати шляхи виходу з становища, що склалося. Частина з них покладалася на прохання до адміністрації пароплавних підприємств, органів влади. В різних документах того часу присутні скарги моряків на важкі умови праці, тривалий робочий день на судах, низьку платню, неможливість нормально відпочити, насильство адміністрації тощо. Аналіз вимог моряків того часу свідчить, що, перш за все, вони прагнули брати участь у розв'язанні проблем, які торкалися їх правового і матеріального становища, зокрема, влаштування на роботу або ж питань звільнення з пароплавів. Наприклад, в 1905 р. з цього приводу група матросів і кочегарів звернулася до Головного управління торговельного мореплавства в Петербурзі.

Інші ж моряки бралися до більш рішучих заходів, вдавалися до страйків. Масові виступи команд торговельного флоту басейну, що охоплювали від однієї до трьох тисяч чоловік, відбувалися у 1903 р., навесні та восени 1905 р., влітку та восени 1906 р. Страйки та загальне революційне піднесення в імперії призвели до помітних поступок з боку судновласників, зокрема, досить суттєво (на 75%) була підвищена оплата праці, до 8 годин зменшена тривалість робочого дня моряків.

Проте, відзначаючи цей факт, треба звернути увагу й на певні негативні моменти, які тягнула за собою страйкова хвиля на комерційних судах. Не має сумніву, що таким чином відбувалося прищеплення судноробітникам духу соціальної агресії. Саме в цей час серед частини матросів поширилися уявлення, що тільки силоміць й до того ж у короткий строк можна розв'язати усі болючі соціальні питання. Поступки ж влади та пароплавних підприємств, революційні організації, які діяли у матроському середовищі, а разом з ними і деякі моряки, намагалися використати лише для нового тиску на акціонерів, не рахуючись вже з фінансовими можливостями компаній, питаннями економічної доцільності. Як слушно відзначала у своїй статті Л.І.Лескова, колективні угоди, які внаслідок тривалої боротьби укладали представники команд з судновласниками, «самі вже були стимулом до посилення страйкового руху, до збільшення кількості революційних виступів» [14, 352]. Таким чином створювалося підґрунтя для виникнення нових соціальних суперечок у торговельному флоті басейну, посилювалася недовіра та непорозуміння між судновласниками і моряками.

Відчуття власної сили та прояви слабкості з боку влади і роботодавців (тільки так і розцінювала тоді їх поступки частина екіпажів) призвели до таких нечуваних раніше явищ у торговельному флоті, як нахабне поведіння деяких матросів і навіть випадки агресії з їх боку по відношенню до командного складу суден. Невипадково, помічник начальника одеського охоронного відділення відзначав, що саме після подій 1903 р. у цивільному флоті мало місце «брутальне та зухвале ставлення нижчих службовців до адміністрації пароплавів» [25, оп.1,спр.2806, арк.143].

Безпосередньо наслідками такого ставлення й були повідомлення відносно фактів нападу судноробітників на представників пароплавної адміністрації. Так, у жовтні 1905 р. боцман пароплаву «Паванна» вдарив ломом старшого помічника, який погрожував звільнити його за пияцтво [6, оп.1,спр.9,арк.33]. На вантажному судні «Інженер Авдаков» матрос Єгоров кинувся з ножом на капітана [21, 130]. До цієї ж низки подій можна віднести і випадки вбивств моряками, членами ліворадикальних організацій, окремих представників судноплавних компаній, що мали місце у кінці 1906 – на початку 1907 р. Саме в цей період в Одесі група матросів-анархістів під проводом П.Салімовського вдалася до знищення декількох капітанів та інших службовців Руського товариства, яких команди ненавиділи за брутальність та жорстокість [25, оп.1, спр.2806, арк.92,144 зв.].

Треба звернути увагу, що частина моряків, яка працювала на закордонних рейсах, була в змозі спостерігати умови життя та праці судноробітників в інших країнах, бачити відносно вільну діяльність в Західній Європі політичних партій та професійних організацій пролетаріату. Внаслідок цього моряки Азово-Чорноморського басейну отримували хоча б загальне уявлення щодо профспілок, усвідомлювали їх роль у питаннях захисту прав найманих робітників. Тому здається цілком зрозумілим, чому на початку ХХ ст. все більша частина матросів висловлювалась на підтримку створення подібних спілок і у власних судноплавних підприємствах. Зокрема, поява в Одесі в 1903 р. у середовищі моряків торговельного флоту зубатовської організації й було проявом саме цих намагань.

Пізніше, під час революційних подій 1905 р., морякам вдалося вирвати у владних структур та пароплавних товариств згоду на утворення власної профспілки – «Реєстрації суднових команд». Остання грала вагомую роль у захисті прав команд комерційних суден басейну, зокрема, регулювала питання найму судноробітників на пароплави. Але проіснувала вона недовго. Причина цього полягала не тільки у небажанні судновласників рахуватися з рішеннями і діями матроської профспілки, але й у намаганні

революційних груп Одеси надати їй політичного забарвлення, використати у боротьбі з існуючим режимом. Врешті решт, саме діяльність представників загальноросійських партій – анархістів, соціал-демократів та есерів у лавах «Реєстрації суднових команд» надала підстави уряду для її ліквідації, знищивши, таким чином, найбільш значне здобуття судноробітників басейну початку ХХ ст. [7, 1913, спр. 289. Ч.М., пр.6, арк.282]. Вже незабаром це вкрай негативно позначилося на становищі моряків.

Вищезгадане примушує нас торкнутися питань ставлення робітників-моряків до політичних партій, що діяли в країні, впливу останніх на команди торговельного флоту. На початку ХХ ст. агітаційно-пропагандистську роботу серед матросів якомога активніше намагалися вести представники обох фракцій РСДРП, а також неонародники. Важкі умови життя, політичне безправ'я, створювали сприятливий ґрунт для поширення ідей соціалізму у середовищі судноробітників.

Певним успіхам соціалістичної пропаганди серед команд комерційного флоту сприяло і ставлення останніх до приватної власності. Слід підкреслити, що переважній більшості моряків, вчорашнім селянам, як і багатьом іншим робітникам України, був притаманний антивласницький менталітет. Це пояснювалося, як низьким рівнем життя, так і відсутністю міцних приватновласницьких традицій у суспільстві, общинними поглядами, які зберігалися й у пореформені часи, коли народна мораль засуджувала накопичення, а разом з тим і заповзятливість.

Все це призводило до того, що соціалістичні ідеї чи заклики, які лунали з боку ліворадикальних організацій та груп, зустрічали певне розуміння з боку судноробітників, хоча треба звернути увагу, що у зміст поняття соціалізм вони часто-густо вкладали власні погляди на справедливе суспільство, які мали небагато спільного з програмними засадами РСДРП або партії есерів. І все ж таки лише порівняно невелика частина моряків, перш за все з складу машинних команд пароплавів, стала тоді свідомою прихильницею радикальних ідей, впровадження деструктивних форм громадянської непокори*. До безпосередньої ж участі в діяльності партійних осередків соціалістичних партій вдавалися тільки окремі матроси. Так, у циркулярі

* Заслужовує на увагу і той факт, що у матроських організаціях на кшталт «Реєстрації суднових команд» або «Союзу чорноморських моряків» (утворився у 1912 р.) вплив мали саме помірковані соціалісти, зокрема, меншовики та представники так званої ліквідаторської течії серед соціалістів-революціонерів, які, після поразки революції відмовилися від бойових акцій й зосередилися на діяльності у легальних організаціях пролетаріату.

Департаменту поліції початку ХХ ст. відзначалося, що навіть «серед свідомих моряків Чорноморської організації... взагалі членів партій мало...» [3, 254].

Значна частина команд суден цивільного флоту (особливо екіпажі вітрильників та палубні матроси пароплавів, які відзначалися консерватизмом у своїх поглядах) обережно ставилася до нових теорій та ідей, які їм пропонувалися та, як багато і хто з інших представників пролетаріату України, за словами одного з керівників УСДРП М.Порша, слабо «проймалася громадськими ідеалами і політичними завданнями робітничого класу». Ніякого протиріччя з вищезгаданою популярністю серед судноробітників соціалістичних гасел тут не має.

Зв'язки і стосунки команд з осередками революційних організацій, що діяли в той час у портових містах Чорноморського узбережжя часто-густо визначалися лише прагматизмом і здоровим глуздом. Більшість судноробітників, приймаючи допомогу соціал-демократів чи есерів у підготовці страйку або формулюванні своїх вимог, виданні прокламацій та газет, безпідставно вважали, що дії матроських організацій, які виникали саме за сприяння партій соціалістичної спрямованості, «повинні обмежитися захистом професійних інтересів моряків» [4, 230]. Внаслідок цього, серед масових виступів моряків початку ХХ ст., фактично лише страйк листопада-грудня 1905 р. мав відкрито політичний характер. Під час інших заворушень у торговельному флоті судноробітники майже завжди обмежувалися економічними вимогами. В 1911 р. члени революційних груп Одеси з жалем констатували той факт, що з багатьма моряками «порозумітися (тобто залучити їх до політичної боротьби – О.Ш.) немає ніякої можливості» [1, 3].

Таким чином, більшість моряків і на початку ХХ ст. залишалася байдужою до політичної пропаганди соціалістичних партій (те ж саме стосувалося й інших політичних угруповань) і прагнула, поряд з покращенням свого матеріального та правового становища, до спокійної праці.

Саме серед цих робітників-моряків частіше за все спостерігалися монархічні погляди. В той же час інколи це поєднувалося з вимогами щодо ліквідації самодержавства. Російській дослідник Ю.І.Кір'янов цілком слушно відмітив, що у радянській історичній літературі не завжди правомірним було отождолення самодержавства і влади монарха [11, 44]. Дійсно, документи зафіксували негативне ставлення робітників до самодержавства, у якому вони вбачали, перш за все, існування поліцейсько-бюрократичного режиму, свавілля представників владних структур. Так само більшість моряків відчувала, що влада стоїть на захисті саме інтересів роботодавців, що проблеми пересічного матроса її обходять. У своїх нелегальних друкованих виданнях вони

неодноразово відзначали факти, коли урядовці, інколи прямо порушуючи закон, потурали пароплавним компаніям, нехтуючи інтересами команд. Все це свідчило, писала в 1912 р. газета нелегальної матроської спілки «Моряк», як «близькі йому (уряду – О.Ш.) кишенькові інтереси судновласників, у жертву яким він приносить життя моряків».

Дещо по-іншому ставилися матроси до пошти імператора. Навіть у часи революції 1905–1907 рр., коли монархічні настрої у значній частини пролетаріату геть зникають, багато моряків залишалися прибічниками влади царя. Як згадував член Одеського комітету РСДРП у 1905 р., в приміщенні матроської профспілки «висів царський портрет і зняти його за тогочасними настроями моряка-середняка не уявлялося можливим» [2, 80]. Після видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. деякі члени команд торговельного флоту брали участь у чорносотенному русі. Так, як зазначав секретар матроської профспілки К.Дублицький, «пароплавні прапори з'явилися у погромній «патріотичній маніфестації» [9, 71]. У 1912 р. член меншовицької фракції РСДРП Наум Гік, який займався агітаційно-пропагандистською роботою у середовищі судноробітників Азово-Чорноморського басейну у Марселі, відмітив, що намагання залучити останніх до обговорення питань політичного життя «не мали великого успіху, особливо, коли торкалися повалення самодержавства» (йдеться про ставлення до монархії саме як до форми правління в державі – О.Ш.) [4, 226].

Чимало уявлень судноробітників, їх погляди на життя, владу, норми побутової поведінки було пов'язано з релігією. З початком революції 1905–1907 рр. підвалини, які характеризували ставлення моряків до церкви, суттєво похитнулися. Послаблення в цей час релігійних уявлень багатьох матросів не підлягає сумніву. Але й чимало моряків залишалися віруючими людьми, які продовжували виконувати церковні обряди, дотримуватися релігійних звичаїв. Так, рішучі протести з боку команд викликали намагання судової адміністрації примусити їх працювати у дні релігійних свят. «До 11 і навіть до 12 годин у свята триває у нас прибирання пароплава», – з обуренням писали у газету «Моряк» матроси судна «Імператор Николай II» у 1912 р. [16, №3]. На судні «Цесаревич Георгій» старший помічник капітана «примушує працювати у дні свят та ще й нічого не платять», – скаржилася команда з цього пароплаву [16, №9]. І такі приклади були непоодинокі. Навіть, якщо зважити, що подібні вимоги частково викликалися намаганням використати привід для відпочинку від щоденної виснажливої праці, все ж не можна не побачити у цьому й певного бажання моряків шанувати релігійний календар.

Психологічна характеристика моряків Азово-Чорноморського басейну була б неповною,

якщо не згадати їх ставлення до національного питання. Не підлягає сумніву, що національна свідомість пролетарських елементів українського суспільства того часу проявлялася у послабленій формі. Це ж стосується і судноробітників. Наступально-шовіністична політика царизму призводила до того, що міське населення Наддніпрянщини, у тому числі міст та селищ узбережжя Чорного та Азовського морів, ставало російськомовним. Моряки ж торговельного флоту, котрі виходили з села і мусили звикати до міста, потрапляли під вплив «загальноросійської атмосфери, що твердо установилася на Україні як офіційний і міський тон життя» [5, 32]. До того ж треба мати на увазі велику кількість у середовищі судноробітників представників інших національностей, багатонаціональний склад команд. Русифікаторські тенденції серед моряків посилювалися і певним впливом на них з боку російських організацій соціалістичного спрямування – соціал-демократів, анархістів, соціалістів-революціонерів. Молода ж українська соціал-демократія, яка на початку XX ст. претендувала на роль національного політичного центру, була нечисленна і, головним чином, вела роботу у селянському середовищі.

І все ж таки деяких матросів-українців захоплювало національне питання і вони переймалися ідеями українського національного відродження. Окремі свідомі моряки, вихідці з українського села, активно виступали на підтримку вільного розвитку української мови, культури. Зокрема, агітацію щодо цього серед команд комерційних суден здійснював матрос пароплаву «Ростов», селянин Лохвицького повіту Полтавської губернії Є.Яценко. Як сповіщала у 1912 р. царська охранка, це – «досвідчений пропагандист і агітатор», що веде пропаганду серед моряків-українців «виключно на малоросійській мові» [25, оп.1, спр.2734, арк.110]. Але, виходячи з архівних документів, слід дійти до висновку, що подібні випадки у торговельному флоті басейну в той час були поодинокі. Більшість судноробітників цікавилася лише соціально-економічними, зрідка політичними питаннями.

Треба також згадати тяжіння моряків-робітників до знань, освіти, бажання, завдяки цьому, краще у матеріальному відношенні облаштувати своє життя. Прикладів щодо цього існує чимало. Так, саме за вимогою моряків, у 1905 р. пароплавні компанії погодилися створити на учбовому судні «Великая княжна Мария Николаевна» школу для матроських дітей, де останні могли б здобувати безкоштовну освіту [22, 191]. Невипадково, що чимало уваги культурно-освітнянській роботі приділяла профспілка «Реєстрація суднових команд». В 1906 р. у приміщенні матроської організації в Одесі була створена бібліотека, книжки якої користувалися великим попитом у моряків. Там же для команд комерційних суден читалися й лекції. Крім того «Реє-

страціє» була організована система пересувних пароплавних бібліотечок. Останні, як згадував її голова М.Адамович, містили книги «головним чином історичного та громадського характеру». Всього на торговельних судах Азово-Чорноморського басейну було створено 25 подібних маленьких бібліотек [2, 87].

Освітнянські курси для моряків на початку XX ст. створювалися також представниками політичних організацій соціалістичної спрямованості, які вели роботу в матроському середовищі. Діяли вони в портових містах країн Європи та Близького Сходу, які відвідували російські комерційні судна, зокрема, у Олександрії, Константинополі, Марселі, Генуї, Варні, Гуллі. Переважним чином в цих гуртках морякам пропонувалися для вивчення різні соціал-демократичні та есерівські видання. В той же час матроси мали можливість знайомитися там і з художніми творами, літературою з питань історії та культури, підвищуючи, таким чином, свій загальноосвітній рівень. Займалися ці гуртки й справою ліквідації неписьменності моряків [4, 223]. Невипадково, що серед 1,8 тис. моряків, що складали команди пароплавів, приписаних до Одеського порту, письмених, за даними перепису, налічувалося майже 1,3 тис. [15, 85].

Природно зустрічалися в той час у матроському середовищі і негативні явища. Відзначена тенденція щодо ставлення певної частини матросів і кочегарів до суднової адміністрації, а також виконання службових обов'язків, яка мала місце на межі XIX–XX ст., спостерігалася і у післяреволюційний період. Особливо якщо взяти до уваги, що після ліквідації матроської профспілки – «Реєстрації суднових команд» і поразки зимового страйку у торговельному флоті 1906 р., частина судноплавних товариств, в тому числі РТПіТ, знов збільшила тривалість робочого дня моряків, а також зменшила їм платню. Як зазначала у 1911 р. газета «Черноморский портовый вестник»: «Одеські судновласники у підходящий для себе момент дуже добре вміють забувати обов'язки, які вони взяли на себе» [26, 12.VI.]. І знов випадки недисциплінованості або несумлінного ставлення судноробітників до своєї праці частіш за все мали місце саме в тих пароплавних товариствах і компаніях, де матеріальне становище команд було найтяжчим, а поведження капітанів та їх помічників найбрутальнішим. Так, член керівництва РТПіТ М.Ржевський у своїй доповіді Правлінню компанії підкреслював, що матроси не цінують свою службу внаслідок важкої праці, відсутності свободи у позаробочий час та суворого нагляду з боку начальства [8, 25].

Вище вже згадувалося про існування антивласницького менталітету судноробітників. А звідси було й зовсім недалеко до неприховано негативного ставлення до чужої власності. Усвідомлюючи, що судноплавні компанії їх жорсто-

ко визискують, фактично крадуть заробітну платню, деякі матроси приходили до думки, що таким же чином вони можуть поводитися і з власністю господаря. В свою чергу це провокувало крадіжки вантажу з боку окремих матросів.

Траплялися й випадки, коли деякі моряки займалися контрабандою. Поліцейські повідомлення початку XX ст. зафіксували факти, коли матроси завозили з-за кордону зброю, яку опісля перепродували революційним угрупованням з метою отримання прибутку. Так, в 1913 р. коцегар В.Четанов з пароплаву «Великий князь Александр», який належав РТПіТ, торгував зброєю, яку купував у Константинополі, а потім збував у Батумі та Поті. Цією ж прибутковою справою займалися матроси команди пароплава Русько-Дунайського товариства «Моряк», які везли зброю з Румунії [24, оп.1, д.863, арк.58]. Головним чином, як і вищезгадані крадіжки господарського майна, ці дії були викликані важким економічним становищем моряків, намаганням таким, хоча б і незаконним шляхом, позбутися матеріальний скрути.

Треба звернути увагу й на схильність певної частини моряків до азартних ігор, пияцтва. Повідомлення щодо цього надходили не тільки, як це неважко було б передбачити, від представників пароплавних компаній, але й від самих моряків. Наприклад, газета «Моряк» на своїх сторінках в 1912 р. зазначала, що на пароплаві «Імператор Александр II» «захоплення картами дійшло до того, що матроси навіть не вийшли на вахту, тільки б не відстати від гри» [16, №2]. Керівник організації «Союз чорноморських моряків» М.Адамович відзначав, що у матроському середовищі має місце: «...на березі пияцтво, гра в карти, трактири» [1, 3]. Часто-густо

крадіжки вантажів з боку судноробітників відбувалися саме на цих підставах.

Інколи подібним явищем фактично потурала сама суднова адміністрація. Результатом такого легковажного ставлення командного складу до «розваг» моряків були випадки на зразок того, що відбулося на пароплаві «Інженер Авдаков», коли рішення капітана видати екіпажу на свято Паски досить значну кількість горілчаних напоїв, призвело до загальної бійки команди, яка ще й супроводжувалася використанням зброї [21, 130]. В результаті цього було важко поранено машиніста судна.

Таким чином, можна відзначити, що внаслідок завершення технічного перевороту у морському транспорті Азово-Чорноморського басейну остаточно сформувався такий загін пролетаріату України, як робітники-моряки із притаманними їм психологією та інтересами. Не дивлячись на зрушення і зміну у поглядах та стереотипах поведінки, які відбувалися в кінці XIX – на початку XX ст., переважна більшість моряків в цілому не виходила за межі колишніх уявлень, що були освячені офіційною ідеологією та церквою. В той же час високий рівень визиску з боку пароплавних підприємств, усвідомлення несправедливості розподілу багатства в суспільстві, негативно позначалося на ставленні судноробітників до своїх службових обов'язків та господарів, а також створювало сприятливі умови для імплантації ззовні в їх середовище руйнівних ідей, підштовхувало моряків до масових актів протесту. Останні ж, в свою чергу, мали в основному соціально-економічну спрямованість і лише окремі страйки у роки революції діставали політичного забарвлення.

Література:

1. Адамович М.П. Накануне возрождения // Правда (Віденська). – 1911. – №21.
2. Адамович М.П. Черноморская регистрация. – М., 1929.
3. Волков Е.З. Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906-1914 гг.). – М.; П., 1923.
4. Гик Н.М. Работа среди русских моряков на Средиземном море // Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906-1914 гг.). – М.; П., 1923.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
6. Державний архів Одеської області. Ф.278.
7. Державний архів Російської Федерації. Ф. 102.
8. Доклад члена правления Русского общества пароходства и торговли Н.А.Ржевуского о поездке в Черное и Азовское моря и Одессу, для ознакомления с деятельностью общества. – СПб., 1905.
9. Дублицкий К. Роль «Регистрации судовых команд Черноморского торгового флота» в судовом кризисе на Черном море // Русское судоходство. – 1907. – №6.
10. Известия императорского общества для содействия русскому торговому мореходству. – М., 1906. – Вып. LXIII.
11. Кирьянов Ю.И. Рабочие России на рубеже XIX-XX веков // Отечественная история. – 1997. – №4.
12. Колосов И. Среди тружеников моря // Невская Звезда. – 1912.
13. Коновалов Ю.П. Формирование пролетариата морского торгового флота России эпохи промышленного капитализма (На материалах Черноморско-Азовского бассейна) // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. статей. – Днепропетровск, 1975. – Вып.6.
14. Лескова И.Л. Коллективные договоры рабочих с предпринимателями в 1905-1907 гг. как исторический источник // Рабочий класс и рабочее движение в России (1861-1917). – М., 1966.
15. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60-90 -х роках XIX ст. – К., 1988.
16. Моряк. – 1912.

17. Реент О.П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. // Українській історичний журнал.- 2000.- № 2.
18. Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1910 г.- СПб., 1910.
19. Русское судоходство.- 1895.- №157.
20. Русское судоходство.- 1896.- №73.
21. Русское судоходство.- 1897.- №183.
22. Русское судоходство.- 1905.- №10.
23. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях.- СПб., 1887.
24. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) м.Київ. Ф.268.
25. ЦДІА. Ф.385.
26. Черноморский портовый вестник.- 1911.
27. Шляхов А.В. Моряки и политика: Деятельность политических партий среди моряков гражданского флота Азово-Черноморского бассейна. 90-е годы XIX в. - февр.1917 г.- Днепропетровск, 1992.

Л. В. ХЛИБОВА

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Хлибова Л.В. – доцент Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

Питання про створення в середині XVII століття української козацької держави має сьогоднішнє значення. Якщо раніше радянська історіографія трактувала ці події тільки як боротьбу українського народу проти феодалного гніту та польських загарбників, то тепер, в сучасні часи, треба відзначити, що під керівництвом видатного державного діяча, полководця і дипломата Богдана Хмельницького була створена українська козацька держава, яка мала світове значення. Сьогодні є можливість по-новому підійти до вирішення цієї проблеми, бо раніше процеси формування української державності та історія козацтва зовсім випадали з орбіти наукових досліджень.

Понад чотири століття українській народ стогнав під тяжким пануванням іноземних феодалів, але не скорився й героїчно боровся за своє визволення. Усі класи, стани і соціальні групи об'єдналися у суспільній боротьбі, яка вилилась у Визвольну війну українського народу проти панування шляхетської Речі Посполитої. Саме тоді, у середині XVII століття і розпочався новий період української історії – період державотворення.

Про те, що час складання української державності давно назрівав, було видно уже в кінці XVI ст. С.Наливайко виступав з проектом створення козацької території без польських панів між Дністром і Бугом, а одночасно київський біскуп Верещанський пропонував організувати козацьчину на Лівобережжі під проводом одного з князів. Де в чому ці плани реалізувала Запорізька Січ, що створила свою владу на широких степових просторах і звідти проводила самостійну політику, входячи у зв'язки з різними державами. Існування козацької «держави в

державі» визнав польський уряд, який намагався усіма силами її знищити. Зв'язків з козацькою республікою шукали різні політики Сходу і Заходу. Розуміння державності зростало серед міщан, козаків, української шляхти. Державні фундаменти будували народні маси, які не знали державних теорій, але, тримаючи зброю, розуміли необхідність створити свою владу. У довголітній борні використовувався цінний державницький матеріал, що тільки чекав слушного часу й свого будівничого. Це сталося під час визвольної війни і будівничим став Б.Хмельницький. Сила і велич Богдана, як політичного діяча, проявилася в тому, що в ході визвольної війни українського народу 1648-1654 років проти Речі Посполитої Великий гетьман України зрозумів, що він не просто ватажок збунтованих селянсько-козацьких мас, а вождь всього українського народу, який вів героїчну боротьбу як за національно-політичне визволення, так і за рішення важливих соціально-економічних питань. Перш за все – за землю і волю.

Після воєнних перемог 1648 року Б.Хмельницький висловлював прагнення повністю звільнити Україну від польсько-шляхетського панування. Давній лад перестав існувати, на його місце треба було встановити новий. Б.Хмельницький у своїй політичній далекозорості вказував один шлях – утворення української держави.

Зразком нового державного апарату, що створювався на Україні, стали традиційні військові і адміністративні органи Запорізької Січі.

Найвищим органом влади вважалася військова (Генеральна) рада. В ній брала участь генеральна (вища) полкова, сотенна старшина,

а також частина козацтва. Військова рада обирала гетьмана і генеральну старшину, а також усувати їх з цих посад могла тільки вона. Рада здійснювала і верховне судочинство. Козацька держава мала свій герб і прапор, почала вибивати свою монету, з одного боку на ній був відображений меч, а з другого — ім'я Богдана. Відновлювалася українська школа, церква. Життя входило в береги під міцною владою козацького війська і Великого гетьмана.

Гетьман одержував широку владу і йому належало керівництво військовими силами і право переглядати рішення Генерального суду, очолював старшинську адміністрацію, підписував листи, універсали, угоди. Верхні шаблі ієрархічної драбини займала старшина, що в майбутньому почала зосереджувати у своїх руках земельні багатства та організовувати багатогалузеві господарства, де використовувалась праця залежних селян. Так зароджувалась і набирала силу нова генерація українських феодалів. На рядове козацтво було покладено основну військову повинність — брати участь у походах. У роки визвольної війни 1648–1657 років широкі права одержало українське міщанство. Проте, з часом, на ґрунті господарських привілеїв воно досить часто конфліктувало з козацтвом, що породжувало між ними ворожість і навіть суперечність. Зміни торкнулись і селянства. Вони одержали право перейти в інший стан: до козаків або міщан. Йшов активний пошук нових форм та методів державотворення та господарювання.

З часом Богдан Хмельницький скасував не тільки військові, але і старшинські ради. Зосередив у своїх руках усі гілки влади: військову, законодавчу, судову, адміністративно-політичну. Гетьман задумав укріпити і утвердити новий лад, зробити гетьманство спадковим і передати булаву синові.

В нових умовах, природно, різко знизилась роль Запорізької Січі як політичного центру України. Спроби січового товариства продовжувати грати провідну роль у політичному житті нашо́тхувалися на рішучу протидію з боку гетьмана.

Нові органи державної влади на Україні стали знаряддям панівного класу українських феодалів, до якого входили козацька старшина, українська шляхта, вище духовенство і міський патриціат. Вони займали керівні посади в адміністративних, судових і військових органах.

Таким чином, в ході визвольної війни склалась українська феодальна державність, яка поєднувала в собі елементи республіканського правління (виборність гетьмана, козацької старшини, самоуправління) і військовий характер врядування. Козацька старшина забезпечила економічні й політичні привілеї, панівне становище в суспільстві, можливість експлуатувати селян, рядових козаків, міщан.

Що стосується загальної оцінки козацької держави, то слід підкреслити, що у той час Богдан Хмельницький так і не проголосив Україну незалежною самостійною державою. Вона була так би мовити, перш за все, козацькою державою «де-факто», але, на жаль, не була проголошена «де-юре» українською державою. Ось чому переговори в Переяславській раді йшли від імені Війська Запорізького, а не держави України. Сам факт Переяславської угоди, що був символом захисту України від Польщі, незалежним підтвердженням існування Української козацької держави. Він став можливим лише за умов існування нової державної організації. Вже склалися виразно нові форми внутрішніх відносин, при чому почався цей процес, як ми вже відмічали раніше задовго до 1648 року.

Таким чином, все це дозволяє стверджувати, що на час Переяславської Ради 1654 року козацька Україна була повністю незалежною державою з абсолютною монархічною владою гетьмана, спиралася на службову верству, що складалася з представників як козацтва, так і православної й частково католицької шляхти і для якої був характерний приватний тип власності на землю. Щодо причин занепаду української державності, треба розвінчувати не тільки підступну політику російського царизму, як зовнішній фактор, але і наголошувати на внутрішньому (підступній діяльності деяких гетьманів, що привело до чвар в часи Руїни.

Джерела та література:

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. -К.: Дніпро, 1991.
2. Воссоединение Украины с Россией: Сб. док.: В 3т. М.: 1954.
3. Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька -К.: 1993.
4. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. -К.: 1994.
5. Грушевський М.С. Історія України. -К.: Либідь, 1991.
6. Грушевський М.С. Історія України - Росії. Т.3, ч. 2,3. -К.: Відень, 1922.
7. Документи Богдана Хмельницького. -К.: 1961.
8. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654гг.-К.:1956
9. Костомаров Н.И. Малороссийский гетьман Зиновий-Богдан Хмельняцкий. -К.: 1989
10. Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. К.: 1995.
11. Яворницький. Історія Запорізьких казаків. У трьох томах. Т. 2.-Львів: Світ, 1991.

А. В. ХРИДОЧКИН**ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В. Н. КАРАЗИНА**

Хридочкин А. В. — выпускник аспирантуры кафедры историографии и источниковедения Днепропетровского национального университета

Василий Назарович Каразин (1773–1842) вошёл в историю как украинский учёный и общественный деятель, в жизни которого научная и общественная деятельность были органически слиты. Среди работ Каразина нет глубоких исследований современных ему общественно-политических проблем. Его наследие ограничивается главным образом статьями на злободневные, с его точки зрения, темы. Однако это нисколько не исключает отстаивание им определённых постулатов и принципов в анализе и оценке политических вопросов. В основе его общественно-политических убеждений лежала определённая система исторических взглядов. И, хотя он не был историком, его интерес к историческому прошлому (выразившийся в знакомстве с известными историками Н. Карамзиным, М. Погодиным и другими, в участии в издании их отдельных произведений, в написании собственных, пусть и немногочисленных работ на исторические темы) позволяет характеризовать этот аспект мировоззрения Каразина как очень важный, с точки зрения влияния на всю систему его общественно-политических взглядов, предопределивший избирательное отношение к политическим событиям, явлениям, процессам и тенденциям. Он отдавал безусловное предпочтение тем политическим институтам, которые имели многовековые традиции существования, усматривая в них гаранты стабильности общественной жизни.

Деятельность Каразина проходила в тот исторический период, когда мощный взлёт западноевропейской общественной мысли выразился в усилении влияния её идей на страны Восточной Европы, в том числе и на Российскую империю, в состав которой в конце XVIII века входило большинство земель современной Украины. Западноевропейские теории, проникая в Россию и Украину, усваивались их общественно-политической мыслью, видоизменялись в соответствии с местными экономическими, политическими, культурными условиями, историческими и национальными традициями, имевшими существенные отличия от западноевропейских. Поэтому новые теории только «искажали» себя в новом для них политическом пространстве, обуславливая неопределённость и размытость границ между ними. Порой новые идеологии играли роль своеобразной оболочки, в которую «облачались» местные теории, не являющиеся таковыми, по сути.

В отличие от буржуазных стран Запада в Украине во второй половине XVIII века процесс медленного формирования капиталистического уклада только начался. Эволюционное ста-

новление новой социокультурной общности совпало с периодом формирования украинской нации и национального самосознания, осложнённого отсутствием собственной государственности. Это обстоятельство наложило отпечаток на специфику формирования национального сознания, обусловленную как темпами развития рыночных отношений, так и интенсивностью консолидации национальной интеллигенции. Особенность исторических условий Украины в этот период состояла в том, что её элиту составляли, несмотря на развитие буржуазных элементов, всё-таки носители дворянских культурных традиций, мировоззрение которых зачастую было отягчено сословными и религиозными предрассудками. Следовательно, активную роль в формировании национального сознания могла играть лишь часть дворянства, способного, абстрагируясь от сословных установок, выражать общенациональные интересы.

Своеобразие исторических условий Украины состояло и в том, что её общественно-политическая мысль развивалась в том политическом пространстве, которое устанавливалось ей Российской империей, где в годы царствования Екатерины II укоренилась политика «просвещённого абсолютизма». Она имела вполне благородную цель повышения благосостояния граждан государства путём увеличения эффективности использования экономического и социального потенциала общества, но при этом региональные особенности различных территорий Российской империи воспринимались царской администрацией как анахронизм, ликвидировать который считалось долгом «просвещённого» монарха. Закономерным результатом проведения в жизнь этой политики стала ликвидация во второй половине XVIII века политической автономии её регионов: Гетманщины (1782), Слобожанщины (1765) и Запорожья (1775). Поэтому наследникам престола Екатерины II оставалось в дальнейшем, руководствуясь общим принципом всех многонациональных государств — установление верховенства господствующей нации, лишь поддерживать во всей империи идею панрусизма, нашедшую позднее своё выражение в «теории официальной народности».

Потеряв с уничтожением остатков автономии свои привилегии, казачья старшина активно включилась в процесс интеграции в российскую социальную структуру, стремясь стать в ней вровень с дворянством. [1] Немаловажное значение для подобной инкорпорации имела общность социально-экономических интересов

российского дворянства и казацкой старшины, в частности, в крестьянском вопросе. Очевидным было и желание старшины получить определённые экономические преимущества за счёт обедневшего казачества при помощи царского правительства. К тесному «союзу» с царизмом казацкую старшину подталкивала и напряжённость во взаимоотношениях мещан и старшинской администрации, заставлявшая и тех, и других искать протекции у российского правительства. Кроме того, инкорпорация открывала старшине путь к служебной карьере, личному обогащению, получению престижного статуса. Самодержавие же, поддерживая стремление «украинских новых дворян» [2], предпочитало не замечать фактов коррупции и фальсификации генеалогий. В результате состоятельные и амбициозные представители «шляхетской нации» получали возможность подыскать себе достойное место в Петербурге с помощью земляков, которых при императорском дворе было достаточно много. Подобным образом должность в Министерстве народного просвещения получил и Каразин. Следовательно, к началу XIX века для большинства украинского дворянства уже не существовало противоречия между «малороссийским» и «великороссийским» патриотизмом.

Таким образом, не было ничего удивительного в том, что Василий Назарович, равно как и большинство представителей украинского дворянства, активно включился в обсуждение вопросов, рассматриваемых российской общественно-политической мыслью, и порой именно «российский ракурс сознания» определял его отношение к ключевым украинским проблемам. Между тем, общественно-политическая мысль России в первой половине XIX века, испытывая возрастающее влияние западноевропейской мысли, отличалась от неё преобладанием крайностей радикализма и консерватизма, их односторонности и категоричности, чрезмерной идеологизацией и мифологизацией прошлого (консерваторами) и будущего (радикалами), во многом обусловленными недостаточной экономической и политической обоснованностью выдвигаемых идей и путей их реализации. Отличало её и своеобразие набора и содержания, поставленных и решаемых вопросов, тесная связь политических, религиозных, нравственных идей и философских концепций. Реалии российской действительности, характеризовавшиеся сохранившимся фактически в неприкосновенности самодержавием, опиравшимся на государственные органы, которые не имели ярко очерченной сферы деятельности и чётких границ своей компетенции, делали такие вопросы, как анализ ценностей буржуазной демократии и механизма её функционирования, обоснование идеи разделения властей, характеристика правового государства для России не столь актуальными.

Российская общественно-политическая мысль в большинстве своём сосредотачивалась на проблемах и перспективах монархического правления, так как многие мыслители, украинские в том числе, с деятельностью монарха связывали свои надежды на справедливое общественное устройство в будущем. Считал монархию единственно возможной формой правления и Василий Назарович.

Исходной точкой рассуждений Каразина о монархической власти является признание её истинно «природного» характера, где центральное место занимает идея «единоначалия» — основополагающего принципа, в соответствии, с которым функционируют и живые организмы, и неживая природа. Обязательно присутствует он, по его мнению, и в отношениях между людьми, а значит, он не может быть нарушен и в государственном устройстве. Отсюда Каразиным делается вывод о том, что все граждане государства должны подчиняться воле одного человека — монарха [3]. Но он не учитывал, что в стаде вожак должен был завоёвывать такое право и постоянно доказывать своё превосходство. Монарх же, вне зависимости от своих способностей, становится правителем в силу рождения в царской семье. При этом важную роль в его теории занимает идея о «природном» характере самой социальной подчинённости граждан своему правителю, то есть стремление подчиняться воле монарха объясняется им социальным свойством человеческой психики.

Делая акцент на различии потребностей людей в государстве, их «страстей», возрасте, поле и т.п. обстоятельствах, Каразин утверждает, что не может быть «единого мнения ... не только в целом государстве, но и в небольшом селении». Следовательно, даже члены узкого коллектива людей, а тем более граждане обширной страны не смогут достичь между собой социального компромисса. Это по силам только инстанции, которая, находясь в социальной иерархии над ними, ими же и управляет. Но избрать «угодного» всем правителя также не представляется возможным в силу указанных Василием Назаровичем существующих между гражданами различий. Подобные рассуждения дали ему основания назвать тезис о том, что государственная власть — это результат «выражения воли народа», «политическим бредом». Такой же оценки от него удостоилась и теория общественного договора, главным принципом которой является обязательное добровольное отречение подданных от своих «естественных» прав. Идею о выборе гражданами своего правителя делало неприемлемой для Каразина и ещё одно обстоятельство — её революционный подтекст, ведь если люди сумели договориться об избрании лица своим монархом, то, очевидно, что в любой момент они смогут заменить его на другого.

Примечательно, что в своих рассуждениях Василий Назарович использует термин «общественный приговор». И нет никаких сомнений, что это не является простой игрой слов. В его трактовке понятие «договор» принимает принципиально иную форму и иное содержание. В интерпретации Каразина истинным выразителем интересов граждан, их «репрезентантом» должно быть лицо, не избираемое гражданами, а предлагаемое им инстанцией, стоящей «над властью», то есть «Богом». Таким образом, «пригодность» монархической власти объясняется им теологическим характером её установления, а обеспечение стабильности государственности достигается путём перехода власти от одного монарха к другому по праву престолонаследия. Причём, во всех государствах характер власти должен быть аналогичным, что даст возможность «репрезентам» в отношениях между странами представлять друг перед другом свои народы.

Но, используя какие приёмы и методы, правитель может и должен реализовывать свою государственную власть? Ответ на этот вопрос имеет принципиальное значение для характеристики политических взглядов Каразина. Дело в том, что в исторической литературе встречаются мнения о Василии Назаровиче как авторе «либеральных проектов ограничения» самодержавия, в том числе и конституцией, и даже авторе «республиканских» идей, за которые он был в своё время якобы репрессирован российским императором. Основанием для такой точки зрения стала его небольшая статья под названием «Идея 1804 или 1803 года», в которой Каразин говорил о возможности для государств южных славян (Сербии, Боснии и др.) введения всеобщего избирательного права, сосредоточения всей полноты государственной власти в руках избираемого народом «охранительного сената», при котором монарх будет оставаться лишь данью исторической традиции. [4] Но, ни до, ни после — нигде в своём обширном рукописном наследии Василий Назарович никогда не вспоминал свою «Идею...». Более того, он регулярно повторял, что ему очень быстро удалось «избежать соблазна лживых прелестей Французского переворота», преклонения перед атрибутами западноевропейской демократии («национальными конвентами», «республиканскими порядками»), которые он считал бесполезными «громкими собраниями, уничтожающими настоящую государственную власть» [5]. Её суть состоит в установленной богом монархии — «Палладиуме обществ человеческих».

Не меняет отношения Каразина к монархическому правлению и его заявления о необходимости создания при правителе из «благородного сословия» своеобразного представительного органа — «Государственной думы», имею-

щей функции совещательного органа при монархе. Каразинский проект имел своей целью подъем авторитета правителя в глазах подданных и усиление элемента легитимности единоличного правления. Идея введения «Думы» преследовала и цель создания препятствия на пути превращения абсолютной монархии в деспотию, которую Каразин считал анахронизмом, не соответствующим реалиям времени. Окружив же себя «умнейшими людьми», имеющими «значительную земельную собственность», правитель может оградить себя от «самовольного» правления. Членом «Государственной думы», по мнению Василия Назаровича, мог быть любой дворянин, поэтому любой представитель этого сословия мог иметь возможность влиять на мнение монарха через созданный орган.

Соображениями же о недопущении перерождения монархии в деспотию продиктованы и замечания Каразина о наличии взаимных «обязанностей» у монарха и его подданных. Характерно, что для обозначения сути «обязанностей» Василий Назарович использует термин «законы». Но согласиться с существующей точкой зрения о том, что им предлагалось установление «в России конституционной монархии» [6] нельзя. Он действительно неоднократно писал о необходимости создания «собрания» правовых актов государства, на которое бы правитель опирался в своей деятельности. Однако, для Каразина «собрание законов» — это своего рода кодекс чести монарха, моральные основы деятельности монархии, получавшей возможность существовать в неизменном виде.

Единоличная власть, таким образом, в рассуждениях Каразина, выступает основой основ подлинной государственности. Все его проекты были направлены не на изменение существовавшего способа правления, а призваны были его укрепить, поднять авторитет монарха. В то же время, принципиальным моментом в его теории было то, что опора правителя на орган из представителей дворянского сословия способна обеспечить стабильность не только монархии, но и всего государства в целом. Опора монархии на дворянство является для Каразина такой же естественной и важной, как и сам принцип единоличного правления. Дворянство, по его мнению, выполняет функции носителя самой монархической идеи. Отсюда и взгляд Каразина на дворянство как на особый привилегированный слой в государстве, заслуживший исключительность своего положения в социальной структуре, благодаря своей исторической общественной роли. Особенно активно Каразин отстаивал политическую значимость дворянства в 1820-е 1830-е годы. С одной стороны, он как дворянин считал своим моральным долгом обращать внимание правительства на те тенденции, которые, с его точки зрения,

могли нанести ущерб статусу дворянства, а с другой, Василий Назарович не мог принять теории тех общественных деятелей, которые представляли начавшее зарождаться в это время в российской общественной мысли либеральное течение, сторонники которого отдавали предпочтение буржуазному, по сути государству (монархии или республике), где доступ во властные структуры был бы облегчен для представителей недворянских слоев. Но именно такой перспективой и был обеспокоен Каразин. И не только потому, что в этом случае дворянство в определенной степени может утратить свой политический вес (хотя элемент узкосословного подхода, безусловно, играл свою роль), но главным образом потому, что укрепились бы позиции тех слоев, которые не обладают, с его точки зрения, необходимыми для такой роли моральными принципами, воспитанными на протяжении веков именно в дворянстве. Следовательно, в факте прихода к власти недворянских элементов он усматривал угрозу не столько самому дворянству, сколько всей государственности, лишённой в этом случае моральной опоры. А значит, можно говорить о своеобразном общегосударственном подходе Василия Назаровича к этой проблеме.

В то же время, вопрос об исключительном статусе дворянского сословия затрагивал проблему социального положения человека в обществе вообще, факторов, влиявших на формирование личности, форм её жизнедеятельности. По убеждению Каразина, человек – творение бога, поэтому его судьба, положение в социальном мире предопределены отмеренной ему свыше «порцией» разума и достоинств, а, следовательно, социальное неравенство составляет главный принцип человеческого общежития. Подобная теория позволила ему теоретически оправдать существование сословных прав и привилегий. Его социальным идеалом можно считать общество со строгой иерархией, подчинённостью низших слоев высшим.

Ставя во главу угла принцип управляемости обществом, Василий Назарович полагал, что в монархическом государстве социальная структура должна оставаться предельно упрощённой. В идеале вполне достаточно трёх сословий: дворянства, духовенства и крестьянства, наделённых определённым объёмом прав и обязанностей, выполняемых ими в обществе социальных функций, обусловленных неодинаковым уровнем образования и корпоративного воспитания. Дворянство с самого рождения получает воспитание, отличное от воспитания представителей других сословий, суть которого состоит в «приготовлении дворянства» к государственной службе. Её содержание сводилось к выполнению дворянами функций государственных чиновников и советчиков монарха. Именно в этом заключались и главные «преимущества

«лучших и умнейших людей» над остальными слоями населения, и их значительно большая роль для государства, выражающаяся в обязанности несения службы «Государю». Отсюда убежденность Каразина и в необходимости тщательного отбора среди дворян для выполнения ими своей миссии государственных чиновников (где главным критерием выступает готовность руководствоваться определёнными моральными принципами), и допущение им, правда, в исключительных случаях, возможности предоставления дворянского титула недворянам в качестве награды за «благородные подвиги» в пользу монарха, и возможность «извержения» из дворянства за «удаление от благородных чувствований» в случае, если дворянин перестал соответствовать требованиям, предъявляемым к истинному дворянству.

Истинные же дворяне должны обладать сословными привилегиями, отличающими их от всех остальных социальных групп. Важнейшей из них Каразин считал исключительное право собственности на землю. Особенно им подчёркивалась жёсткая зависимость наличия у человека собственности на землю от занимаемого им социального положения, а не наоборот, потому, что наличие «одних денег» без «почестей» и «отличий», полученных за службу монарху, не имеют никакого значения. Значит, получение политической власти «недостойными» людьми, «не заслуживающими» такого положения неизбежно обернётся катастрофой для государства.

Реализуя своё право собственников земли и выполняя роль государственных чиновников, дворяне принимают под свою «отеческую опеку» самую многочисленную социальную группу, проживающую на этой земле – крестьянство, которому государство в лице монарха должно облегчить выполнение им своих социальных задач («почитание установленного начальства», «внесение установленных податей» и т.д.), поручив руководство его трудом и бытом помещику.

Каразин отказывал в праве собственности на землю и ещё одной социальной группе – духовенству, функция которого состояла в пропаганде среди крестьянства идеи соответствия монархического правления «природе вещей в мире, религии», в совершенствовании духовного мира человека. Это, по его мнению, ускоряет процесс создания идеального государства, где «законы будут управляться нравами, а нравы законами». За свою службу священнослужители должны получать твёрдые оклады, а все церковные обряды совершать бесплатно. Будучи глубоко религиозным человеком, Каразин высоко оценивал влияние религии на сознание людей, но духовенству в своих планах отводил скорее роль своеобразного помощника монархии и дворянства в деле управления государством.

Решение вопросов поддержания установленной свыше социальной иерархии, урегулирования отношений помещиков с крестьянами, где, учитывая упрощенность отстаиваемой Каразиним социальной структуры, проблема бесконфликтности их сосуществования принимала исключительно политическую окраску, он возлагал на монархическую власть. Поощрение Каразиним активного вмешательства государства в вопросы общественной жизни деревни во многом объясняется его отношением к аграрному сектору как имеющему исключительно важное государственное, политическое значение. Сельскохозяйственное производство, по его убеждению, является главным источником благосостояния всех граждан государства и его организация должна осуществляться на общегосударственном уровне. Однако, хотя мировоззрение Каразина испытало достаточно сильное влияние физиократических идей (что справедливо отмечалось многими исследователями) [7], считать его представителем физиократической школы было бы неверно. Каразин действительно считал сельское хозяйство основной и наиболее развитой отраслью экономики, далеко не исчерпавшей своих потенциальных возможностей. Но, в отличие от физиократов, он полагал, что прибавочный продукт создается не только в процессе сельскохозяйственного производства. Он уверен, что и промышленность, и торговля являются важными источниками финансовой прибыли, а значит должны быть объектом государственной политики. Задачей верховной власти должно стать содействие развитию мануфактур и фабрик посредством установления «умеренного» налога. Снижение налогового бремени, по мнению Каразина, позволит снизить себестоимость выпускаемой продукции и увеличить объемы внутренней торговли, имеющей важный политический аспект, состоящий в её способности объединить все регионы страны в «одно политическое тело», а, следовательно, облегчить монарху управление государством.

Под жестким контролем верховной власти должна находиться и внешняя торговля, баланс которой, по его признанию, к 1810 году сложился не в пользу России. Причину этого Каразин ус-

матривает в недостаточном внимании правительства к данной области политики, в его ошибках в финансовой сфере (высокая внешняя задолженность, неконтролируемый выпуск денежных ассигнаций, преобладание ввоза товаров над вывозом). Поэтому предотвращение этих нежелательных тенденций должно стать главной целью государственной политики, достижение которой возможно посредством усиления вмешательства государства в вопросы экономической жизни.

Под контролем государства должны находиться и внешнеполитические вопросы, поскольку выполнение правительством внутриполитических функций возможно только в условиях благоприятной международной обстановки. Каразин рекомендовал взять на вооружение политику нейтралитета, правда, трактуя её содержание весьма своеобразно. Она, по его мнению, должна состоять в полном разрыве любых политических связей со всеми государствами без исключения. Каразин признаёт, что предлагаемый им «нейтралитет» преследует главную цель – ограничение нежелательного с его точки зрения, влияния политических событий в европейских странах на Россию [8] путём её экономической и политической изоляции.

Анализ историко-политических представлений Василия Назаровича Каразина позволяет сделать вывод об их консервативности. В то же время, выступая за сохранение существовавших политических институтов, он выступал за сохранение государственной, политической, социальной стабильности. Самодержавие, привилегированное положение дворянства воспринимались им в качестве гарантов этой стабильности. Для него они были священными традициями государственности. Перспективу развития он видел не в ликвидации этих атрибутов, а в их модернизации, усовершенствовании, «облагораживании». Путь незначительного обновления представлялся ему более перспективным. Это позволяет говорить о Каразине как о человеке, мыслящем общегосударственными категориями, беспокоящемся о судьбах граждан всех сословий, о «всеобщем благе», но еще в феодальном понимании данных категорий.

Література:

1. Могочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. 1991. № 3. С. 103.
2. Грицак Я.Й. Нарис Історії України: формування модерної української нації XIX-XX. К., 1996. С. 98.
3. Каразин В.Н. Письмо, посланное Императору Александру в марте 1801 г. // Каразин В.Н. Сочинения, письма и бумаги // Под ред. Д.И.Багалая. Х., 1910. С. 8-9.
4. Каразин З.Н. Идея 1804 или 1803 года // Каразин В.Н. Сочинения. С. 52.
5. Каразин В.Н. Объяснительная записка Министру Внутренних Дел гр. В.П.Кочубею (13 мая 1820 г.) // Каразин З.Н. Сочинения. С. 143.
6. Енциклопедія українознавства. К., 1996. Т. 3. С. 958.
7. Корепоцький І.С. Українські економісти XIX століття та західна наука. К. 1993. С. 37.
8. Каразин В.Н. О невмешательстве в дела Европы (1808) // Каразин З.Н. Сочинения. С. 57.

С. П. ДОНЧЕНКО**УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛИ І ДИРЕКТОРІЯ**

Донченко Світлана Павлівна – доцент Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

Повстання Директорії починається у Білій Церкві. У середині листопада 1918р. Директорія переходить до «облоги» Києва і досить легко – до захоплення влади. Цікаво, що 50-тисячна селянська армія «головного отамана» С.Петлюри вступила до Києва під «більшовистськими» червоними прапорами, а на тих прапорах дивували публіку чисто більшовицькі написи: «За владу Рад», «За радянську владу» тощо [1].

Легкість захоплення влади пояснювалась тим, що солдати німецького гарнізону були абсолютно індиферентно настроєні до навколишніх подій. Більшовики не мали організованої підтримки, про це говорила та обставина, що навіть в хаосі, який був викликаний крахом німецької влади, більшовики не змогли одразу захопити владу [2]. І її взяла в свої руки Директорія. Окрім того, частина селянських загонів, що підтримувала більшовиків, приєдналася до загонів С.Петлюри для боротьби з Гетьманатом [1].

Тоді ж, а саме 15 листопада 1918р., з України до Ясс виїхали представники кадетів Мілюков, Кривошеїн, голова бюро прогресивного блоку Меллер-Закомельський, представник всеросійського союзу правих організацій Долгоруков і Пелікан [3].

Захоплення влади Директорією примусило Гетьмана П.Скоропадського шукати надійної підмоги. До Ясс, де відбувалися постійні наради всіх сил, що виступали проти більшовиків в Росії й Україні, з Антантою, П.Скоропадський направив посланців з проханням врятувати Гетьманат від краху [4].

Головним завданням наради було одержати допомогу союзників для повалення більшовиків і створення всеросійського уряду. Також мало вирішитися питання про відношення до таких частин Росії, що проголосили себе незалежними [3].

Під час повстання головний комітет Української Партії Соціалістів-Федералістів також відрядив до Ясс делегацію, серед членів якої був В.Прокопович (пізніше, В.Прокопович у січні 1919р. був у складі делегації на переговорах з польським урядом від імені Директорії). Як сповістили газети: «Офіційно від союзників В.Прокопович привіз Директорії пропозицію, щоб Директорія дала змогу представникам Антанти приїхати в Київ та на місці вияснити цілий ряд зв'язаних з Україною справ» [5].

Зрозуміло, що мета українських лібералів щодо цієї наради була своя. Ось що сказав у своєму інтерв'ю В.Прокопович: «Ви знаєте нашу

делегацію, знаєте її склад – представники земського союзу, української кооперації, учительської спілки і партії соціалістів-федералістів. Знаєте мету – освітити представникам держав згоди справжнє становище на Україні і тим допомогти їм знайти в наших і своїх інтересах правильний шлях в їх відносинах до України. Тим то, коли нас питали за кордоном, од якого уряду ми приїхали, ми відповідали: ні од якого, ми говоримо од імені українського громадянства і морально зв'язані з Директорією, бо нема в даний момент на Україні такої Української течії, щоб не приєдналася до боротьби народу за свої права» [6].

Але українські сили не одержали підтримки на нараді у Яссах.

Фактично ситуація складалась так, що жодна із неукраїнських сил не давала можливості надіятись на збереження незалежності, або навіть автономної України.

Але період Директорії ще тільки розпочинався, тому були великі плани і великі надії.

З приводу падіння гетьманського режиму С.Єфремов – член ЦК УПСФ писав у газеті «Нова Рада»: «Тепер ми знаємо – Скоропадщина їй було ім'я. Вона наперекір своїй назві і сподіванням, затяглася й зайняла всю останню частину року, аж поки, покинута усіма, впала безславно під ударами нового народного повстання. Кінець заслужений і неминучий, який уготовила собі Скоропадщина власними руками, до якого пішла непохитно з самих перших днів свого існування» [5].

Вже 22 листопада 1918р., як повідомляли газети, відбувся урочистий в'їзд Директорії до Києва.

Вхід до Києва армії Директорії ще не означав, що наведений повний порядок. У кінці 1918р. в Україні був страшний хаос. Военний Київ являв собою неприглядне явище: всілякі штаби, бюро комплектувань, тайні і явні організації політичних партій тощо.

Ситуацію в Україні якнайкраще характеризує стан Катеринослава: «місто було поділене на п'ять районів. У верхній частині закріпилися добровольчі дружини; в районі міської Ради – єврейська самооборона; далі – колом охоплюють німці; добровольців, самооборону і німців оточують петлюрівці і, кінець з кінцем, все місто у колі більшовиків і махновців» [8].

В Одесі в той же час існували органи всіх політичних партій – від блоку правих на чолі з Пеліканом і Родзевичем до таємних більшовицьких осередків. Найбільшу активність проявляли українські групи [8]. А саме місто було под-

ілене на чотири зони з самостійною адміністрацією в кожній [4].

Як сповіщали газети, одночасно на території України в кінці 1918р. були: у Білгороді, Сумах – більшовики; Харкові, Одесі – Петлюра; у Золотоноші – гетьманські війська; у Севастополі – союзники; у Гороховці – німці; у Нікополі – Денікін, а ще Махно, Григор'єв, Балбачан та інші [9]. І що характерно, в цій обстановці кожна влада в Україні існувала окремо [4].

Відносно різнобарвності політичних сил в Україні в кінці 1918 – у 1919 рр. А.Денікін писав: «Закони внутрішнього тяжіння і відштовхування створили або при відомих умовах могли створити п'ять комбінацій: 1) правий блок; 2) правий центр – помірно-праві партії навколо ради Державного об'єднання; 3) центр – помірно-праві, ліберали, помірні соціалісти; 4) лівий центр – ліберали й помірні соціалісти; 5) лівий блок – соціалістичний.

Державно корисною й тою, що значно полегшує боротьбу з більшовиками, була тільки третя комбінація, тобто об'єднання помірно-правих, лібералів і помірних соціалістів, – комбінація, яка не знайшла ґрунту в тодішніх настроях російської громадськості півдня...» [10].

Офіційною владою стала Директорія, 29 грудня 1918р. Директорія призначає Раду Міністрів, до якої увійшов від української партії соціалістів-федералістів лише П.Холодний, який виконував обов'язки міністра освіти [12]. Треба сказати, що участь есерів в уряді Директорії була меншою, ніж в уряді П.Скоропадського, але співпраця була постійною.

Так, на початку січня 1919р. делегація київських громадських діячів, серед яких були і члени УПСФ А.Вязлов і А.Ніковський, звернулися до В.Винниченка з приводу ексцесів проти євреїв [13].

Члени УПСФ були також серед суддів Найвищого суду, призначених Директорією, П.Стебницький і А.Вязлов. Окрім того, Директорія запросила на початку 1919р. на посаду міністра освіти члена УПСФ І.Огієнка. Щоправда, перш ніж дати згоду на зайняття цієї посади, І.Огієнко відвідав заступника голови УПСФ А.Ніковського і заявив, що «не вважаючи можливим відмовитись од пропонованої йому державної роботи, виходить із партії соціалістів-федералістів» [13].

А в новому складі уряду Директорії, що був призначений в січні 1919р., головою надзвичайної української дипломатичної місії в Данії став соціаліст-федераліст М.Славинський [14].

Як ми вже говорили, соціалісти-федералісти посідали значне місце в Центральній Раді. І сам факт того, що Директорія звернулася до всіх колишніх інструкторів організаційної комісії Центральної Ради і запросила «до праці в Київській Губерніальній філії Центрального Інформаційно-

го Бюро при Директорії УНР» [6], говорив про відношення до лібералів і окремо до УПСФ.

9 січня 1919р. відбулися загальні збори членів партії соціалістів-федералістів м.Києва. Збори висловили побажання щодо утворення блоку з українськими демократичними партіями, програми яких наближаються до програми УПСФ на певній платформі, а також про встановлення контакту зі спорідненими по програмам неукраїнськими партіями. Було також переобрано київський міський комітет, до якого увійшли: А.Синявський, М.Галін, Н.Майстренко, П.Слинько, С.Паляничка, І.Мирний, О.Андрієвська, В.Завадський, В.Капелькін та Д.Пожар [15].

Певною мірою можна сказати, що соціалісти-федералісти йшли на співпрацю з Директорією, до уряду якої входили переважно українські соціал-демократи та соціал-революціонери. Тому, коли Директорія і рада міністрів провели нараду, то разом з представниками інших партій, соціалісти-федералісти «діяльність Директорії цілком ухвалили і по всіх справах дійшли між собою до порозуміння» [14].

Одразу після наради відбулося переобрання головного комітету партії соціалістів-федералістів, до якого увійшли: О.Андрієвська, М.Галін, В.Завадський, А.Лещенко, П.Линниченко, Н.Майстренко, П.Холодний [16].

Ще на початку своєї діяльності Директорія заявила, що буде скликано Трудовий Конгрес, який і визначить форму влади в Україні. Надія була на те, що великої різниці між Радами і Трудовим Конгресом не буде, і що в Трудовому Конгресі буде представлена більша частина населення, ніж в Радах. Тоді ж був розроблений документ під назвою «Декларація Директорії про Трудовий Конгрес».

А 23(10) січня 1919р. відбулося відкриття передпарламенту Української Народної Республіки – Трудового конгресу [16]. Серед делегатів Конгресу була і фракція соціалістів-федералістів, до якої мало увійти три представники Волині, два – з Поділля, два – з Київщини. Газети називали імена декількох із них: С.Підгірський, проф. В.Біднов, А.Лещенко, Крижановський, А.Ніковський, проф. М.Туган-Барановський та інші [17].

25 січня на черговому засіданні Конгресу було визнано самостійною Українську Народну Республіку з демократичним ладом «не советським» [18].

29 січня Конгресом була прийнята резолюція (в тому числі і фракцією УПСФ) про довіру і підтримку Директорії, Конгрес висловився проти організації робітничої диктатури за демократичний лад в Україні [17]. Визнано було також «право існування в Україні партії комуністів, але без захвату ними влади». А також повний нейтралітет України [18].

Але вже в кінці січня виникла загроза захоплення Києва більшовиками, які були детально

ознайомлені з ситуацією в Україні. Більшовицька розвідка доповідала про стан в УНР на початку 1919р. За даними К.Черняка «Армія Директорії нараховувала близько 18.000 чол., причому на фронті – близько 12.000, а здатних до бою – 8.000 чол...» Далі говорилося: «Петлюра не має абсолютно ніякого впливу на хід воєнних подій... Військовими справами керує військова рада, яка складається із чотирьох осіб, куди входить командуючий армією отаман Павленко, генерал Слинкер, генерал Калкін (який виконує останнім часом обов'язки військового міністра), генерал Ярошевич і генерал Дядюшин. Впливовою силою, що представляє УНР у Варшаві є генерал Зелінський. Далі йдуть менш впливові особи, як президент міністрів (член УПСФ – прим. авт.), міністр народного господарства Севашко та ще дехто» [19].

Напевне, у соціалістів-федералістів думка про стан в Україні була дещо іншою, оскільки 30 (17) січня 1919р. головний комітет партії соціалістів-федералістів вмістив у газеті «Нова Рада» звернення «До людної Києва», в якому говорилося: «В останні дні в Києві помітно великий рух серед людної і особливо серед українського громадянства: багато людей почали пакуватися і виїздити з Києва, тікаючи від більшовицької небезпеки.

Вияснивши справу детально, головний комітет партії соціалістів-федералістів заявляє, що ніякої основи для переляку, паніки й тікання з Києва нема.

Військова влада твердо обороняє шляхи до Києва і спокій в самому місті.

Настрій в українському війську твердий і ясний, а славне українське січове стрілецтво дає певність, що ворог взагалі буде вигнаний з меж України.

Вважаючи, що справи української державності, національної культури та народного господарства вимагають як раз спокійної, витриманої праці всіх культурних елементів, навіть в тім разі, коли й була б зовнішня загроза, головний комітет партії соціалістів-федералістів закликає людної міста Києва, а членам партії просто наказує, лишатися за всяких обставин на своїх місцях, дбаючи про добро краю.

Отже, до спокою, до праці, до ладу» [20].

Але незважаючи на впевненість соціалістів-федералістів і на бажання утримати Київ, 4 лютого (22 січня) 1919р. війська Директорії залишили столицю. Газети сповістили: «Вчора зранку (тобто 2 (23) лютого) всі казарми вже були порожні» [21]. До Києва увійшли війська Богунського і Тарашанського полків радянських військ. Треба сказати, що перехід влади до радянських військ не приніс їм заспокоєння. Україна продовжувала вирувати. У радянських зведеннях про контрреволюційні виступи в Україні називалися Київська, Волинська, Полтавська губернії; районами найбільшого куркульського

засилля були названі Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина. «Участь у повстаннях, – говорилося у зведенні, – відбувається гуртом, причому персонально в них втягуються й широкі верства селян». Причинами заворушень називалися: «утиски українців, безчинства радянських військ, вороже відношення до комуні, антисемітизм, вороже відношення до червоноармійців, злість на ЧК та комуністів, терор населення радянськими військами» тощо [22].

13 лютого 1919р. Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Її очолив на той час безпартійний С.Остапенко. До цього складу уряду увійшли представники трьох партій: соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників і народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади й держави Антанти [2].

В травні, як відомо, розпочинається наступ на Україну військ генерала А.Денікіна. Наступ А.Денікіна припадає на період правління Директорії, яка продовжувала творення незалежної Української Народної Республіки.

Відношення до А.Денікіна в Україні було неоднозначним. Так, Українські кадети, а саме Київський комітет конституційно-демократичної партії висловив готовність докласти всіх зусиль для допомоги добровольчій армії [23]. У Харкові новостворена демократична українська партія підтримувала з українського питання точку зору декларації А.Денікіна [23].

За А.Денікіна і проти С.Петлюри були, безумовно, і монархісти. Їх газета «Києвлянин» сповіщала: «Підтриманий тими зовнішніми силами, котрі бояться відродження Росії, Петлюра повів боротьбу з Добровольчою армією і таким чином послабив і затримав переможний наступ останньої на Москву» [24].

Здавалося, що і у С.Петлюри, і у А.Денікіна була спільна мета – розбити більшовиків. Але у А.Денікіна було своє ставлення до України, яке він висловлював в інтерв'ю тій же газеті «Києвлянин»: «Колишні ставленики німців – Петлюра і його соратники, що розпочали роз'єднання Росії, продовжують і тепер чинити свою злу справу про створення самостійної Української держави і боротьби проти відродження Єдиної Росії» [25].

З приходом А.Денікіна в Україну, закриваються українські установи, вилучаються і знищуються українські книжки, закриваються українські газети і все це на основі статті 30 «Тимчасового положення про громадське управління в місцевостях, звільнених Добровольчою армією» [23]. Українське суспільне життя в Києві абсолютно завмерло, українці пішли у підпілля, де, безумовно, продовжували працювати не покладаючи рук [23].

Проти А.Денікіна виступили українські більшовики і війська УНР. Більшовики не тільки вели бої, але поширювали серед денікінських

військ листівки. Так, у Катеринославській губернії поширювалась листівка: «Гей, братці, опом'ятайтесь! Солдати Денікіна!.. від кого отримали селяни землю? Закон про передачу селянам всієї землі поміщицької, царської, монастирської видав Робітничо-Селянський уряд в перший же день свого існування. А з кого складався той уряд, що надав землю селянам? Він складався з більшовиків комуністів. Ось за це і ненавидять так більшовиків-комуністів денікінці, генерали, поміщики, капіталісти» [26].

І якщо більшовики захищали інтереси найбідніших верств населення, то С.Петлюра захищав незалежність України. Щоправда спочатку С.Петлюра та його уряд, до якого входили українські соціал-демократи, есери та соціалісти-федералісти, спробували домовитись з А.Денікіним про спільну боротьбу з більшовиками. І щоб запобігти зайвого кровопролиття, вони послали до А.Денікіна парламентарів для переговорів, але А.Денікін знехтував ними, відмовився вести переговори і послав на зустріч безвідповідальну делегацію і поставив ганебні попередні умови [23]. Після цього добровільчі війська, як зазначено в документах, «без оголошення війни перейшли в наступ проти українського республіканського війська, у відповідь на що був проголошений заклик уряду Української Народної Республіки до війська і народу до обо-

рони і рішучої боротьби». Окрім того, С.Петлюра надіслав Ноту «Державам Антанти і державам всього світу»: «...уряд У.Н.Р. не міг, однак, не виконати волі свого народу, котрий рядом повстань висловив свій рішучий протест проти насилля і позірних дій, зчинених ген. Денікіним». Далі в ноті описувались всі злочини денікінщини проти України. І в кінці зазначалося, що знімаючи з себе відповідальність за кров, яка без всякої потреби проллється, ми звертаємо увагу держав всього світу на порушення споконвічних прав українського народу на вільне, незалежне існування... Втративши останню надію на можливість домовитись з добровольчою армією, уряд УНР має надію, що великі демократичні держави Антанти, які надають матеріальну допомогу ген. Денікіну в його боротьбі проти насильників-комуністів, не будуть допомагати в його насиллі над вільним українським народом.

В ім'я права і справедливості ми наполягаємо, щоб держави Антанти примусили ген. Денікіна залишити територію України й дали можливість уряду Української Народної Республіки встановити порядок і спокій на вільній українській землі». Нота була підписана Головою Ради народних міністрів УНР Ісааком Мазепою і керуючим міністерством іноземних справ А.Лівицьким (членом партії соціалістів-федералістів) [23].

Джерела та література:

1. Рада, 1919, 5 вересня (18 вересня).
2. Історія України: Курс лекцій Ч.3. Початок XX ст. – 1939р./Б.П. Ковальський, В.В. Киричук, В.О. Солодзько та ін. – К.: ІСДО, 1994. –176с.
3. Приднепровский край, 1918, 14 (1) ноября.
4. Степанов С.А. Банкротство черносотенных союзов и организаций (1907-1914 г.г.): Автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук/МГУ. –М. 1982. –27с.
5. Нова Рада, 1917, 29 грудня.
6. Нова Рада, 1919, 1 січня (18 грудня 1918р.).
7. Нова Рада, 1919, 2 січня (19 грудня 1918р.).
8. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине//Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930г. –К.: Издательство политической литературы Украины. 1990. –с.136-185.
9. Приднепровский край, 1918, 29 (16) ноября.
10. Деникин А.И. Поход на Москву (Очерки русской смуты). –К.: Военное издательство. Киевский филиал. 1990. – 287с.
11. Приднепровский край, 1918, 10 декабря (27 ноября).
12. Громадянин, 1918, 29 (16) грудня.
13. Нова Рада, 1919, 5 січня (23 грудня 1918 р.).
14. Нова Рада, 1919, 14 (1 січня).
15. Нова рада, 1919, 12 січня (30 грудня 1918р.).
16. Нова Рада, 1919, 18(5) січня.
17. Нова Рада, 1919, 26 (13) січня.
18. Нова Рада, 1919, 25 (12) січня.
19. ЦДАВОВУ, ф.4659, оп.1, од.зб. 2.
20. Нова Рада, 1919, 29(16) січня.
21. Нова Рада, 1919, 18 січня.
22. ЦДАВОВУ, ф.4659, оп.1, од.зб.1, ч.І-ІІ.
23. ЦДАВОВУ, ф.4657, оп.1, од.зб.2.
24. Киевлянин, 1919, 21 августа.
25. Киевлянин, 1919, 27 октября.
26. Поточний архів музею історії міста Дніпродзержинська. –МІД-КП-1-828.

Ю. Г. ПАХОМЕНКОВ**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ІСТОРІОГРАФІЇ***Пахоменков Юрій Геннадійович — аспірант кафедри Української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету*

Революції завжди викликають інтерес і увагу дослідників. Революція 1917 р. створила цілком нові політичні умови у Східній Європі взагалі та у загиблій Російській Імперії, зокрема. На карті з'явилась нова політична реальність — Україна. Інтерес до часів відродження української державності, в умовах незалежності України, є явищем відновлення історичної пам'яті.

Державне життя України — процес дискретний, що позначається і на історичних дослідженнях. Від самого 1917 р. не вщухають спори істориків що до змісту подій, які очолювала Центральна Рада. Величезна кількість праць, мала б, здається, стати базою для новіших досліджень, та, як відмітив В.Ф.Солдатенко, загальною рисою української історіографії було те, що чим далі відходила доба визвольних змагань, тим «пізніші публікації, попри природну логіку розвитку будь-якої науки, виявлялися не кращими, а, як правило, гіршими, слабкішими за своїх попередників, оскільки втрачали об'єктивність, науковість. [1, 9]. Спроба ж повністю відкинути радянську історичну схему революції, замінивши її розробками «вільного світу», мала скоріше, негативне явище, оскільки вироблені в середовищі української еміграції теорії були також витвором ідеологічної боротьби часів «холодної війни». Хоча діаспорні історики і виробили значну кількість літератури, присвячених питанням Української революції, але головними недоліками її залишалися дуже вузька джерельна база, та, за визнанням І.Лисяка-Рудницького, брак праць «синтетичного та узагальнюючого характеру» [2, 40]. Як наслідок, сучасні дослідники користуються теоріями, що мали певне ідеологічне навантаження, без певного вибору, використовують терміни за власними уподобаннями, не заглиблюючись у значення, яке вони мають.

Відсутня навіть загальна концепція подій на Україні 1917 поч. 1918 р.: від національно-демократичної революції, яка проходила у руслі східноєвропейського революційного процесу [3, 150], до повного заперечення відокремленості їх від загальноросійської кризи влади [4]. Деякі історики схильні характеризувати їх «ширшим поняттям української революції. Інші користуються конкретнішим терміном українська національно-демократична революція. Інколи ці поняття використовують як рівнозначні». Як зазначають запорізькі історики Ф.Г.Турченко та Г.Ф.Кривоший, загальним при залученні термінів є «переважно емоційний, а не науково-обґрунтований характер, бо не спирається на

достатньо теоретичну і фактологічну базу. В цих умовах існує небезпека невмотивованих висновків щодо суті Української революції, її ролі і соціально-економічного курсу» [5, 11]. До того ж, як слушно відмітив В.Ф.Солдатенко, «говорити про концепцію Української революції як щось цілісне, викінчене, незмінне, було б неправомірно» [1, 6]. Навіть радянські історики в 1920-х. роках не заперечували особливостей подій на Україні. І тільки після погрому в українській історіографії на початку 30-х., інспірованого з Москви, почала формуватися уніфікована схема революції 1917 р., яка також розвивалася у жорсткій конфронтації з історіографією еміграційною. З цього часу проблема Української революції в УРСР не знаходилися під забороною. Навіть питання національного руху офіційно трактувалися, як прояв «буржуазного націоналізму», між ним та ЦР ставилося принципова єдність. Розпочате за часів десталінізації відродження української історіографії, розширення джерельної бази, дослідницької тематики, не поширилося на питання революції, що знаходилося у сфері історико-партійної науки. Як зазначають Ф.Г.Турченко та Г.Ф.Кривоший нових концептуальних підходів до аналізу українського національного руху історики не виробили. Політична влада «гальмувала процес десталінізації... в поглядах на національно-визвольний рух збереглися старі підходи...» [5, 9]. До самого розпаду СРСР це питання залишилося майже не дослідженим. Події 1990-х. застали українських істориків у рамках пом'якшеної, але все ж таки конфронтації, а розпад СРСР призвів до автоматичної відмови від радянської схеми революції і некритичного сприйняття діаспорної, що відразу сказалося на науковій якості перших праць.

Незадовільний стан української історіографії викликав потребу визначитися з питанням про витоки існуючих концепцій Української революції. Ґрунтовні дослідження В.Ф.Солдатенка [6], виявили залежність дослідників від перших істориків-учасників подій. Також виявилось, що неможливим є викладати історію революції, дотримуючись їхніх творів, які мають скоріше допоміжну, ілюструючу функцію. Політична та партійна пристрасність не дозволяють сприймати їх твори безумовно. Це добре розумів один з ідеологів, Д.І.Дорошенко: «Як свідок і близький учасник подій, я не міг писати холодно-безсторонньо» [7, 3].

Таким чином, протягом семи десятиліть, у взаємній конфронтації сформувалися концепції

революції, невід'ємні від історіографічної ситуації, в якій існували. Відмінність полягала у партійних підходах до проблеми рушійних сил, характеру революції, ролі ЦР, співвідношення національного та соціального елементів то що. За цими факторами можливо виділити: 1) революція на Україні, як частина загальноросійських подій; 2) Українська революція, як етап розвитку національно-визвольного руху; 3) Українська національна революція.

Історики часто використовують поняття національного руху і національної революції як тотожні, але, якщо перше є розробкою народницької школи в історіографії, то друге належить державницькій. Можна визнати, що національний рух надав сили революції, але мета їх різнилася: соціально-національне чи державницьке відповідно.

Для першої концепції принциповим є заперечення унікальності характеру революційних подій 1917 р. на Україні та визначення їх генетичної єдності з загальноросійською суспільно-політичною кризою. Головним питанням є визначення політично-соціальних завдань революції, як засобу радикального розв'язання існуючих проблем. Загально-обов'язковий характер вона мала в радянські часи, коли події 1917 р. розглядалися як пролетарська революція під проводом більшовиків. В сучасній історичній науці відповідну позицію займає соціокультурний метод, що його пропонує російський історик В.Булдаков. Для нього український рух пов'язаний з кризою спроб модернізації Російської імперії, яка є найбільш чинним агентом «міжцивілізаційного культурогенезу» [4, 8]. На Україні відповідних поглядів дотримуються В.Верстюк, О.В.Михайлюк. Оскільки ЦР не змогла стати дійсною владою, не мала сил втримати розпад існуючої структури влади, а ідея національної не стала інтегруючою, то й національний рух тяжів до подальшого радикалізму, переходячи до стадії локалізму [8, 117]. За таких умов, революція дійсно не може мати значних відмінностей на всьому полі культурогенезу.

Для народницької школи в історіографії дійовим чинником був український національний рух, який втілював бажання народу до вирішення перед усім соціальних питань під час Української революції. Головною ідеєю було визначення соціально-національного змісту подій. Так, М.С.Грушевський, підбиваючи підсумки визвольних змагань, писав у 1920р.: українська інтелігенція в роки революції мала «відповідно скласти свою програму й тактику, так, щоб політичні і національні домагання... були побічним завданням під час розв'язання соціально-економічних проблем, були її формою і гарантією, а ні в якому разі не обмежувалися й не паралізували цієї проблеми» [9, 17]. політична, але великим суспільно-господарчим. Інший український діяч, В.Винниченко в той же час відзна-

чав, що ґрунтовною метою була не державність, як така, а «відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі... національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для цієї істотної цілі» [10, 257]. В тому ж дусі визначались і інші дійові особи революції, виходячи з того, що національний рух не обмежувався, чи, навіть, не ставив політичних завдань. Між планами керівників та очікуваннями мас було певна відмінність. Радянська історіографія, в своїх нечисельних працях з питань українського національно-визвольного руху намагалася використати тезу про відмінність «буржуазно-націоналістичної» ЦР та народних мас [11]. Однак ця робота не мала продовження, за часів партійного контролю. У сучасній українській історіографії цими питаннями займається В.Ф.Солдатенко, якому вдається поєднувати доробок радянських часів з сучасними теоріями революції.

Нарешті, державницький напрямок в історіографії має чи не найбільший вплив на діаспорних та українських істориків. Провідним для нього стало питання політико-національне, а тому вихідним положенням є повне, а часом агресивне несприйняття діяльності ЦР, в якій вони відмічали: недовіру керівників до національного піднесення мас; загальну нездатність української інтелігенції до ролі «будівничих держави»; захоплення ідеалами автономії [7, 75; 12, 330; 13, 8].

П.Мірчук прямо звинуватив діячів ЦР у відмові «здійснити бажання мільйонних мас українського народу і стати урядом самостійної української держави» [14, 27], коли саме державницька ідея могла б стати «основою консолідації зусиль українців». Протиставлення національно-державницької проблематики над соціальною, залишається чільним для концепції національної революції, що фактично призводить до пошуків відповідальних, до того ж, з позицій антажованих. До того ж, як слушно зазначив історик з діаспори, Л.Винар: «народницька і державницька історіософія себе взаємно доповнювали і віддзеркалювали певну історичну добу, а тому немає причини розвиток української історичної науки висвітлювати лише з штандпункту... істориків-державників» [15, 57]. Досягненнями державницької історіографії на Україні стали популярний підручник, написаний Ф.Г.Турченко та монографія М.С.Держалюка, в якій висвітлюються проблеми міжнародних зв'язків України в роки визвольної боротьби [16].

Різні за теоретичним навантаженням, української всі концепції мають свої певні переваги. Кожен із історіографічних термінів: «революція на Україні», «український національний рух», «українська національна революція», є певним

етапом у висвітленні розвитку визвольних змагань як заплутаного клубка соціальних, національних, політичних та інших елементів. Історики, не розрізняючи ідеологічної спрямованості

цих понять, ризикують потрапити у пастку, сприймаючи Українську революцію як лінійне явище.

Література:

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. К., 1997.
2. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сороколіття // І.Лисяк-Рудницький Історичні есе. К., 1994. Т.2.
3. Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність // Українська революція: 1917 – поч. 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). Запоріжжя, 1998.
4. Булдаков В. Красная смута. Природа революционного насилия. М., 1997.
5. Турченко Ф.Г., Кривошій Г.Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція... Запоріжжя, 1998.
6. Солдатенко В.Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації // УІЖ. 1997. № 3; його ж. Українська революція. Історичний нарис. К., 1999; та інш.
7. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. Ч.1 Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932.
8. Михайлюк О.В. Спроба становлення української державності в контексті розпаду Російської Імперії (1917-1920рр.) // Філософія, Культура, Життя. Вип.2. Дніпропетровськ, 1998.
9. Грушевський М.С. УПСР та її завдання // Борітеся – поборете. 1920. №1.
10. Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. К.- Відень, 1920.
11. Яворський М. Проблеми Української національно-демократичної революції // Червоний шлях. 1927. №2; Короливський С.М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // История СССР. 1965. №5.
12. Липинський В. Листи до братів – хліборобів про ідею і організацію українського монархізму (Фрагменти) // Політологія, Хрестоматія. Львів. 1996.
13. Млиновецький Р. Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917-1918 (про що «історія мовчить»). Львів. 1994.
14. Мірчук П. Трагічна перемога. Торонто. 1954.
15. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний історик української історіографії та бібліографії // Український історик. 1983-1983. №3/4.
16. Турченко Ф.Г. Новейшая история Украины: Ч.1 (1917-1945). Учебник для 10 класса средней школы. К. 1995; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922рр. К. 1998.

Г. Г. КРИВЧИК

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ОПЛАТИ ПРАЦІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ 60-80 РР.

Кривчик Геннадій Георгійович – завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, кандидат історичних наук, доцент

Партбюрократія ніколи не відчувала поваги до селянства як класу, не розглядала село як особливий світ, що мусить берегти свої цінності та переваги, розвиватися за притаманними саме йому законами. Їй завжди кортіло нав'язати сільському жителю свої власні уявлення про його щастя, визначити його долю, наблизити село до міста, а сільськогосподарське виробництво до індустріального. При цьому під вирішенням останнього завдання малося на увазі не тільки матеріальні зрушення, але й перенесення у сільське господарство тих форм організації та оплати праці, які застосовувалися у промисловості. До речі, природа будь-якої бюрократії є такою, що вона відчуває справжній душевний дискомфорт, якщо якісь процеси у суспільстві і навіть у природі відбуваються без її втручання, обходяться без її керівної і спрямовуючої ролі.

Важливим винаходом бюрократії, що дозволяв їй тримати під контролем працю людей, була бригадно-ланкова структура колгоспно-радгоспного виробництва. Ця структура виникла ще за часів колективізації, зберігалася до 60-х рр. майже у первозданному вигляді, продовжувала існувати в наступні роки у вигляді трьох основних видів підрозділів: комплексних виробничих бригад, що створювалися за територіальним принципом; тракторних бригад; спеціалізованих бригад і ланок, що створювалися за виробничим принципом.

Разом з тим процеси механізації сільського господарства, які розпочалися у 50-ті рр., внесли деякі корективи у традиційну організацію праці. Зокрема, з 1958 р. за прикладом бригади механізаторів О.В.Гіталова створюються бригади і ланки комплексної механізації. На відміну від попередніх форм вони мали у своє-

му розпорядженні системи машин, які взаємодіяли і взаємодоповнювали одна іншу, створювали таким чином технічні можливості виконувати послідовно увесь технологічний процес – від підготовки ґрунту до збирання врожаю. У 1965 р. в Україні діяло 22,4 тис. ланок комплексної механізації. Серед них: колективи таких відомих механізаторів, як П.О.Журавський, О.Н.Парубок, О.Т.Скибицький.

Досвід роботи кращих бригад і ланок комплексної механізації був використаний в господарствах Баштанського району Миколаївської області, де з 1971 р. створюються великі механізовані загони, за якими закріплювалася техніка і сівооборот. Загону доручалося вирощування ряду і сільськогосподарських культур, робочі періоди яких не збігалися, і це дозволяло максимально забезпечити роботою комплекс механізмів протягом усього сезону. І саме головне – члени загону виконували увесь технологічний процес, від обробки ґрунту до збору врожаю. Завдяки запровадженню такої організації праці за 1971–1978 рр. урожайність зернових в районі зросла на 5,4 ц. з га, цукрових буряків – на 40 ц, кукурудзи на силос – на 30 ц [17, 165].

Проте у 70-ті рр. ані бригади і ланки комплексної механізації, ані механізовані загони, незважаючи на свої переваги не набули великого поширення. Адже вони надавали людям певну самостійність у роботі, тому не зовсім вписувалися в загальну тенденцію індустріалізації сільського господарства, як її розуміли в ті часи.

У 1977 р. в Україні було рекомендовано повсюдно запровадити т.зв. іпатівський метод землеробства. Сутність цього методу, який вперше був застосований у господарствах Іпатівського району Ставропольського краю і сприяв кар'єрі першого секретаря крайкому партії М.С.Горбачова, полягала в тому, що на час збирання врожаю створювалися величезні збирально-транспортні загони. Зосередивши усю техніку в своїх руках, управлінські структури отримали змогу маневрувати нею і проводити кампанії в стислі строки. За цим методом в Україні працювало у 1977 р. 15 тис. збирально-транспортних загонів [4, 97]. Отже, у зерновому господарстві республіки був забезпечений високий рівень механізації та індустріалізації. Правда, водночас повністю знеособлювалася сільськогосподарська праця, а механізатор-колгоспник перетворювався у аграрного робітника, який мало чим відрізнявся від робітника індустріального.

Аналогічні методи запроваджувалися й у тваринництві, де розвиток технології відбувався у напрямку подальшого розподілу праці. Одні підрозділи спеціалізувалися на підготовці кормів, інші на їх підвезенні, треті на обслуговуванні техніки і т.д.

Врешті-решт розвиток форм організації сільськогосподарської праці – як у рільництві,

так і у тваринництві – призвів до створення у ряді господарств цехової структури, подібної до тієї, що існувала на промислових підприємствах.

Вперше в Україні така система була запроваджена на початку 80-х рр. в колгоспі ім. Калініна Бердянського району Запорізької області. Скасувавши 5 комплексних бригад, що працювали за територіальним принципом, тут створили цех рослинництва. Керівництво галуззю доручили головному агроному, якому підпорядковували механізовані загони, садівничі і городні бригади, службу захисту рослин. Головний зоотехнік очолив цех тваринництва, до якого увійшло 6 підрозділів, у тому числі молочнотоварні комплекси, ферми великої рогатої худоби, птиці – і вівчарська ферма. Машинний двір, по ремонтну майстерень, автопарк, службу енергетиків, загін з механізації тваринництва об'єднали у загальноколгоспний цех механізації, яким керував головний інженер. До цеху обслуговування увійшли група реалізації і постачання, будівельна бригада, газове господарство, склади, перукарня, лазня та ін. [22, 9]. Незабаром подібна структура була запроваджена у багатьох господарствах не тільки України, а й інших республік. Отже, головною тенденцією розвитку структури господарств був перехід до створення таких структур, що навіть своєю назвою нагадували промислове виробництво.

Еволюція структурних підрозділів сільськогосподарських підприємств супроводжувалася створенням такої форми оплати праці, яка б заохочувала людей, стимулювала зростання продуктивності праці. Проблема вкрай загострилася на рубежі 50–60-х рр. внаслідок укрупнення колгоспів і посилення відчуження селян від колгоспної власності. Керівникам господарств, щоб примусити людей працювати, доводилося діяти то уговами, то погрозами. Набули поширення такі явища, як рукоприкладство, накладання штрафів, залякування органами міліції. Тільки у Волинській області в 1964р було притягнуто до кримінальної відповідальності за нанесення побоїв підлеглим 4-х голів колгоспів, 10 бригадирів, 8 завідуючих фермами [24, 16].

Ставало очевидним, що в умовах деякої демократизації режиму репресивні, позаекономічні методи примушування людей до праці вже не спрацьовували, як за часів Сталіна, і слід переходити до економічних методів керівництва. У 1962р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про запровадження внутрішньогосподарського розрахунку у колгоспах, де, зокрема, керівникам господарств пропонувалося більш сміливо запроваджувати гарантовану грошову оплату праці без нарахування трудоднів. У фонд гарантованої оплати рекомендовалося відраховувати 45–50% грошових надходжень, 15–50% – валового збору зерна і у цих же розмірах – валового збору картоплі і

грубих кормів [23, 9]. На початок 1966 р. гарантована грошова заробітна плата видавалася у 55% від загального числа колгоспів України [23, 31]. Рівень нарахування грошової гарантованої заробітної плати у колгоспах був різний, залежав від економічних можливостей господарств. Тільки з липня 1966 р. у колгоспах була встановлена гарантована оплата на рівні робітників радгоспів. На початок 1968 р. така оплата була введена у 7850 колгоспах, що складало 82% від загальної чисельності колгоспів [18, 54]. Водночас з цього часу у структурі заробітної плати постійно зменшувалася частина натуральних виплат. У 1980 р. вона складала вже 4%, а в 1983 – 0,7% від всієї оплати, що була нарахована колгоспникам [12, 30].

Перехід на нову систему оплати відбувався без серйозної підготовки. Не були обучені кадри бухгалтерів і обліковців, у штатах колгоспів не було економістів. У переважній більшості господарств колгоспники отримували платню за обсяг виконаної роботи без урахування будь-якого зв'язку з кінцевим результатом, що негативно впливало на економічні показники господарств.

З цієї причини багато хто з вчених-економістів виступали в пресі, зверталися до керівних органів з пропозиціями щодо запровадження госпрозрахункових принципів у сільському господарстві. Чимало говорилося й з різних партійних трибун про необхідність пробудження у селян «почуття господаря». Про це, зокрема, йшлося в липні, 1970р. на пленумі ЦК Компартії України у виступі одного з впливових керівників сільськогосподарського виробництва – голови колгоспу імені ХХП з'їзду КПРС з Вінниччини Героя Соціалістичної Праці В.М.Кавуна. Саме його пропозиції були покладені в основу рекомендацій Республіканської Ради колгоспів щодо запровадження так званої аккордно – преміальної системи [21, 101]. За офіційними даними, нову систему у 1978р. застосували 62,4 тис. підрозділів колгоспів і радгоспів, або 99,6% від загальної кількості [19, 26]. За цією досить громіздкою системою заробітна плата складалася з почасового авансування і оплати за кінцеву продукцію на основі розцінок з залежності від планового виходу продукції. Питома вага оплати за кінцеву продукцію в річному заробітку механізаторів складала 4-20%, тобто була невисокою і не відігравала вирішальної ролі. Відтак суттєвих результатів зазначена система не дала.

Через це ряд господарств запроваджує бригадний підряд систему організації та оплати праці, що вперше була застосована ще в середині 60-х рр. у комплексній будівельній бригаді М.А.Злобіна із Зеленограда Московської області, а згодом набула поширення у багатьох галузях індустрії. Сутність злобінського методу, як його застосували у сільському господарстві, полягала у тому, що за бригадами закріплюва-

лася техніка, інвентар, молодняк худоби тощо. Бригада здобувала право працювати самостійно, а люди отримувати платню не за виконання окремих операцій, а за кінцевим результатом роботи колективу і у відповідності зі своїм індивідуальним внеском у загальні результати. Перехід на підряд, на думку відомого економіста Б.Ф.Башмачнікова, не змінював сутність відносин найму між адміністрацією – роботодавцем (розпорядником засобів виробництва) і робітниками, які безпосередньо володіли тільки робочою силою. Однак в організації найму, в його економічних умовах відбувалися суттєві зміни, які дозволяли згладити протиріччя між сторонами, делегувати частину клопіт щодо раціональної організації виробництва «вниз», зробити найманих працівників відносним союзником господаря-роботодавця [1, 41]. Проте така система могла бути ефективною лише при умові, коли роботодавець, тобто у даному випадку голова колгоспу чи директор радгоспу, зацікавлений у тому, щоб селянин перетворився із робітника-найманця у його партнера. Оскільки за умов адміністративно-командної системи такої зацікавленості бути не могло, то більшість роботодавців, які самі зобов'язані були чітко виконувати вказівки різних керівних органів, не воліли ризикувати і віддавали перевагу звичайній, випробуваній схемі, за якою, як прийнято було писати і говорити в той час, люди отримували платню не від «коло-са», а «від колеса». У 1983 р. підрядні колективи у колгоспах і радгоспах України складали не більш як 5,1% від загальної кількості загонів, бригад, ланок. Вони не робили погоди у сільськогосподарському, як, до речі, і у промисловому виробництві, де після відходу від госпрозрахунков, их принципів «косигінської» реформи 1965 р., знов скрізь запанувала адміністративно-командна система управління.

Становище дещо змінилося в роки так званої перебудови, яку у 1985 р. ініціював новий Генеральний секретар ЦК КПРС М.С.Горбачов. Її важливою складовою частиною стала перебудова господарського механізму, створення таких форм господарювання, що активізують «людський фактор», в тому числі у сільському господарстві. Одним з найпоширеніших словосполучень цих часів стало знов пресловуте «почуття господаря».

Зламати інерцію мислення керівників колгоспів і радгоспів, примусити їх запровадити у своїх господарствах демократичні форми організації праці – такі спроби одна за одною здійснювалися протягом другої половини 80-х рр. Здійснювалися звичними адміністративно-командними методами, тобто за допомогою директив і суворих попереджень.

В агропромисловому комплексі, як відзначалося на XXVІІ з'їзді КПРС, необхідно особливу увагу приділити розвитку колективного підря-

ду на засадах істинного госпрозрахунку. При цьому «з усією суворістю слід справляти з тих керівників, котрі підмінюють сутність справи показними заходами» [7, 177]. Діватися нікуди – наказ партії слід виконувати. І у 1986 р., за офіційними даними, у колгоспах і радгоспах нараховувалося 64,6 тис. підрядних бригад і ланок, які об'єднували 2,3 млн., що складало 65% від загального числа колгоспників і робітників радгоспів. Закріплено за ними було 85% орної землі [8, 185].

Досвід кращих підрядних колективів свідчив, що підряд давав людям деяку самостійність, сприяв підвищенню відповідальності, матеріальній зацікавленості працівників, а тому був більш ефективним у порівнянні зі старими формами. Прикладом використання можливостей колективного підряду може бути ланка М.І.Назарука з колгоспу «Заповіт Ілліча» Рожищенського району на Волині. У господарстві, де збирали з гектара не більш як 25 центнерів зернових, підрядна ланка в перший рік роботи збрала по 35 центнерів з кожного центнера, а згодом вийшла на рівень 50 центнерів. І що важливо: працюючи на підряді, механізатори почали дбати про здешевлення продукції, підвищення її якості [26, 38]. Можна навести декілька аналогічних прикладів. Однак в цілому по республіці перехід на нову систему господарювання не виправдав сподівання партійного керівництва, і люди не відчували.

«Почуття господаря», до чого їх постійно закликали засоби масової інформації.

Як виявилось, «колективний підряд з глибокою перебудовою економічних відносин запровадили здебільшого передові колективи, де й раніше економічні показники були високими. У більшості господарств їх керівники через силу запровадили підряд, але зробили це формально, без урахування конкретних виробничих і соціальних умов, зокрема, міри забезпеченості технікою, кількості і кваліфікації працівників. Як наслідок, не були досягнуті рівномірне навантаження працівників по виконанню виробничих завдань, самостійність колективу у процесі виробництва, соціально-психологічна сумісність членів колективу. Серйозні прорахунки були в організації матеріального заохочення.» Попри офіційні декларації про залежність заробітної плати від кінцевих результатів, фактичний зв'язок особистих доходів робітників з продукцією або економічними показниками в багатьох господарствах був слабким. Ефективність підряду зводив нанівець також зрівняльний розподіл колективного заробітку між членами колективів. Під благовидним приводом розвитку колективістських засад у праці, посилення взаємного контролю і виховного впливу членів колективу по суті встановлювалася зрівнялівка, яка вбивала «почуття господаря» у людей не менш, ніж по часова оплата праці [1, 45].

Більш-менш ефективною була робота сімейних підрядних колективів, де не потрібно було ділити зароблені гроші між членами колективу за «коефіцієнтом трудової участі». Якщо в 1986 р. сімейним підрядом було охоплено 200 тис. колгоспників і робітників радгоспів, то в 1987 р. – вже більш як 300 тис. При цьому «підрядчики» узяли ті галузі, де важко було запровадити механізацію. Так, у 1987 р. сімейні підрядні колективи вирощували більш як 40% овочевих культур, обробляли 30% виноградників, 85% хмельників [15]. Проте в умовах досить високої концентрації виробництва, притаманної колгоспам і радгоспам, запровадження сімейного підряду в провідних галузях – тваринництві, вирощуванні зернових було справою досить складною.

У пошуках інших, більш ефективних засобів мобілізації людського фактору, про який багато писалося й говорилося у роки горбачовської перебудови, радянське керівництво мусило рано чи пізно звернутися до досвіду роботи бригад відхідників. Ще у 70-ті рр. такі бригади створювалися у західних областях України. В пошуках достойного заробітку вони брали в оренду землі в колгоспах і радгоспах інших областей. Так, у 1973 р. такі колективи у Київській області нараховували 9,5 тис. чол., у Полтавській – 6,8 тис., Одеській – 4,4 тис., Черкаській – 3 тис. Вінницькій – 3,1 тис. [20, 52]. У більшості цих бригад продуктивність праці була у 3-4 рази вищою, ніж у місцевих жителів, яких система привчила працювати аби тільки день до вечора. Відповідним чином й різниця у платні між ними була у 3-4 рази вищою. Така ситуація викликала у багатьох місцевих жителів заздрість, а у чиновників гнів. Вона породжувала безліч конфліктів і кримінальних справ. Можна припустити, що якісь фінансові зловживання при оплаті праці були, проте важко уявити, щоб люди отримали повсюди більше грошей, ніж вони заробили. Справа в іншому. Діяльність відхідників руйнувала підвалини адміністративно-командної системи, доводила хибність системи господарювання, яка вважалася соціалістичною.

В нових умовах ідея була використана для перетворення колективного підряду у орендний. Від колективного орендний підряд відрізнявся тим, що орендні колективи отримували від господарства не тільки приміщення, техніку і худобу, але й орну землю. Згідно Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду (1989 р.), орендар ще не являв собою суб'єкт власності. Його права розпорядження майном були обмежені. Він, зокрема, не мав права за власним бажанням продати, подарувати, закласти це майно. Більш того, він не був навіть повним власником результатів господарського використання орендних засобів, адже був зобов'язаний частину прибутків віддавати орен-

додавцю – колгоспу чи радгоспу. І все ж таки орендар, згідно законодавства, ставав господарем виробничого процесу, самостійно визначав напрямки своєї господарської діяльності [10].

Кампанія по створенню орендних колективів в Україні розпочалася у 1987 р., але набула широкого розмаху з жовтня 1988 р. після зустрічі у ЦК КПРС з керівниками колгоспів, радгоспів та інших підприємств агропромислового комплексу, які застосували орендний підряд, працівниками орендних колективів, секретарями райкомів партії та ін. Один з головних висновків цієї наради полягав у тому, що оренда, виявляється, не тільки не суперечить соціалізму, а навпаки сприяє його вдосконаленню. За вказівкою ЦК КПРС питання про оренду було обговорено на обласних партконференціях, що у грудні 1988 р. відбулися у всіх областях. Нищівній критиці були піддані керівники господарств, які не встигли «перебудуватися» разом з партією і продовжували за інерцією виконувати її попередні вказівки. «...За проведення такої лінії, – суворо попереджувалися делегати XXIV Полтавської обласної партконференції, – обком партії буде пред'являти самі серйозні вимоги до всіх керівників партійних радянських господарських органів» [29]. Аналогічні застереження пролунали на конференціях у Волинській, Запорізькій, Херсонській, Хмельницькій та ін. областях. «Кампанія по створенню орендних колективів пішла повним ходом, і у 1990 р. підрядні форми організації праці на основі оренди землі та основних засобів виробництва застосовувалися у 7235 господарствах, на оренді працювало 43,5 тис. бригад і ланок. За ними закріплено 15,2 млн. га рілля, що складало близько 50% усіх орних земель» [2, 48]. З'явилися колгоспи і радгоспи, де усі підрозділи були орендними, або, принаймні, вважалися такими.

Здавалося, що кінець кінцем оренда звільнить людей від адміністративного тиску, що люди стануть господарями на землі, і це, в свою чергу, приведе до довгожданого покращання становища селянства. І дійсно було чимало прикладів ефективної праці орендарів. Так, ланка З.Я.Фесенко з радгоспу «Дніпровський» Запорізької області досягла в рослинництві продуктивності праці, що у п'ять разів перевищувала цей показник по господарству. Прикладом успішного запровадження орендних відносин у всіх підрозділах господарства був відомий в Україні колгосп «Ленінська іскра» Тисменицького району Івано-Франківської області. Починаючи з 1985 р. тут почали запроваджувати колективний підряд, згодом – орендний. У 1988 р. у колгоспі вже функціонувало 55 самостійних в економічному відношенні кооперативів. Кожний з них спеціалізувався на виробництві конкретної продукції – зерна, кормів, м'яса тощо. Керівники кооперативів мали чекові книж-

ки, і розраховувалися за продукцію, яку купували у іншого кооперативу. Внаслідок підвищення продуктивності праці виникла можливість скоротити чисельність працівників, але люди, яких скоротили, не залишилися без роботи. У колгоспі почав діяти промисловий цех, який реалізовував продукцію на декілька млн. карбованців [11, 5].

Завдяки оренді змінювалося на краще ставлення багатьох людей до праці. Вони починали господарювати дбайливо, рахувати гроші, піклуватися про прибуток. Зростали кваліфікація, кругозір, загальна культура працівників.

Однак, не зважаючи на очевидні переваги оренди над традиційними формами організації сільськогосподарської праці і активну пропаганду оренди у засобах масової інформації, спостерігалася та ж сама картина, що декілька років тому у зв'язку із запровадженням колективного підряду. Було чимало випадків, коли перехід на оренду відбувався формально, заради «галочки», щоб тільки красиво звітувати перед начальством, яке, у свою чергу, робило вигляд, що повірило окомилювачам, і відправляло відповідні звіти у більш високі інстанції. Так, у 1988 р. партійне керівництво Одеської області з гордістю звітувало, що в області на умовах оренди працюють усі колгоспи. Насправді, як виявилось, це було далеко не так. Більшість бригад являла собою звичайні підрядні колективи з обмеженою самостійністю [27].

Багатьом орендарям довелося зіткнутися з відкритим чи прихованим опором з боку директорів радгоспів і голів колгоспів, які не бажали втрачати або обмежувати свою владу над людьми. Звикнув за багато років регламентувати кожний крок працівника, вони постійно втручалися у справи орендарів, що робило оренду мало привабливою. Більш того було чимало випадків, коли керівники господарств безпідставно розривали договори з орендарями, відмовлялися за різними мотивами віддавати людям те, що вони заробили.

Про те, які перешкоди стояли на шляху людей, що захотіли зкинути з себе ярмо найманців, свідчить випадок, який трапився у Амвросієвському районі Донецької області. Орендна бригада, що була створена за ініціативою самих робітників у радгоспі «Іловайський», з перших днів свого існування зіткнулася із спробами адміністрації будь-якою ціною покарати ініціативних людей. Директор радгоспу то забороняв заправляти паливом трактори орендарів, то починав вказувати їм, які операції слід виконувати в першу чергу, а головне став нацьковувати проти орендарів інших робітників радгоспу. Кінець кінцем бригада була ліквідована. З 28 членів бригади у радгоспі залишилося працювати лише 6 чол. Не допомогло людям навіть втручання у конфлікт відразу двох газет – «Правды» і «Рабочей трибуны» [16].

Так звані колгоспні і радгоспні «генерали» сприймали гасло М.Горбачова і його прихильників надати селянам жадану свободу і самостійність, зробити їх господарями на землі як спробу зруйнувати устої суспільства. У стислому вигляді ця позиція була сформульована на Першому з'їзді народних депутатів СРСР у зверненні до з'їзду депутатів-аграріїв, з яким виступила голова колгоспу «Шлях до комунізму» з Черкаської області Валентина Гонтар: Цікаво, що консервативну позицію депутата повністю підтримали в надісланій привітальній телеграмі її виборці з Черкащини [6, 3].

Протидія адміністративно-командної системи новим формам організації праці не мала б успіху, коли б вона не знаходила підтримки з боку значної частини селянства. В селах, де менталітет населення більш консервативний, ніж у місті, із заздрістю і ворожістю дивилися на тих, хто заробляв грошей більше, ніж було прийнято. «Потилицею відчуваю на собі недоброзичливі погляди, – ремствував орендар з Одеської області. – Бувало, нізачо не допрощишся, щоб хтось завіз корми, вивіз гній. Будеш, мовляв, гребти гроші, а я працюю на тебе...» [14].

Література:

1. Башмачников В.Ф. Социалистическое аграрное производство: Ступени и формы становления статуса хозяина // Экономические науки. – 1990. – №11. – С.41.
2. Денисенко А.Г. Хлеб насущный // Политика и время. – 1991. – №3. – С.48.
3. Дикий А. Хліборобський аккорд у дії // Південна правда. – 1978. – 3 жовт.
4. КПРС і розвиток науково-технічної революції на селі. – К.: Політвидав України, 1978. – С.97.
5. Материали XXIV съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1986. – С.102–103.
6. Мороз Ф. Валентина Гонтар: «Не приймаємо гасла про розпуск колгоспів» // Україна. – 1989. – №26. – С.3.
7. Народне господарство Української РСР у 1983р.: Стат. Щорічник. – К.: Техніка, 1984. – С.177.
8. Народное хозяйство Украинской ССР: Юбил. стат. ежегодник. – К.: Техника, 1987. – С.185.
9. Обращение депутатов – аграриев к Съезду народных депутатов Союза Советских Социалистических Республик // Правда. – 1989. – 1 июня.
10. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик об аренде // Правда. – 1989. – 1 дек.
11. Положенко Д. Полный хозяйственный расчет, самоокупаемость и самофинансирование // Под знаменем ленинизма. – 1988. – №1. – С.5.
12. Пушкаренко П.И. Сближение уровней жизни городского и сельского населения в условиях развитого социализма. – К.: Знання, 1984. – с.30.
13. Развивать аренду, перестраивать экономические отношения на селе // Правда Украины. – 1988. – 15 окт.
14. Сам собі хазяїн // Чорноморська комуна. – 1988. – 14 грудня.
15. Семейный подряд // Правда Украины. – 1987. – 1 грудня.
16. Сомов В. Амбиция // Правда. – 17 августа; Глотов В., Посохов З. Арендные посиделки // Правда. – 1989. – 20 янв.; Калавриос П. Не хотим оставаться поденщиками // Рабочая трибуна. – 1990. – 21 янв.
17. Тимченко С.М. Українське село: Проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – С.165.
18. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.1552, арк.54.
19. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.2317, арк.101.
20. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.5114, арк.52.
21. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.5770, арк.26.
22. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.6889, арк.9.
23. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.2985, арк.9.
24. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.2689, арк.16.
25. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.5770, арк.26.
26. Ярш П. Дело чести хлебороба // Под знаменем ленинизма. – 1988. – №1. – С.38.
27. XIX партконференция о продовольственной проблеме // Известия. – 1988. – 10 июля.
28. XXIII обласна партійна конференція // Запорізька правда. – 1988. – 18 грудня.
29. XXIV обласна партійна конференція // Зоря Полтавщини. – 1988. – 13 грудня.

Безумовно, перехід на оренду гальмувався і через слабку економічну підготовку орендарів, і через відсутність належної техніки, відповідної інфраструктури, і через недосконалу законодавчу базу. Прийняті Верховною Радою СРСР «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік «Про оренду» вступали в силу з січня 1990 р., але, як відомо, незабаром в країні загострилася економічна і політична криза, яка згодом завершилася розпадом СРСР і зломом соціалістичного ладу. За цих умов радянські закони ставали недійшовими.

Отже, спроби пробудити у сільських жителів почуття господаря, хазяїна колгоспно-радгоспного поля, виявилися невдалими через різні причини. Головним було те, що протягом багатьох років адміністративно-командна система формувала відчуження селян від землі, від плодів своєї праці. А коли ті, партійні функціонери, які раніше виступали за непорушність цієї системи, надумали її реформувати з тим, щоб подолати це відчуження, то у щирість їхніх намірів ніхто не повірив. Та й селяни не мали ані сил, ані бажання докорінно змінювати становище, відмовлятися від системи з гарантованою заробітною платою.

ФІЛОСОФІЯ

Т. Н. ПОПЛАВСКАЯ

ПРОБЛЕМА ДОБРА И ЗЛА В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ

Поплавская Татьяна Николаевна — доцент кафедры философии и социологии Южноукраинского педагогического университета им. К.Д.Ушинского, кандидат философских наук

Проблема зла составляет одну из центральных проблем современного человека. Обращение к старым ценностям и идеалам не способно спасти нас от сознания, что мы живем в мире, в котором зло, заключенное в недрах души человека, проявляется в гигантских масштабах и ставит перед всеми нами проблему методов борьбы с ним.

Минувший век явился той эпохой в истории человечества, когда наука и техника убедительно продемонстрировали способность сознательного ума решать проблемы физической природы и овладевать ею в большей степени, чем в любой другой исторический период. Но минувший век явился и той эпохой, когда с ужасающей ясностью проявилась неспособность человека решать проблемы психической природы, проблемы человеческой души.

В результате этой неспособности было пролито много крови, которое поглотило не только Европу и Азию, но угрожает поглотить весь мир, ибо и мировые, и локальные войны являются лишь одним из признаков этой неспособности.

Минувший век имеет еще одну отличительную особенность: коллективное проявление зла, заключенного в человеке, в таких масштабах, которых не знала ни одна из предыдущих эпох мировой истории. Нынешнее состояние человечества, оказавшегося во власти зла, есть явление, которое не уместается в политические и военные границы и затрагивает душу каждого из нас, независимо от нашей национальности, вероисповедания и образования.

Ценности коммунистической морали оказывали влияние на жизнь, пока она оставалась эффективной. Вторжение темной стороны в представление современного человека о мире настолько укрепило в нем скептицизм и неуверенность в вопросах этических ценностей, что он перестал рассматривать себя как борца за добро и борца со злом. Он утратил наивность борца, потому что его внутреннюю уверенность втайне разрушает вопрос: «Кто с кем сражается? Что чему противостоит?».

Существует тысяча различных ответов на комплекс вопросов, которые, на первый взгляд, представляются неразрешимыми. Что является движущей силой конфликта: «промышленность» или «класс», «империализм», «национализм» или «расизм»? Заблуждается индивид относительно причин конфликта, или попросту не знает их, потому что движущие силы конфликта действуют скрытно? Ведет ли он борьбу, не зная о существовании болезни, симптомом которой являются конфликты? Этот комплекс вопросов существует в сознании каждого участника борьбы со злом и свидетельствует о существовании хаоса в умах наших современников.

По общему признанию, безапелляционность, с которой противоположные идеологии предлагают себя в качестве решения упомянутого комплекса вопросов, «помогает» сознательному уму индивида, который может и позволить одной из идеологий овладеть его сознанием. Однако психологический закон, согласно которому каждое проявление фанатизма сознательного ума должно компенсироваться равным по силе проявлением сомнения в сфере бессознательного, объясняет, почему упомянутые идеологии так много способствовали в наше время дезориентации и так мало переориентации.

Современный человек сталкивается с проблемой зла, как на индивидуальном, так и на коллективном уровне. За последние полтора века истории западной цивилизации она приобрела невиданный масштаб. Хотя эта проблема и разрушила старые культурные категории, тем не менее, динамику ее развития можно достаточно подробно рассмотреть на примере психологической истории индивида.

Глубокое исследование психологического развития индивида, в котором проявляются проблемы зла, находится в значительно лучшем положении, чем любое исследование коллективных событий. Это связано с тем, что внешние коллективные события отстают на несколько десятилетий от развития индивида, который,

так сказать, идет в авангарде коллектива и на более ранней стадии сталкивается с проблемами, которые впоследствии привлекают к себе внимание коллектива.

Нетрудно понять, почему позитивные попытки найти решение появляются раньше и легче распознаются в развитии индивида, чем в развитии коллектива. Столкнувшись с глобальной проблемой зла, индивид испытывает потрясение, и нередко оказывается на грани гибели. Естественно, он вынужден защищаться от гибели. Вообще говоря, для того, чтобы выжить, он неизбежно, а не по своей воле, обращается за помощью к силам, которые таятся в недрах бессознательного. В этих силах и в самом себе он может найти новые пути, новые формы жизни, новые ценности и новые руководящие символы.

Но реальность зла, овладевшая индивидом, не просто проистекает из его личной реальности, но еще и отражает коллективную ситуацию на индивидуальном уровне. Аналогично этому, творческие энергии его бессознательного, с их скрытыми указаниями на новые возможности, являются не просто его собственными энергиями, но еще являются и индивидуальной формой, которую принимает творческая сторона коллективного, то есть общечеловеческого бессознательного.

Проблема и уровень ее решения уходят своими корнями в коллектив, хотя и проявляются в индивиде. Благодаря этому обстоятельству переживания индивида характеризуют общую ситуацию, и поэтому творческие порывы, которые позволяют ему находить свои собственные решения и средства спасения, составляют начальные этапы формирования будущих ценностей и символов для всего коллектива.

Индивид (и его судьба) служит прототипом коллектива. Поэтому для переходного периода, когда происходит распад этических норм на уровне коллектива, имеет особое значение то, что происходит в глубинах психического отдельного человека и проявляется в доступной для восприятия форме.

Будущее коллектива существует в настоящем индивида, с его безотлагательными проблемами, которые можно рассматривать как своеобразные органы коллектива. Предвестниками будущего всегда были и есть впечатлительные и творческие личности. Их повышенная проницаемость для новых содержаний коллективного бессознательного, составляющих глубокий слой, который определяет динамику групповых событий, делает такие личности восприимчивыми к появлению новых содержаний, существование которых коллектив пока еще не осознал. Но эти личности относятся к числу тех людей, в личной жизни которых проблемы становятся актуальными, по меньшей мере, за столетия до того, как коллектив узнает об их существовании.

В истории отечественной философской мысли мы имеем целый ряд великих личностей, рассматривавших как природу зла так и природу добра, предвидя появление морального кризиса XX века. Они пытались найти бытийные, или онтологические, основания зла и выводы, к которым они пришли, кажутся на первый взгляд парадоксальными, но это только на первый взгляд. С.Н.Булгаков писал: «И начало всего, и цель всего, также зло, есть благо, ибо ради блага и существует все. И благое, и ему противоположное. Ведь и последнее мы делаем по мотивам, никто ведь не делает того, что делает, имея в виду зло. Ибо зло не имеет лика, но лишь жгет... существует ради добра, а не ради себя самого» [1, 265].

Н.А.Бердяев также считает, что зло не имеет субстанциальной основы: «Можно утверждать, и с большим основанием, что зло не имеет положительного бытия и соблазнять может лишь тем, что крадет у добра. Но, тем не менее, зло не только есть, но и преобладает в мире» [2, 165]. А вот высказывание Н.О.Лосского: «В таком мире есть абсолютное добро, т.е. абсолютные ценности, а зло, как бы оно ни было низменно, никогда не бывает абсолютным...» [4, 71].

Уместно заметить, что русские мыслители были близки в своих взглядах философско-этической традиции, сложившейся главным образом в лоне христианства, согласно которой мир, созданный Богом, — благо, а зло есть всего лишь недостаток блага (добра). Тем не менее, каждый из них создал свою оригинальную трактовку зла. У С.Н.Булгакова она связана с его софиологией — учением о Премудрости Божией, философский смысл которой состоит в том, что, утверждая идею ценности и осмысленности земного бытия, мировой истории и человеческой жизни, она, по сути дела, предупреждает людей об опасности максималистского отрицания зла и видимого несовершенства материального (тварного) мира. Софиология внушает людям «дар непосредственного переживания непреходящей красоты и рассудком недоказуемой ценности, таинственно заложенной в вещах мира, вопреки их видимой скудости, эфемерности, дисгармонии» [8, 87].

Концепция зла Н.А.Бердяева зиждется на признании не сотворенной свободы, предшествующей бытию и укорененной в ничто. «Признание такой добытийственной свободы, дотварной, домирной свободы ставит перед человеком творческую задачу продолжения миротворения и самое зло делает путем, тяжелым опытом, а не онтологическим началом, переходящим в вечность (ад)» [3, 164].

Н.О.Лосский строит свою теорию зла на идее мира как органического целого и совокупности субстанциальных деятелей или персон, каждая из которых имеет свою меру ценностей.

Совокупность деятелей, живущих соборно в Боге, образует совершенную область бытия, Царство Божие или царство Абсолютного Добра. Бог не имеет никакого отношения к существу злу, за зло ответственен только человек, наделенный свободой воли. Вхождение человека в Царство Божие, составляющее его высшую нравственную и религиозную цель, возможно при выполнении заповеди «Люби бога больше, чем себя, люби ближнего как себя, достигай абсолютной полноты жизни для себя и для других существ...» [4, 255–256]. Зло происходит оттого, что люди нарушают эту заповедь, а по своей природе оно всегда относительно, т.е. в любом зле есть какие-то элементы добра, если на него посмотреть с философской точки зрения. В чем же польза зла? На этот вопрос можно ответить словами Н.А.Бердяева: «Отношения между добром и злом не просты, и в них есть экзистенциальная диалектика. Добро может перерождаться в зло, зло может перерождаться в добро. Самое различие между добром и злом было уже болезненным раздвоением и несло печать прохождения через падшество. Есть что-то рабье в понимании греха, как преступления, нарушающего волю божью и вызывающего судебный процесс со стороны Бога. Преодоление этого рабьего понимания означает движение внутрь, в глубину. Грех есть раздвоенность, ущербленность, неполнота, разобщенность, порабощенность, ненависть, а не непослушание и не формальное нарушение воли Божией. Невозможно и недопустимо строить онтологию зла. Поэтому нелепа и зла идея вечного ада. Зло есть лишь путь, испытание, срыв. Грехопадение есть прежде всего испытание свободы. Человек идет к свету через тьму. Это глубже всех раскрыто Достоевским» [2, 172]. Достоевский действительно с огромной силой и пронизательностью открыл слепые, темные, злые глубины человеческого существа, хаос диких страстей, бушующих в человеческом сердце. С.Л.Франк в своей статье «Достоевский и кризис гуманизма» отмечал: «По Достоевскому, зло, слепота, хаотичность, дисгармония не только вообще присущи человеку, но в каком-то смысле связаны с его последним, глубинным существом. Именно там, где человек в своих слепых и разрушительных страстях восстает против требований разума, против всех правил приличия и общепризнанной морали – именно там прорывается наружу, сквозь тонкую оболочку общепризнанной эмпирической реальности, подлинная онтологическая реальность человеческого духа» [7]. Описанную реальность довольно долго и плодотворно исследовал известный западный психолог К.Г. Юнг, обозначая ее понятием «тьма».

Тень – это другая сторона. Она отражает наше несовершенство, приземленность, отрицательное, несовместимое с абсолютными цен-

ностями. Тень воплощает в себе нашу низшую телесность как нечто отличное от абсолютности и вечности души, которая «не от мира сего». Но она может проявляться и в противоположном качестве – как «дух», например, когда сознательный ум признает только материальные ценности жизни. Тень олицетворяет уникальность и эфемерность нашей природы; она отражает нашу ограниченность и зависимость от пространственно-временных характеристик. В то же время она составляет центральную структуру нашей индивидуальности [9].

Таким образом, центр тяжести проблемы добра и зла перемещается во внутренний мир человека. Практически все люди проходят через опыт личностного зла. Можно, очевидно, утверждать, что существует некая закономерность в нравственном развитии личности, заключающаяся в том, что ребенок, подросток или юноша в той или иной форме, иногда сознательно, иногда бессознательно, совершают поступки, противоречащие не только моральным, но и правовым нормам. Совершая проступок или преступление, они своим нутром или, выражаясь философским языком, экзистенциально переживают их истинность, убеждаются в их непреложности и неизбежности. Отсюда следует вывод, что зло участвует в созидании нравственной личности. Впервые осознал эту истину уже упоминаемый нами Ф.И.Достоевский. Его ученик В.В.Розанов, также размышлявший на эту тему, писал: «Разве можно найти человека, который делал бы в течение всей своей жизни только хорошее и должное, и разве не испытывает он, долго ограничивая себя этим, странного утомления, и не переходит, хоть на короткое время, к поэзии безотчетных поступков? Наконец, не исчезнет ли для человека всякое счастье, когда для него исчезнет ощущение новизны, все неожиданное, все прихотливо изменчивое, согласуя с чем теперь свой жизненный путь, он испытывает много огорчений, но и столько радостей? Однообразие для всех не противоречит ли коренному началу человеческой природы – индивидуальности, а неживность будущего «идеала» – его свободной воле, жажде выбрать то или иное по-своему, иногда вопреки внешнему, хотя бы и разумному определению? А без свободы и без личности будет ли счастлив человек?» [6, 67].

В бесконечной глубине человека существует противоречивая связь добродетельности и порочности, способности совершать как возвышенные, так и низменные поступки. Но эти противоречия и придают нравственной жизни человека динамизм и драматизм, за которыми, в конечном счете, скрываются рост и развитие человеческой души. Этот рост души, иначе говоря, нравственное совершенствование человека, происходит последовательно от совершения аморального поступка или преступления к

угрызениям совести и затем завершается актами раскаяния. Причем последние с точки зрения христианской этики наиболее важны, ибо они венчают данный процесс.

Таким образом, в основе христианской этики лежит принцип борьбы противоположностей. Борьба между добром и злом, светом и тьмой, высшего и низшего, божественного и тварного составляет основную проблему. Однако тот же принцип борьбы добра со злом лежит и в основе марксистско-ленинской этики, только центр тяжести этой борьбы переносится во внешний, проявленный, материальный мир на образ «внутреннего врага», например врага народа, или «внешнего врага», например международный империализм. Идеальной фигурой такой этики всегда является герой, будь то святой Георгий, поражающий дракона, или Александр Матросов, бросающийся на амбразуру. В любом случае, противоположная сторона всегда истребляется, терпит решительное поражение и изгоняется из жизни. И, тем не менее, борьба противоположностей длится вечно. Она соответствует основной иранской концепции борьбы света и тьмы, поскольку вытесненная, подавленная и побежденная тьма вновь возрождается; вместо отрубленных голов Гидры неизменно появляются новые, на смену горячей войне пришла холодная, обновился соответственно и образ врага, борьба между коммунистическим и капиталистическим лагерями продолжалась на международной арене, а внутри страны шла борьба за урожай, с разрухой, со взяточничеством и казнокрадством, за чистоту партийных рядов, с туеядством и нетрудовыми доходами и т.д. и т.п.

Перед человечеством стоит странная и, с точки зрения этики, парадоксальная проблема, суть которой заключается в том, что мир, природа и душа человека являются местом вечно-го возрождения зла. Высшие силы тьмы не в состоянии уничтожить свет. Но нет свидетельств и тому, что высшие силы света когда-либо одержат верх над тьмой.

В 1949 году была опубликована книга доктора Эриха Нойманна «Глубинная психология и новая этика». Написанная в послевоенные годы немецким психологом и философом, учеником К.Г.Юнга эта книга представляет собой страстный призыв к совести и сознанию людей нашего времени, глубоко личное изложение веры в будущее современного человека, то будущее, основу которого составляет непрестанное углубление понимания своих психологических проблем и поиска их решений.

По мнению Нойманна, основная жизненная трудность современного человека – это проблема зла: традиционная этика, о которой речь шла выше, оказалась неспособной сковать, умирить и трансформировать деструктивные силы. Охваченная жадой мести, «темная» сторона

вторглась в представление о мире современного человека, и поэтому его отношение к добру и злу утратило определенность.

Таким образом, современному человеку в первую очередь необходимо осознать все зло, заключенное в нем самом: свою «темную», неполноценную личность, свою тень. Эту сторону слишком часто и слишком легко обнаруживали в другом человеке и «проецировали» на него, что составляло один из способов удовлетворения известной потребности найти козла отпущения для своих собственных недостатков. В результате этого мы разделили мир на «хорошие» и «плохие», высшие и низшие народы, расы или индивиды со всеми вытекающими отсюда катастрофическими последствиями.

Осознание зла ставит перед индивидом непростую задачу: он должен научиться ясно представлять себе свою темную сторону, признать ее существование и жить с ней. Вместо вытеснения или подавления тени с последующим проецированием ее вовне тень необходимо интегрировать. Только таким образом современный человек может достичь более полного самосознания и более высокой степени интеграции: неопределенность существования индивида, осознание позитивных и негативных сил, действующих в нем и в коллективе, составляют отправную точку для формирования нового этического подхода. По этому поводу Нойманн говорит следующее: «Признание существования тени составляет существенную основу для реального формирования этического подхода к «тому, кто находится вне меня»» [5, 31]

Но такой подход может привести к конфликту с коллективными ценностями: этические полномочия переходят от коллективных ценностей добра и зла и традиционной «совести» к внутреннему «голосу», который непрестанно ставит перед индивидом проблему принятия решения и ответственности даже в тех случаях, когда такое принятие решения и ответственности приводит к отрицанию коллективной морали.

Новая этика характеризуется радикальностью, поскольку ее основу составляет чрезвычайно жесткое требование к личному выбору человека и его мужеству. Она предполагает необходимость непрестанного рассмотрения проблемы добра и зла, которая возникает в результате честного признания существования человеческой всеобщности, то есть всеобщности индивида и всеобщности человечества. В этой связи приведем еще одну цитату из работы Нойманна: «Индивид должен самостоятельно решить свою основную проблему нравственности, прежде чем он сможет выполнить ответственную роль в деятельности коллектива» [5, 77].

Более пятидесяти лет прошло с момента выхода этой книги в свет, но актуальность затронутой в ней проблематики только обостри-

лась. Текущий глобальный кризис являет нам не слишком воодушевляющий и обнадеживающий образ современного человечества. Постоянно растет насилие – войны, терроризм, пытки и преступления, – а мощь современного оружия достигла апокалипсических масштабов. Миллионы людей по всему миру живут в нищете и голоде или умирают от болезней, которые излечиваются легко и без особых затрат, и в то же время миллиарды долларов тратятся на безумие гонки вооружений, наша страна не исключение. Страшный суд вполне может стать реальностью – люди сами придумали не один способ погубить себя как вид, а заодно и всю жизнь на планете. Поскольку же все мы склонны считать *Homo sapiens* венцом природной эволюции, не содержит ли в себе не только человечество, но и сам феномен жизни некий принципиальный изъян? Эти вопросы встают с мучительной требовательностью и яркостью

перед каждым мыслящим человеком. Думается, что ответ на эти вопросы не в состоянии дать ни психология, ни философия, ни политология, ни социология в том виде, в котором эти дисциплины пребывают в настоящий момент. Учитывая всю сложность природы человека и человеческого общества, исследования будущего должны проходить на стыке этих наук, а полученные знания должны быть синтезом всего общечеловеческого знания. Вселенная – это целостная система и к пониманию этой целостности может прийти только целостный человек. Эрих Нойманн, говоря о ценностях новой этики, отмечал: «...все, что приводит к целостности, есть «добро»; все, что приводит к разделению, есть «зло». Интеграция есть благо, дезинтеграция есть зло. Жизнь, конструктивные тенденции и интеграция стоят на стороне добра; смерть, разделение и дезинтеграция стоят на стороне зла» [5, 130]

Литература:

1. Булгаков С.Н. Свет невечерний. – М., 1917, с.265.
2. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. – Париж, 1952.
3. Бердяев Н.А. Самопознание. – М., 1990.
4. Лосский Н.О. Условие абсолютного добра. – Париж, 1949.
5. Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. СПб, 1999.
6. Розанов В.В. Мысли о литературе. – М., 1989.
7. Франк С.Л. Достоевский и кризис гуманизма.// Путь. 1931, №27.
8. Хоружий С.С. София – Космос – Материя: устои философской мысли Сергея Булгакова// Вопросы философии. 1989.– №12.
9. Юнг К.Г. АИОН. Исследование феноменологии самости.– М., 1997.

В.Ф.ЯТЧЕНКО

ПРОБЛЕМА ІДЕАЛУ В УКРАЇНСЬКИХ ОБРЯДОВИХ ПІСНЯХ

Ятченко Володимир Феодосійович – докторант Дніпродзержинського державного технічного університету

Сукупність продуктів духовної творчості, яку ми звично називаємо обрядовими піснями, становить собою велику кількість дуже відмінних поміж себе за змістом і призначенням, різноспрямованих за своїми світоглядними установками й емоційною наповненістю утворень. В масиві українських обрядових пісень – якщо розглядати їх у площині джерела реконструкції елементів дохристиянського світогляду предків сучасних українців – особливе місце посідають колядки та щедрівки. Це знову-таки досить умовна збірна назва різнозаряджених за метою створення та виконання, релігійною спрямованістю текстів, створених у різні часи різними соціальними групами. Тексти езотеричного характеру, призначені бути словесним супроводом обрядовій зустрічі Нового року, покликані забезпечити добрий врожай, сімейний та особистий добробут, служити парадигмою моделей сімейних та суспільних стосунків, уберегти людину від зазіхань злих сил, допомагати їй у спробах розв’язання болючих проблем екзис-

тенційного характеру – ось неповною мірою те, що пізніше було зібрано «під одним дахом», в єдиний клас текстів, котрі ми зараз називаємо колядки й щедрівки.

Ці тексти містять в собі з-посеред інших світоглядних проблем і таку актуальну натеper проблему ідеалу. Визначення способу розв’язання її в контексті дохристиянського світобачення й світопереживання здатне виразно полегшити процес дослідження формування ідеалу в свідомості нашого сучасника, питання формування ментальних парадигм, а відтак і специфіка їх вияву в сучасному українському суспільстві.

Виявленням специфіки ідеалу в українських колядках та щедрівках вчені зацікавилися вже давно. Ще в 20-х роках знаний дослідник міфологічної спадщини українців Ксенофонт Сосенко говорив про колядки та щедрівки як про «... храм старовіцьких українських ідеалів – релігійних, суспільних і господарських – що гармонізують з собою і творять цілість – і, можна ска-

зати, стиль – всенародної давньої української будівлі» [1, 4]. Автор навіть вбачав у цьому відмінність між обрядовими піснями й казками. Щодо останнього твердження К.Сосенка, то погодитись з ним важко, бо аналіз текстів українських казок (якщо застосовувати до розгляду цих текстів висліди досліджень Е.Кассіра, М.Мамардашвілі, М.Хайдеггера) під кутом зору наявності в них артикуляції метафізичного виміру людського буття, підштовхують нас до зовсім інших висновків. Але наразі для нас важливіші думки К.Сосенка про ідеал в колядках та щедрівках. Попри дуже глибокі думки вченого в цій царині, є обставини, які послаблюють його аргументацію. К.Сосенко, як, до речі й більшість сучасних етнографів, котрі займаються вивченням української фольклорної спадщини, розглядає ідеал тільки в одному його вираженні – як зразок, як своєрідну парадигму, не заглиблюючись в проблеми його походження, моральні й ментальні наслідки того, що в дохристиянській міфологічній системі предків сучасних українців було саме таке, а не інше розуміння ідеалу (морального, суспільного та ін.). Це не тільки істотно звужує поле пошуку, але й певною мірою веде до односторонності у висновках, адже при такому розгляді притаманюється риса відкритості явища, а значить за дужками бачення залишаються і деякі визначеності об'єкта. Ось чому в даній статті для розгляду обрані саме ці аспекти.

Перше питання, яке відразу ж напрошується до розмислу – чому ідеал? Чим викликане звернення саме до прийому застосування ідеалу в обрядових піснях, особливо в щедрівках та колядках? Відповідь на це питання серйозно прояснює нам ситуацію зі станом суспільної свідомості давньоукраїнського соціуму в той період, коли ці щедрівки й колядки творились.

Вдаватися до ідеалізації в процесі творення текстів людей змушував факт болісної невідповідності між бажаним, належним і реальним, дійсним станом речей. Людина вже рефлектує з цього приводу, намагаючись у будь-який спосіб цей конфлікт перебороти. Для цього вона створює мислену реальність, в якій дані суперечності зняті. Це – ідеал.

Ідеалізація образів, характерів – річ для міфології звичайна чи й навіть невіддільна від неї. В цьому річці українська міфологія мало чим вирізняється з-поміж інших. Як і в багатьох інших міфологіях, ідеалом для наших предків виступає, зокрема, добробут. Маємо безліч текстів, де згадується про переповнені комори жита, повні загороди овець, хліви з худобою, скрині з одягом та грошима і т. под. Дуже часто життєвий ідеал втілюється в здоров'ї, щасті: ледь чи не кожна колядка чи щедрівка має рефрен з словами про щастя й здоров'я, а в кількох колядках навіть говориться, що й хата дається людині Богом для щастя, здоров'я. Ідеал родин-

ни, родинного щастя в наших предків стояв дуже високо. Як і в стародавніх греків, у яких пантеон богів складав собою розгалужену сім'ю, в українців сім'я мала й свої космічні, а точніше метафізичні виміри.

Сім'я також фігурує в ідеальній моделі світу, яка уособлена в українських обрядових піснях в образі церкви, терема, хатини. О.Найден в роботі «Орнамент українського народного розпису» навіть виводить з цього вид настінного орнаменту – дерева з трьома вазонами.

Але в даному разі для нас значно цікавішим буде розкриття тих рис, котрі виокремлюють сприйняття ідеалу в українській міфології з-поміж культурних систем в інших народів. Які ж ці риси?

а) Ідеал в колядках і щедрівках подається не через імперативні норми, як це склалось у християнстві («Не убий!» і т. д.), а через демонстрацію в текстах ідеальних форм спілкування (сімейних стосунків чи соціальних відносин):

Ой ясна, красна в небі зоря,
А ще краща в дядька жона.
По двору ходе, ключики носе,
До ключиків говоре, ключиків просе:
– Ключики мої ясні, голосні,
Не дзвонить же ви так голосенько,
Бо мій миленький стурбований...

Далі в цій же колядці говориться про пошанування жінкою свого чоловіка-господаря (просить сокола не квилити голосно, челядь – не шуміти). Вона визначає професії своїм дітям, заохочує їх до домашніх робіт. Діти ж весь час зайняті роботою.

б) Ідеал звітується не через дискурсивний виклад норм, як це ми бачимо в пізніших повістях, а через дії й роздуми персонажів, що вже стали художніми образами.

в) Цей ідеал-художній образ передається не просто через опис дій персонажу, втіленого в даний образ, а через специфічний для українських колядок та щедрівок образ величання. Господиня «... по двору ходить – як сонце сходить, а в хату ввійде – як зоря зійде...» і т. пр.

г) Одна з найважливіших рис функціонування ідеалу – прилучення людини до ідеальних героїв. Боги чи герої не виступають відстороненими від людей, як, наприклад, грецькі боги, в яких зафіксований ідеал краси, або через який розв'язується якась важлива дилема. В українській міфології між ідеалом та дійсністю немає непереборної межі і всі риси богів або культурних героїв у текстах зрештою приписують земним людям. Світоглядною передумовою цієї обставини виступає факт відсутності чіткої межі між творцем, першолюдиною, культурним героєм і людьми. Тому так часто в українських обрядах символи переносяться з одного об'єкту на інший.

Ось через цей останній факт ми вступаємо на площину виявлення способів можливої реа-

лізації ідеалу в свідомості наших предків. Отже, з одного боку наближення до ідеалу, прилучення до нього вони вбачали в священних обрядодах (в даному разі – в колядуванні), взагалі в обов'язкові дотримання заповіданих обрядів. Таким шляхом, на думку людей, можна було встановити належні «дружні стосунки» з богами чи культурними героями і надіятись на їх допомогу. З цього погляду цінними видаються тексти колядок, в яких йдеться про походження професій (в текстах це подано в оповіді про господаря, його дружину, синів, дочок, кожне з яких займається своєю професійною діяльністю). Згадка в текстах про прядіння золотого, золоту нитку, чіткий розподіл функцій, пов'язаний із заняттями людей на давніших стадіях розвитку суспільства, дає підстави для висновку про архаїчний характер підоснови текстів. Навіч йдеться тут про божество або про культурних героїв і їх спілкування з людьми.

По-друге, ефект наближення до ідеалу досягався шляхом використання прийому перенесення значення символу з одного об'єкту на інший, про що вже щойно йшлося. Як приклад можна навести записи українських етнографів про множинність значення терміна «Дідух» в святотечірній обрядовості. Разючу схожість зустрічаємо і в обрядовості інших народів. Селяни Північної Європи «хлібним вовком» спочатку називали таємничу силу, що сховалась в останньому снопі пшениці. Потім цими ж словами стали називати сам останній сніп, потім – віз, на якому везли той останній сніп, а потому вже й людину, яка цей сніп в'язала. «В результаті опису такого перенесення значення виникає те, що Л.Вітгенштейн (Wittgenstein (1889-1951)) називав «очевидним уявленням», котре є не чимось іншим, як ясним баченням пов'язаних ланок ланцюга. І це буде не поясненням, а констатацією, що такими є переживані людьми події життя в символічному взаємозв'язку» [2, 243]. В давньоукраїнській міфології наявність таких фактів означає вже активне самоствердження ідеалу, проникнення його в пори життєпроявів суспільства і підпорядкування їх собі. Це теж закоренилось в ментальних установках соціуму на довгі часи і виявлялось ще і в кінці ХХ ст.: Ленін, ленінізм, ленінський комсомол, ленінський суботник, піонерська організація ім. Леніна, колгосп «Заповіти Ілліча», криголам «Ленін» та ін.

Таке перенесення також позначає процес поєднання різних життєпроявів у змісті одного (або кількох) світоглядного принципу, усвідомлення їх як явищ однієї сутності. Кожне конкретне явище тепер вже означає щось значно більше, ніж результат впливу добрих чи злих сил, як це ми маємо, наприклад, в такому значимому духовно-культурному явищі як замовляння. В українських обрядових піснях вже відбувається переінтерпретація символів, надання їм

такого змісту, який уможливив би віднаходження єдиного вектору часових, моральних, онтологічних та метафізичних вимірів.

Таким чином, створюючи ідеальні зразки соціальних стосунків і намагаючись йти за ними, людина вже спиралась у своїй діяльності на специфічно людські форми поведінки й осягнення буття, вона вже використовувала достоту суспільний ідеал як засіб регулювання своїх стосунків з навколишнім і своїм внутрішнім світом. І тепер вона вже в такий новий спосіб задовольняє свій відвічний потяг до самовдосконалення як одного з найголовніших факторів саморозвитку.

По-друге, під впливом сприйняття в якості ідеалу тих образів і сюжетів, які подаються в текстах обрядових пісень, «збуджується силове поле нової духовності. Перебуваючи в просторі його впливу, людина починає сприймати ритуали, обряди із опредмеченими в них нормами суспільної поведінки вже не як щось прикладне, не як щось таке, що покликане допомогти, вилікувати і т. ін., але і як щось самозрозуміле, самодостатнє, потрібне само по собі. Люди здійснювали обряд колядування, вже не обов'язково вірячи при цьому, що їх побажання неодмінно здійсняться. Не розчаровувались і не переставали колядувати й тоді, коли врожай попри найретельніші дотримання ритуалів, не вдався (як не переставо ми сьогодні надсилати одне одному святкові побажання, якщо вони й не збуваються). Та й найважливішим поступом ставало не це. Все виразніше під впливом ідеалу проступала нова функція обрядовості – підтримання в суспільстві якогось рівня людськості, відчуття спорідненості з минулими традиціями й минулими поколіннями.

Ось тепер на просценіум духовності виступає феномен переживання. Переживання беруть тут не стільки як психологічний феномен, скільки як акт, що вбирає в себе і естетичний, і релігійний, і психологічний, і навіть онтологічний аспекти. Для того, щоби повніше розкрити його суть, треба застосувати цю категорію в тому розрізі, в якому її запропонували представники «філософії життя» та екзистенціалізму: «Принцип переживання: все, що існує для нас, як таке дане тільки в сьогоднішньому... Переживання – це реальність, яка не може бути визначеною за допомогою засвоєння, але простягається до нерозрізненості глибин, якими ми володіємо» писав В.Дільтей (Dilthey (1833-1911)) [3, 131].

Тому в актах переживання, породжених сприйняттям і відтворенням в собі колядок, щедрівок чи іншого текстового матеріалу з обширю того, що ми зараз називаємо обрядовими піснями, зфокусовується багатство форм стосунку людини до оточуючої реальності. В них схоплені й збережені багатства сутнісних сил людини: волі, емоцій, здібностей та ін. Вони означають також і свідоме подовження люди-

ною акту цілісної включення раціонально-логічних та підсвідомо-інтуїтивних структур свого внутрішнього світу в особливого роду реальність, створену нею ж.

Колядки та щедрівки послужили новою формою примирення людини з нижчими пластами її інстинктів, раціоналізуючи їх продукти в такий спосіб, що новостворені образи-символи витлумачувались як покровителі й учителі людини. Ці ж образи-символи стали опорними точками в непроминальному для людини прагненні до самовдосконалення, бо нові форми діяльності (ремесла, магічні обряди) розцінюються як способи самоствердження, ініційовані й підтримувані вищими силами.

Тепер вже сама логіка внутрішнього розгортання образу в символ починає накидати свої умови способам побудови тексту. В щедрівках та колядках поєднання між змістом та формою зображення набувають специфічного вигляду і вони вже істотно відрізняються в цьому плані від замовлянь. Адже в замовляннях уявлення про природні чи соціальні сили зчаста носили ще абстрактний, невиразний характер і співпадали у свідомості з випадковою зовнішньою формою їх вияву. Але ось вже в щедрівках чи колядках йде інтенсивний процес перетворення крізь призму ідеалу в цілісне духовне утворення і суб'єкта, і об'єкта цих форм духовної творчості. Саме цей процес, пошук конкретних форм його втілення і позначає специфіку колядок, щедрівок, інших видів обрядових пісень стосовно різних жанрів української та світової культури. В культурі Стародавньої Індії вказаний процес знайшов своє вирішення в тому, що для підкреслення величч, всезагальності космічних сил дійові особи міфології наділялись величезними розмірами, надлюдською силою, часовою невимірністю дій. «Тут намагаються досягти широти й всезагальності змісту головним чином коштом недбайливого перебільшення обсягу – як стосовно просторових розмірів, так і стосовно часової невимірності, – а також через примноження якої-небудь визначеності: зображувані особи робляться багатоголовими, багаторукими і т. д.» [4; 2, 49]. В українських щедрівках та колядках емпіричне, одичне береться, по-перше, як ідеал, а, по-друге, в межах власної сутності, у властивих даному предмету якостях (господиня – в межах свого господарства і т. под.), хоч уважний огляд колядок і щедрівок свідчить про наявність в них неспокою, пошуку форм зближення ідеалу й реального образу.

Функціонування в текстах українських обрядових пісень образів як ідеалів свідчить про певного роду розрив між позначенням і генетичною основою змісту образів чи споріднених з ними сюжетів. Колядка описує реальний, суто земний стан речей, але з іншого боку той, хто вживає цей текст, розуміє, що подій, описуваних в них, в дійсності можливо й не було. Це

значить, що згадувані в текстах дії вже стали символами.

Саме по собі усвідомлення та переживання вказаного розриву може стати досить продуктивним фактором. На його ґрунті нерідко проростають пагони мистецтва, вдосконалення міфології, філософії. Але для виникнення всього цього самого лише болісного відчуття розриву між ідеалом та дійсністю замало. Потрібні акти творчих, креативних зусиль. Давньоукраїнська міфологія розробила й залишила нам оригінальну форму усвідомлення і (що головне) спробу перебороти диткливе відчуття розриву між належним і сущим через культивування прагнення до повноти життєвих виявів.

Для ілюстрації цієї тези звернемося до текстів щедрівок, в яких іде мова про забуття людьми предковичних моральних заповітів, втрату етичних норм, на яких тримається суспільний добробут. Факт існування цих текстів вказує на явище усвідомлення прірви між ідеалом та дійсністю, а факт перенесення ламентаций з цього приводу в священні тексти і збереження їх століттями засвідчує, наскільки глибоко і болісно переживався нашими предками цей розлом душі, бо «... не так тепер, як з первіку: син на віття руки здіймає, донця матері суперечає, брат на брата ніж винімає, сестра й на сестру чарів шукає ...» [1, 145]. Психологічні основи порушень цих табу дуже різноманітні. Розглянемо зараз одну з них – може й не найважливішу, але потрібну для аналізу поставленої тут проблеми.

Будь-які обмеження форм поведінки звужують і спектр можливих форм отримання життєвих припад і насолод особистості, а надто тоді, коли ця особистість вже не сприймає існуючі суспільні засади як щось священне й безумовне. В цій ситуації людина постає перед вибором: жити повнокровним життям, порушуючи при цьому встановлені правила, чи строго дотримуватись моральних регламентацій, «не вкушаючи» при цьому такого солодкого «забороненого плоду». Практика свідчить, що дуже багато й дуже часто обирають перше... Був, безперечно, цей мотив і в житті наших предків, і він теж приводив до явищ, про які розповідають щедрівки.

Але щедрівки повідали нам і про форми самозахисту суспільними групами усталених традицій, про методи внесення цих форм захисту в суспільну свідомість. Звернімося до текстів, де розповідається про відвідини господаря Богом або приготування до таких відвідин. Всі ці сцени в колядках надзвичайно опоетизовані, просвітлені, перейняті благоговійним настроєм: у господаря «три гостоньки», «радуєся, бо будуть до тебе з неба гості»; самих гостей називають пестливо – «місяченько», «сонінько», «сам милий Господь Бог»; тут і зворушлива тривога-турбота господині: «Чим же я тії гостоньки втрак-

тую?», і сцени обдарування Богом гостинного й праведного господаря.

Все це менш за все схоже на раціонально-описову передачу фактів. Бачимо тут навіть щось більше, ніж урочисто-піднесений гімн дійству прилучення людини до Бога. Перед нами – спроба витворити внутрішній світ людини, насичений стихіями духовності, відчуттями справдешньої наповненості душі. Маємо перед собою ще один вияв функцій обрядових пісень – регуляція морально-ідеологічних установок суспільного організму. Звабам та вигодам способу життя, позбавленого традиційних обмежень і заборон, протиставляється не просто праведний, але до того ж ще й естетично наповнений стан втіхи душі, яка у внутрішній злагоді з собою і світом тріумфує щастя єдності з найвищою Суттю. Звернімо увагу: критика негативного і пропаганда позитивного знову по-

дається через образ і знову не через раціональну аргументацію, а через чуттєвість настрою.

Все це є безперечним набутком давньоукраїнської міфології і її вкладом у світову культуру, світову словесність. Але з іншого боку об'єктивним було й те, що ота суперечність між ідеалом та дійсністю, акт її усвідомлення так і не піддалися логічній рефлексії, не стали об'єктом категоріального аналізу, не полишили лона безпосереднього враження. Отже були суб'єктивні передумови для виникнення актів філософування, були вже вироблені реалії, з яких це філософування може житись, але до самого філософування справа так і не дійшла. Бо ті, хто оперував цими текстами, (селяни, простолюдини), не були здатними до такого роду рефлексії, а ті, хто спроможний був це робити, (книжники-філософи), даним пластом творчості не цікавилися.

Література:

1. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – Львів. 1928.
2. Грязнов А. Естественный язык и понимание культурно-исторических феноменов // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. – М.: Политиздат. 1990.
3. Дильтей В. Категории жизни // Вопросы философии. 1995. №10.
4. Гегель Г.-В.Ф. Эстетика. в 4 т. – М.: Искусство. 1969.

Л. С. РЯЗАНОВА

РЕЛИГИЯ В ЭПОХУ ПОСТМОДЕРНА

Рязанова Людмила Семеновна – докторант Института Социологии НАНУ, кандидат философских наук

Обращаясь к столь сложной и неоднозначной теме, хотелось бы предварительно прояснить узловые концепторы и понятия. В частности, что именно мы подразумеваем под эпохой постмодерна и как понимаем феномен религии. Не бесполезным также будет вопрос о том, насколько касаются современной Украины процессы, разворачивающиеся в постмодернистской цивилизации. Возможно, они осуществляются параллельно и ограничено влияют на общества переходного периода и традиционалистические социальные системы. Что касается категории «постмодерность», то дискуссии ведутся продолжительное время, и подходы к ее определению достаточно разнообразны. Автор разделяет позицию ряда исследователей, которые считают, что «следует различать понятие «постмодернизм», употребляемый для характеристики новаций в социологической и философской теоретической мысли последнего времени, и понятие «постмодерность», используемое для обозначения тех трансформаций, которые наблюдаются непосредственно в различных сферах жизни общества» [3, 131]

Начиная с 80-х годов XX века, такие крупные ученые как Ж.Бордрийар, Ж.-Ф. Лиотар, Ж.Деррида и др. обращаются к этой проблеме, выделяя различные дискурсы постмодер-

ности. Что объединяет эти оригинальных исследователей. Прежде всего, представление о том, что предшествующая эпоха (модерность) с ее моделями социального развития, рационализмом и верой в линейный прогресс закончилась. Так, Ж.Бордрийар, указывает на то, что в современном мире кардинальным образом меняются традиционные виды труда, производства, торговли, аккумуляирования знаний, функционирование традиционных ценностей. происходят революционные изменения в науке и технологии, возникают новые формы мировоззрения и культура, в которой стирается различие между высоким и низким, иллюзиями и реальностью.

Другой известный философ Ж.-Ф. Лиотар, анализируя постмодернистскую ситуацию, особо выделяет фрагментацию экономической, политической и культурных сфер, которые конфликтуют между собой, ибо строятся на разных основаниях и принципах. Современность, по его мнению, отвергает всякие формы тотальности и непротиворечивости. С острой критикой логоцентризма и фоноцентризма, призывами к их деконструкции выступил Ж.Деррида, считающий актуальной задачей современности деидеологизацию социально-философского мышления. исчерпанность модерности и кол-

лапс рационализма отмечают в своих работах, также, Гаше, Финкьяро, Рорти, Маквард.

Модель постмодернистского мира базируется на антиуниверсализме, она отвергает любую объяснительную схему, претендующую на обоснование всеобщих закономерностей. Основными характеристиками этой модели являются: в политике – доминирование плюрализма и одновременно тенденцией к интегрированию в единое космополитическое сообщество, в экономике – рыночность и нацеленность на удовлетворение капризов потребителей, в этике – приоритет общечеловеческих ценностей, в эстетике – стилистическая эклектика, в религии – смешение богов, ритуалов, харизматических фигур и мистических практик. Останавливаясь на основных моментах постмодернистского видения мира, Н. Михальченко пишет: «Если мы рассмотрим три главных тезиса постмодернистов: 1) потенциал научно-технического рационализма в настоящем времени исчерпан и необходимо обращение к иным – гуманитарным обоснованиям объяснения бытия; 2) эти основания не могут быть связаны со Словом и логоцентризмом в культуре; 3) поиск этих оснований предполагает метаморфозы традиционной нравственности, то увидим, что первые два тезиса антисаентической и антитехнической направленности и преувеличивают возможности гуманитарного знания, а также невинно говорят о «кризисе» логоцентризма и рационализма» [1, 66].

Социальная теория, обращаясь к категории «постмодерна» опирается на особое мироощущение, общекультурное сознание, тип мышления, в котором происходит размытие границ (культурных, этических, эстетических, религиозных), опрокидывание ценностных иерархий, уравнивание в правах разнородных сущностей и предметов. Вертикалей не существует: сакральное профанируется, профанное эстетизируется, возвышенное редуцируется, а низкое обретает статус нормального. Человек, в эпоху постмодерна, по мнению теоретиков постмодернизма, предстает во всей частности и случайности, самовластно наделенный правами и свободами. Право быть собой понимается, как возможность жить без репрессирующей нормы, по законам природы и воле инстинктов. Культура, религия, церковь представляются как механизмы подавления личности, стремящейся к игре, иронии, эпатажу. Особенно острой критике подвергаются традиционная религия с ее универсальностью, демогогией, иерархией и стилем. Наиболее приемлемым считаются синкретические религии, которые эклектически компанируются из фрагментов расчлененных культурных и конфессиональных систем.

Только подмечая качественные изменения в существовании человеческой цивилизации,

прошедшей стадию индустриализации, социология и философия постмодерна поднимает серьезные проблемы, даже если их опровержения «истины» кажутся парадоксальными и противоречащими самим себе. Тем не менее, они носят достаточно односторонний характер, фокусируют свое внимание в основном на тенденциях фрагментации и дезинтеграции общества. По мнению серьезных исследователей: «...наряду с растущей дифференциацией товарного производства и фрагментацией капиталистического рынка мы в то же время являемся свидетелями усиливающейся экономической интеграции и расширения мировой рыночной системы, возрастания товарности производства по мере проникновения капиталистических отношений в различные сферы повседневной жизни людей» [3, 138]. Что касается процессов в социокультурном пространстве, то «одновременно с процессами культурной дифференциации и автономизации происходит гомогенизация культурной среды, стандартизация вкусов, потребностей и поступков людей под воздействием средств массовой информации» [3, 138]. Начиная с 90-х годов XX века, в социологии создаются теории, в фокусе которых – глобализация, как процесс формирования единого общемирового финансово-информационного пространства на базе новых, преимущественно компьютерных технологий. Появляется теория «глобальной системы» И. Валлерштайна, «зависимого развития» Ф. Кардозо, П. Штомки анализирует «процессуальный образ социальной реальности».

Глобализация проявляет себя в современной хозяйственной деятельности, стремящейся преодолеть национальные и региональные границы, имеющей на выходе макрозагрязнение. В целом изменения в природной и социальной среде ведут к непрогнозируемым угрозам и опасностям для жизни человечества.

Выражением тенденции к глобализации становится деятельность современных средств коммуникации, которые формируют виртуальную реальность, более значимую, чем тот мир, в котором живет человек. Глобальная коммуникационная сеть делает потребителя ее информации свидетелем событий в любой точке планеты, позволяет преодолеть границы: государственные, культурные, религиозные. Последствия глобализационных коммуникационных процессов многогранны, они фундаментально изменяют пространственно-временные координаты существования человека.

Несмотря на то, что теории глобализации сосредотачивают свое внимание на проблеме социального развития технологических лидеров с их экономический, политический и культурной экспансией, можно заметить, что их многое объединяет с постмодернистскими мыслителями в характеристиках влияния этих про-

цессов на общественное и индивидуальное сознание. Речь идет, прежде всего, о принципиальном изменении самого восприятия мира не только отдельным человеком, но и обществом в целом, так как оно формируется глобальными средствами массовой информации. Динамическое и направляемое информационное воздействие на индивидуальное сознание ведет к тому, что оно начинает жить в мире «информационных фантомов». Даже повседневную неопровержимую реальность человек начинает оценивать уже исходя не из собственного опыта и ценностей, а через призму, существующий в обществе информационных технологий, не всегда отчетливо осознавая грань между реальным и воображаемым миром, не имея адекватного представления о причинно-следственных связях.

Постоянное пребывание человека в условиях крайне агрессивной информационной среды, которая характеризуется постоянным переизбытком ненужной информации, систематическое отсутствие ее структурирования (а между тем в терминах теории информации, критерий ложности – это всего лишь плохое ее структурирование), присутствие и хаотическое взаимодействие «информационных фантомов» друг с другом, перевоплощает его жизнь в некое виртуальное существование. Эта виртуальная реальность становится заместительницей жизни, ставит под угрозу реальное «Я» индивида. Задуманная для того, чтобы быть лишь знаковой системой или перемещенным во времени и пространстве образом, она заступает на место самой жизни и поглощает ее. Это химерическое расширенное пространство дезориентирует и парализует человеческое «Я», пораженное предоставленными ему возможностями. В нем гибнут высокие смыслы и сверхличностные ценности. Нормой становится рационалистически внедренная в сознание идея, либо ее воплощение, прецедент, одобренный общественным мнением.

Таким образом, культура постмодерна – культура, не укорененная в глубинах человеческого духа, переставшая быть связанной с осмыслением драматизма человеческого бытия в мире. Критики постмодернистской эры, изобразившую ее гедоническую импульсивность, нарциссизм и гипериндивидуализм, задаются вопросом «Что является выходом из такого состояния общества?» Один из них, Д.Белл ответил – возрождение религиозных ценностей, ибо ни философия, ни наука, ни будничная практическая жизнь не могут заменить религию, которая объединяет все измерения человеческого бытия. Если религия исчезает, то, что будет источником смысла жизни и истории. В перспективе постоянного стремления к новому, все оказывается относительным и временным. Но сами экзистенциальные условия челове-

ческой жизни, связанные с неуверенностью в будущем, конечностью существования отдельного человека, господством случайностей являются потенциалом ресакрализации мира, которая может быть ответом на базовую потребность иметь полную, гармоничную картину мира. И здесь встает целый ряд вопросов: что такое религия, какие процессы разворачиваются в социорелигиозном пространстве, возможны ли религиозная мобилизация в условиях глобализации. При этом, следует заметить, что современность демонстрирует сопротивление глобализационными проектам национально-фрагментированного мира, к которому подключаются религиозные конфессии, исторически связанные с теми или другими этносами и культурами, хотя перспективы этих тенденций и их возможности на сегодня не ясны.

Исследуя феномен религии, и стремясь дать ему единое, общее определение, исследователи сталкиваются со значительными трудностями. Во-первых, история человечества демонстрирует огромное количество религиозных верований, иногда близких по догматике и ритуалу, порой фундаментально отличающихся друг от друга. По мнению такого авторитетного социолога как М.Вебер, многообразие религиозных верований и организаций столь велико, что ученые сталкиваются с огромными трудностями в стремлении прийти к общепринятому определению религии. Иметь это определение, считает социолог, можно, но не в начале исследования, а в конце, когда есть эмпирический материал, знание типичных случаев, описание и анализ религиозных феноменов. Поэтому, не останавливаясь на существующих в истории изучения религии попытках дать эти определения, перейдем к выявлению ее социального смысла.

Ясно, что сфера сакрального является сферой абсолютного, в которой осуществляется понижение религиозного смысла жизни. Но при этом, религия неизбежно имеет отношение к социальной жизни людей. Социальный смысл различных религий не подвергается сомнению, но требует обсуждения, как и в чем он проявляется. В самом общем виде, можно говорить о выраженном социальном действии или бездействии, которому приписывается смысл социального действия Я. Сами религиозные смыслы закреплены символически и их постижение немислимо без институализации. Институализация может иметь разнообразный характер, обусловленный особенностями и внутренней сущностью религии. В истории религий можно выделить определенные исторические этапы их институализаций. Известней исторический путь институализации христианства: возникновение как маленькой общности, которая разрастаясь охватила огромные территории и привлекла к себе множество людей, привратив-

шись в могущественные христианские Церкви. Сходный путь прошел ислам, хотя его религиозная практика оформлена в другие институционные формы. Обе эти религии называются мировыми не только в силу их внутренних универсалистских потенций, но и учитывая историческую реализацию этих потенций, реальное участие в мировых процессах.

Без институализации религии немислимо не только существование религиозной практики, но и существование религиозной общности. А раз так, то мы неизбежно вступаем в сферу социального, даже если связи конституирующие эту общность носят чисто религиозный характер (что в реальной жизни практически никогда не случается). Любая религия выполняет социально интегрирующую функцию в рамках, которые зависят от количества верующих, статуса религии в обществе, ее роли и влияния. Религия способна преодолеть самые разнообразнейшие дезинтегрирующие стихии, которые противопоставляют социальные группы, и отдельных индивидов. Коллективные религиозные верования, представления, понятия могут выступать посредниками и источниками мотивов преодоления чуждости, связанной с нерелигиозными обстоятельствами, противоречий экономических, политических, культурных, этнических. Универсализм некоторых религий преодолевает государственно-политические, языковые границы и они ставятся основанием определенных культурно-цивилизационных типов. Интегрируя людей в одну общность, религия отделяет ее от других религиозных общностей, а также религиозно-индифферентных. Какие же процессы разворачиваются сегодня в религиозной жизни человечества?

Характеризуя положение религии в эпоху постмодерна, многие исследователи отличают широкомасштабную секуляризацию. Исключением становятся страны с теократическими режимами. Религия и ее институты отделены от государства. Границы функционирования религиозных институтов определены светскими законами и государство следит за тем, чтобы религия не препятствовала осуществлению гражданских прав и свобод, а с другой стороны, гарантирует своим гражданам свободу совести и вероисповедания. Проблема религиозного выбора гражданина или отказа от любого вероисповедания становится его частным делом. Будучи отдельной от государства, религия становится автономной, как и другие гражданские сферы и институты. Такой статус изменяет ее роль в социальном процессе: она выведена из сферы образования (светское образование и культура пользуются подавляющим преимуществом), а значит, не участвует в процессе социализации. Армия, полиция, суд зависят от религии, а следовательно, гражданин должен сам согласовывать легитимизации,

разные по своим источникам и природе. Современность принесла новые формы солидарности и связанные с ней перспективы социальной интеграции. Интеграция на религиозной основе уступает место интеграции экономической, национальной, профессиональной, культурной, хотя, каждая из них включает в себя религиозную составляющую.

Секуляризация – это процесс ослабления, вытеснения, ограничения религиозных институтов. Замена религиозной системы ценностей светской, удаление из жизни религиозной символики. Она во многом подготовила время модерна, выдвинув новые ценности, среди которых важнейшими были: активность человека и общества, их созидательная, инновационная деятельность. Непременной высшей инстанцией вместо Божественного разума провозглашается человеческий разум, вместо божественной воли – свобода воли человека, на смену божественному замыслу приходят проекты, создаваемые людьми. Секуляризация связана с проникновением светских элементов и в сферу религиозной жизни, включаясь в религиозные практики, часто они делают их более эффективными. Начавшись в период Возрождения, секуляризация включает все более широкие зоны будничной жизни. Становится автономным то, что раньше зависело от религии, разворачивается и усиливается влияние светской культуры. Чем более элитарны, насыщены смыслом ее формы, тем более они изолированы и самодостаточны.

Процессы глобализации были бы невозможны без секуляризации и ограничения роли религии в мире. Эти процессы определяются нерелигиозными факторами и силами, выстраиваемая ими новая целостность, которая есть продукт человеческой мысли и практической мощи цивилизации, не имеет единой религиозной основы. Усиливающая глобализация мира меняет международную политику, создавая наднациональные институты, ограничивающие региональные интересы национальных государств. Согласование национальных интересов с глобальными механизмами происходит на основе универсальных, светских ценностей, которые однозначно не идентифицируются ни с одной из религий в мире. Доминируют нерелигиозные проекты, цели, мотивы.

Но время, мощное в достижении поставленных целей, не в состоянии удерживать под контролем хаотичность, порожденную их реализацией. Оно беспомощно в вопросе о высших, неизменных, непреходящих ценностях, смысле жизни и истории. Кроме того, совместная жизнь в обществе невозможна без взаимодействий, которые носят надиндивидуальный характер. Единичное действие любого человека ограничивается ресурсами и внешними по отношению к этим ресурсам обстоятельствами

(природной средой, вещами, другими людьми). В обществе, действующий индивид нуждается в легитимизации, признании законности своих действий. Конечно, человеческое и общественное бытие, упирается в границы человеческого разума, который бессилён отвечая на вопрос о фундаментальной легитимизации. И только религия может дать на него ответ. Божественный закон, при помощи которого верующий упорядочивает себя, собственную жизнь – вот пример такого ответа.

Кризисы эпохи постмодерна, во многом, носят драматический характер из-за отсутствия фундаментальной легитимизации и незыблемых высших ценностей жизни. Именно это заставляет ожидать грядущей волны ресакрализации и изменения статуса религии. Один из авторитетных современных социологов П.Бергер, считает, что секуляризация, как утрата «священного» несет угрозу социальному порядку и согласию, ее последствия деструктивны. Она влечет за собой монополизацию религиозных традиций и, таким образом, создает плюралистическую ситуацию, которая означает релятивирование религиозных ценностей, утрату или ими роли единственного социального регулятора. К чему это приводит он, совместно с Т.Лукманом, рассматривает в «рыночной» модели религиозного плюрализма. По их мнению, нынешняя плюралистическая ситуация – это ситуация рынка: религия должна быть «продана» клиентам, которые не ограничены в своем праве «покупать». Религиозные институты становятся торговыми агентами, религиозные традиции – потребительским товаром. Этим объясняется множество культов, сект, психотерапевтических практик, которые в рекрутировании адептов используют современные технологии менеджмента и бизнеса, маркетинга и рекламы: приходите к нам и вы получите прощение грехов, исцеление от болезней, финансовое процветание, обновление семьи, мир и покой души. Все это, по мнению П.Бергера, результат того, что религия перестает быть символом той главной святыни, которая объединяет и сплачивает людей, она становится делом личного выбора индивида, а не олицетворением единственно возможного варианта духовности.

Другой известный исследователь, Р.Велла считает, что секуляризация не приводит к ликвидации религии, а влечет изменение ее структуры и роли. Так, он обосновывает идею возникновения в США меконфессиональной гражданской религии, которую характеризует вера в существование Бога и в загробную жизнь, в торжество добра и наказание за грехи, отсутствие религиозной исключительности и нетерпимости. Такая религия объединяет всех граждан, независимо от их конфессиональной принадлежности. Социологи, изучающие религию,

все чаще употребляют понятие внеконфессиональной религиозности, ибо в своих мониторингах фиксируют группы, считающими себя верующими, рассматривающие религию как необходимое условие существования, но при этом не участвующие в ритуальной практике. Внецерковную, индивидуализированную, часто рафинированную религию предлагают новейшие религиозные движения и культы.

Особенно характерно возникновение социокультурного и неорелигиозного феномена «New Age», который определяют и как религию, и как сеть, и как субкультуру. Носителем сознания «New Age» одновременно могут принадлежать тем или иным религиозным движениям, не отказываясь от традиционной конфессиональности. Религия «New Age» яркий продукт культуры постмодерна. В ней стираются различия между высоким и низким, присутствует фрагментарность и подчеркнутая антистильность. Эклектика становится доминирующей, банализация необходимой. Возникновение религии «New Age» является закономерным последствием секуляризации и глобализации. Универсализм, присущий этому религиозному сознанию, вера в то, что человечество должно объединиться в единую общность, где будут преодолены конфликты между цивилизацией и природой, разными культурами и религиями, делает его привлекательным и популярным.

Наряду с указанными процессами уверенно можно говорить о модернизации традиционной религии. Она проявляется в изменении социальной и политической позиции церкви, трансформации ее внутренней структуры, стремлении к экуменическому диалогу. Все большее количество церковных иерархов осознают, что традиционные религии не соответствуют социальному опыту современного человека. Поэтому формирующееся новое общество продуцирует новый религиозный опыт и религиозные символы. Процессы модернизации в традиционных религиях сопровождающиеся острой критикой, призывающий к ней религиозных интеллектуалов со стороны фундаменталистски мыслящих богословов. В целом, это свидетельство того, что сопротивление глобалистским проектам не преодолено, и оно проявляется в стремлении вновь обратиться к моделям прошлого.

Вернемся к вопросу, поставленному в начале статьи. Хотелось бы понять в какой мере постмодернистская ситуация касается Украины и как проявляется в ее религиозной жизни. Современную Украину относят к группе стран переходного периода, в которых разворачиваются процессы модернизации. По мнению некоторых авторов, это – модернизация виртуальная [1, 63]. В мире виртуальной модернизации идут дискуссии о реформах, принимаются законы и указы, корректируются программы, а реальность представляет «конгломерат

дезориентированных, не консолидируемых социальных слоев и групп, которые плохо осознают и выражают свои интересы, не объединены в некое целое, осуществляющее межгрупповой согласованный проект будущего, реанимирующее какие-то программы, предлагаемые народу, тем или иным социальным слоем или общественным движением» [1, 84]. В этих условиях общество представляет собой систему, состоящую из подсистем, базирующихся на разных основаниях, в которой господствующее положение занимают традиционалистские социокультурные ценности, а постмодернистская реальность оказывает опосредованное влияние и только на отдельные его подсистемы.

Что касается положения религии в Украине, то ее социорелигиозное пространство некоторыми чертами похоже на конфессиональное пространство других стран (проявляются процессы, происходящие в мире эпохи постмодерна), а с другой стороны, оно уникально в силу особенностей национальной истории, геополитического положения, этнографического состава населения, специфики модернизации. Украина относится к группе стран, в которых в ходе исторического развития развернулась не просто секуляризация, а всесторонняя агрессивная атеизация населения. В ходе демократических преобразований страна провозгласила и законодательно закрепила свободу совести и вероисповедания, отделила церковь от государства. Но это отделение за прошедшее десятилетие носило скорее декларативный характер. Государство активно вмешивалось в дела церкви, в межконфессиональные конфликты, начиная с органов местного самоуправления, кончая государственными мужами самого высокого ранга. Исследователи, занимающиеся этой проблемой, отмечают, что: «Вместо неуклонного исполнения основополагающих принципов действующего законодательства о религии и церкви, они нередко трактовали его по своему усмотрению, опирались не столько на научные выводы, сколько на собственную интуицию и конфессиональные пристрастия. Открыто проявляя симпатии к одним Церквям и антипатии к другим, они нередко действовали некомпетентно» [4, 198]. Но «не только политики пытаются использовать религиозные организации, а сами церкви, их иерархи, духовенство, и даже рядовые верующие проявляют высокую политическую активность.... Поэтому некоторые из конфессий открыто сотрудничают с теми или иными партиями, выступают под их знаменами и лозунгами, поддерживают их кандидатов в депутаты, пытаются иметь своих лоббистов в представительских органах власти разных уровней». [4, 200]. И хотя церковь выведена из системы образования, армии, судебной системы излишняя политичность церковной жизни дает о себе знать и здесь. Дру-

гой особенностью, характерной для стран, осуществляющих переход от тоталитаризма к демократии, представляется религиозный ренессанс, актуализация веры, в условиях анемии, дискредитации рациональных интерпретаций мира, перенасыщение социальной динамикой и информацией. В Украине это проявляется в росте людей, называющих себя религиозными, идентифицирующих себя с той или иной конфессией как основанием определенного культурно-цивилизационного типа. Вполне возможно применение к анализу ее религиозной жизни понятия внеконфессиональная религиозность. За время разрушения атеистического режима, который навязывал своим гражданам атеизм с целью уничтожения всякой религиозности, многие успешно переориентировались на религиозные ценности. Это в массе своей люди, которые искали новую идентичность и новую систему ценностей взамен утраченной. Многие просто отождествляют религию с добром, совестью, не придавая значения своей конфессиональной принадлежности, что и проявляется в низком уровне институтизации религиозного поведения (регулярно не посещают храмы, не принимают участия религиозных обрядах и таинствах и т.д.). Лишь, небольшая часть тех, кто называет себя верующими, информирована о канонах веры и ее догматике. Тенденция к синкретизму проявляется в том, что христианская конфессиональная соотнесенность сопровождается верой в приметы, колдовство, магию, что свидетельствует о значительном грузе архаических представлений, языческой традиции.

Свобода выбора вероисповедания определила поликонфессиональность и нарастание многообразия религиозной жизни, которые представляют собой проявление общемировых тенденций. Изменение, насыщение, усложнения конфессионального пространства это результат процесса глобализации, проявлением которого можно считать открытость различных социальных систем внешнему миру, обширная миграция населения (перемещение трудовых ресурсов, беженцы, изменение этнического состава населения и др.). Именно поэтому усложнение конфессиональной структуры украинского общества отчетливо проявилось в последнее десятилетие XX века, с обретением страной независимости и свободой взаимодействия с другими культурами и религиями. К этому следует добавить, что одной из характеристик конфессионального пространства выступает его региональное своеобразие, отсутствие единой, господствующей церкви. С уверенностью можно утверждать, что религиозный плюрализм присутствует в современной Украине.

В целом, она страна, где доминируют традиционные для нее религии и церкви, существует численное, статусное и культурообразу-

юче преобладання Православ'я, але тим не менше, яким проявленням постмодерністських тенденцій, які дифузно захоплюють окремі області соціокультурного життя України, можна вважати динамічне розвиток новітніх релігій. По думці фахівців: «Це пояснюється особливостями суспільно-психологічної і соціокультурної атмосфери посткомуністичного суспільства; відчуженості населення, особливо молоді, в значительній мірі, від традицій повернутих в лоні традиційних Церкв; надзвичайно серйозними проблемами з якими вони щодня стикаються; високою активністю іноземних НРД і їх фінансовими можливостями, які часами перевищують ті, якими оперують традиційні Церкви; невизначеністю і фрагментованістю духовного простору в якому формується покоління, чий повноліття прийшло на 1990

роки; слабкістю впливу, яке, поки що здатне мати на молодь історичні Церкви, не сформульованістю ними, умовно кажучи, – «теології молоді» [2, 58]. І дійсно, процес модернізації в канонічній православній церкві практично відсутній і екуменічний діалог ідеї з великими труднощами.

Отже, релігізація в епоху постмодерну підвергається широкомасштабній секуляризації і її статус зводиться до положення однієї з автономних частин сфер життя суспільства. Однак потреба в ній не зникає, функції, які вона виконує, надзвичайно важливі і фундаментальні. Але щоб успішно їх виконати вона повинна змінитися і обрести нові форми свого існування в світі. Секуляризація виснажилася, настає нова епоха: толерантності до релігій і піднесення нової релігійності.

Література:

1. Михальченко Н. Українське суспільство: трансформація, модернізація чи лімітроф Європи? – Київ, 2001, – 440с.
2. Новітні релігії в сучасній Україні. – Київ, 2000, – 173с.
3. Соціологічна теорія сьогодні. – Київ, 1994, – 144с.
4. Шуба О. Релігія в етно-національному розвитку України (політологічний аналіз). – Київ, 1999, – 323с.

П. П. КРАМАР

КУЛЬТУРА ТВОРЧОСТІ, А ЧИ ЇЇ КУЛЬТ? ПРО КУЛЬТУРНЕ І КУЛЬТОВЕ СПРИЙНЯТТЯ КРЕАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДИНИ

Крамар Павло Павлович – доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Дніпропетровської державної медичної академії, кандидат філософських наук

Творчість є сутнісна властивість людської діяльності, що зумовлює її якісну новизну, смислову оригінальність, поступальний розвиток. Це є передовсім її онтологічне визначення, з боку буттєвого статусу і об'єктивного змісту, ще до будь-яких її оцінок і поза ними. Як така, творча діяльність здатна успішно виконувати важливі соціальні функції, а саме: створювати нові речі задля задоволення зростаючих потреб; покращувати побутові умови життя людей, робити його більш комфортним, досконалим, цивілізованим; сприяти соціальному і культурному прогресу; приносити особисте задоволення індивідуумам самим процесом її здійснення.

Завдячуючи зазначеним властивостям і функціям творчість набуває в суспільстві істотного ціннісно-смислового значення. Причому значно важливішого, ніж творча, стандартна діяльність. І це зрозуміло, адже стандартна діяльність здійснюється сутнісно в одному і тому ж, наперед заданому, режимі (алгоритмі), продукує одні й ті ж самі, подібні попереднім, вироби і тому не спроможна успішно конкурувати із діяльністю творчою. Остання є більш досконалою і продуктивною. Звичайно, якщо вона

здійснюється в конструктивному дусі (а це, на жаль, не завжди має місце).

Слід зазначити, що творчій діяльності надається, як правило, позитивна (а не негативна) в цілому оцінка. Тобто вважається, що будь-яка творча діяльність якщо вона дійсно є творчою – обов'язково набуває позитивного значення і заслуговує схвальної оцінки. Таким чином творчість беззаперечно отожднюється із добром і визнається як суто добротворча діяльність – корисна, прогресивна, будівнича (рос.: созидательная) і т.п. [2, 9-10]. Стосовно ж негативних і небажаних проявів новаційної діяльності – деструктивних, регресивних, руйнівних, – то вони категорично не визнаються творчими і розглядаються як такі, що не мають сутнісного (а чи й будь-якого) відношення до творчості. Така діяльність розглядається як істотно протилежна творчості – як антитворчість, псевдотворчість, «творчість навиворіт» (вислів Т.Павлова) і т.п. Причому це стосується не тільки ціннісних сторін діяльності, а й буттєвих.

А частіше і взагалі не використовують в подібних ситуаціях термін «творчість» (мабуть, щоб не було зайвої плутанини) і говорять натомість

про «відчужену працю», «руйнівну активність», «деструктивну новаційність» тощо. Висловлювання ж типу «творення зла», «негативні творчі дії» – розцінюються як нонсенс і недоречності, на кшталт «дерев'яне залізо», «прекрасна пошторність», «моральна аморальність» і т.п. При цьому ціннісні (аксіологічні) аспекти визначення і дослідження творчості висувуються на передній план і заміщують собою онтологічні, логіко-гносеологічні, технологічні аспекти. І тоді виходить так, що будь-яка діяльність, кожна конкретна справа, якщо вона в деякій мірі є корисна, задовольняє певні потреби, отримує доброзичливі відгуки про неї, то тим самим обов'язково вже є і творчою. Навіть (!) і безвідносно того, чи є вона в буттєвому відношенні новаційно-оригінальна, а чи й ні.

Така позиція видається нам дещо однобічною. Тут підмічають лише одні, позитивні прояви новаційної діяльності і не помічають, а чи й свідомо ігнорують, не хочуть помічати її негативні, деструктивні прояви. А коли й помічають, то принципово не визнають їх належність до творчості, не вбачають їх безпосереднього і сутнісного зв'язку із творчістю. В результаті цього відбувається (усвідомлено чи й ні) редукція творчості лише до привабливих її сторін і ототожнення з ними. Творчість в цілому набуває суто позитивних, схвальних оцінок. Вона ідеалізується і розглядається виключно в рожевому світлі, сакралізується і обожається, зводиться в культ. На неї покладають воістину месіанські сподівання.

Оскільки, мовляв, творча діяльність є (якщо це дійсно є «справжня» творчість) виключно позитивною, то вона здатна успішно вирішувати усі доленосні людські проблеми, легко розв'язувати суспільні суперечності, постійно поліпшувати життя населення, його добробут і благополуччя, сприяти поступальному рухові суспільства в історичному часі, приносити лише щастя і радість окремій людині. Творчість видається свого роду панацеєю від усіляких бід, негараздів, та істотних неприємностей. А от будь-які сумніви із цього приводу розцінюються як «посягання на святині». Так формується (легковажна і однобічна, на наш погляд) світоглядна і психологічна настанова на безпроблемне (принаймні в ціннісному відношенні) сприйняття творчості як суто добротворчої діяльності.

Звідси головною метою суспільства вбачається накопичення якомога більше (максимальною мірою і за всяку ціну) сукупного креативного потенціалу і його прискорене технологічне впровадження у виробничу практику. Відповідно у цільовому вихованні нерідко обмежуються усього лише завданням виявити, ще змалечку, у дитини природні психофізіологічні задатки і культивувати їх у творчі здібності, та підготувати, по можливості, сприятливі умови їх максимально ефективної реалізації в певній галузі

суспільно значимої діяльності. Навіть і не ставлячи при цьому завдання виховувати також і свідоме, відповідальне відношення до творчості, зокрема здатність світоглядно усвідомлювати її справжню цінність, призначення і сенс.

Треба мати на увазі, що подібне культове відношення до творчості, як суто позитивної діяльності, має свої історичні витоки. Взяти, наприклад, європейське християнське середньовіччя, в якому панувала релігійна світоглядна свідомість. В ній визначальним є поняття (ідея, образ) Бога. Він розуміється як вічно існуюча довершена духовна субстанція, що здатна творити, в тому числі покладати початок світові наявного буття із небуття, рівного «ніщо» (*creatio ex nihilo*). З'являється нове світобуття, яке одного разу породжується в часі божим творенням і ним же потім постійно оновлюється. «І ось я творю все нове!» [Іс., 43:19]. До того ж Бог творить суще виключно із любові і за для його добра (блага), а злого він ніколи не творить. Бо ж сказано: створив Бог наявне буття і мовив, що це є добре [Бут., 9:7]. Отож, буттєві (онтологічні) властивості і визначення творчості із самого початку набувають позитивного ціннісного забарвлення.

Стверджується, що Бог творить і людину – як вищий прояв його творення. На відміну від усіх інших живих істот людина наділяється свідомістю, волею і творчими здібностями (божа «творча іскра» в людській душі). Здатність людини вільно творити є дар божий, чим вона і користується, продукуючи світ наявної культури. Людська творчість освячується, санкціонується божою благодаттю і тому за божим задумом вона мала б здійснюватись теж виключно як добротворчість, тобто в її позитивному ціннісному спрямуванні.

Але людина є істота все ж таки недовершена, недосконала, бо знаходиться на більш низькому рівні світобуття, аніж сам Творець. Вона може здійснювати вільний вибір творчих цілей не кращим чином, використовувати даровану їй свободу волі не за призначенням, в тому числі й всупереч заповідям божим, і творити злі, гріховні справи. (Вважається, що Бог не втручається, із принципових міркувань, безпосередньо в інтимне життя особи, і тому вона є вільна у виборі своїх дій і вчинків.)

Виходить так: Бог творить добро і лише добро, із любові до сущого і задля його блага, а от людина здатна творити як добрі справи, так і злі, гріховні. Добро вона творить тоді, коли дотримується божих настанов і з божою такою поміччю, а от злі справи провокуються диявольськими силами, які призводять до свавільного зловживання творчими здатностями. Продуктивні і деструктивні, добродійні і злочинні мотивації людини в творчості мають різні, навіть протилежні онтологічні і аксіологічні начала – боже і антибоже, святе і грішне.

Визнається, що людина має можливості сконцентрувати свої вольові творчі зусилля в напрямку вільного і добродійного самовдосконалення, може успішно долати відчужений стан свого існування, звільнитися від гріховності і зла. Якраз оце от морально-релігійне самовдосконалення – усвідомлене, добровільне і відповідальне – і вважається вищим проявом і головною метою власне людської творчості – як перетворення (рос.: преобразование), оновлення, катарсичне очищення, сублимативне удосконалення своєї душі, її духовне самозбагачення. Це є вертикальний рух особи вгору, до Бога, як вищої духовної цінності, і водночас же – шлях її до самої себе як справжньої, істинної; як досягнення своєї автентичності та ідентичності. Стосовно ж творення різних виробів у царині предметних форм культури та цивілізації, в горизонтальній площині міжлюдського спілкування, то хоча воно і визнається, але все ж таки йому надається похідне, другорядне значення – почасти усього лише як засіб існування. Бо ж надмірна заклопотаність побутовими справами відволікає особу від релігійних турбот, спасіння своєї душі, праці на ниві божій. «Назовні не виходь, а зосереджуйся у самому собі, бо істина перебуває у внутрішній людині,» – застерезливо повчав Аврелій Августин.

І хоча за людиною визнається можливість здійснювати нею негативну (окрім позитивної) діяльність, все ж таки вона вважається не сутнісною, не субстанційною, не вічною. Вона розцінюється, на відміну від позитивної діяльності, як поверхова, несправжня, тимчасова, деформована і як така, що може бути із часом повністю і остаточно подолана колись в майбутньому – раз і назавжди. А саме тоді, коли людина позбавиться негативних, відчужених і гріховних рис у своїй душі. Тому, хоча в релігійних текстах, в тому числі й канонічних, і зустрічається вислів «творення зла» (як диявольське творення), все ж таки воно вживається там надто рідко і до того ж досить неохоче. Принагідно намагаються замінити його іншими термінами, такими як «праця», «робота», «труд», «діяння» тощо. На зразок «гріховне діяння», «зловісні справи» і т.п. Бо ж за «справжньою» творчістю визнається, головним чином, її позитивне значення, поза як вона освячена божою благодаттю.

Слід підкреслити, що головню в позитивному, можна сказати, «креатофільському» дусі розглядається людська творчість і в нові часи європейської історії, починаючи з епохи Відродження. Цьому сприяє як оновлюване суспільне буття людей, так і нова суспільна свідомість.

Стосовно свідомості треба зазначити, що домінуючою світоглядною ідеєю тут виступає пантеїстична ідея, згідно якої бог визнається як безособове духовне начало (божественний світовий розум), яке розміщене усередині самосущого природного космосу і забезпечує йому

рух і розвиток. В процесі еволюційного сходження божественна жива природа породжує людину, яка опиняється в центрі і на вершині космічної світобудови, ніким і нічим істотно не обмежена зовні.

Визначальними, сутнісними властивостями людини визнаються свобода і творча самодіяльність, завдячуючи яким вона здатна вільно проявляти свою активність в принципі безкінечно [6, 55]. Вважається, що якраз творчі справи забезпечують людині гідне життя і добру пам'ять нащадків. «Хвала нашому вікові, який є золотим саме завдяки людським золотим даруванням» (М.Фічіно). Людина сміливо бере на себе божественні креативні функції – заради творення свого світу соціальності і культури, оновлення цивілізації в її історичному поступові, якому немає принципових меж. Таке антропоцентристське розуміння буттєвого статусу людини в світі стає одночасно і гуманістичним; людина як вільна і творча істота визнається вищою цінністю – на Землі і в Космосі.

Керуючись подібним світоглядом люди практично звільняються від жорсткої опіки церкви, долають феодально-станові перепони, застарілі консервативні традиції, розбудовують міста як осередки світської культури. Виробнича і торгівельна практика зумовлює розвиток науки, техніки, нової технології. Стрімко зростають матеріальні і духовні потреби людей, які стимулюють творчий розвиток діяльності, здатної виробляти якісно нові речі задля їх задоволення. Зростає ціннісна мотивація до творчої праці, бо збільшується попит на неї в суспільстві. Навіть у самій релігії (наприклад, у протестантизмі) більше уваги звертається на позитивне значення творчості у виробничій і підприємницькій діяльності. Успіх особи у ній вказує немов би на її богообраність. (Це питання змістовно досліджував, зокрема, відомий соціолог М. Вебер).

Творення нового стає престижною, навіть модною справою. Відбуваються справжні перегони, конкурентна боротьба і прагматична комерціалізація творчих новацій в самих різних галузях – на виробництві, в побуті, в науці і техніці, у мистецтві і ін. Така тенденція продовжується і набирає прискорюючих обертів на протязі усієї нової та новітньої історії, включаючи і сьогодення.

Але разом з цим тут мають місце і поступово зростають, на жаль, деструктивні, руйнівні прояви новаційної діяльності, які набувають все більш загрозливого характеру і несуть у собі небезпеку як навколишньому природно-соціальному середовищу, так і самій людині – суб'єктові творчості. Провідною причиною цьому є надмірне, прагматичне використання як творчого потенціалу людини, так і природних ресурсів. Про це свідчить, скажімо, надто активне, навіть агресивне перетворення природи, споживацьке за цільовою мотивацією викорис-

тання (викачування) природних ресурсів. Це призводить до забруднення довкілля, надмірної шумової вібрації сучасних міст, фізичного і психічного перенавантаження людини, силового технологічного тиску самої людини на навколишнє середовище. Стають все небезпечнішими техногенні катастрофи. Нерідко творчі новачії здійснюються швидко, поспіхом і непродумано. До того ж почасти їх поява диктується не життєвою необхідністю, а радше задля задоволення різних примх, забаганок, амбіцій, пристрастей.

Так зростає протиріччя між людським діяльним цілепокладанням і зовнішньою природною доцільністю. І хоча свідоме цілепокладання принципово є більш висока, раціональна форма доцільності в світовому космогенезі, але вона не завжди, на жаль, реалізується належним чином, в результаті чого має місце «розбалансовка», дисгармонія між об'єктивним саморозвитком природи і творчо-перетворюючою діяльністю людей. Тому й виходить так, що разом із масштабним зростанням сукупного енергетичного потенціалу людей виникають і так звані глобальні проблеми сучасності, які створюють небезпеку існуванню усього живого на землі. «Діяльність стає глобальним джерелом загроз; сама вона породжує проблеми, які тягнуть цивілізацію до прірви» [4, 20]. Натужно вирішуючи одні важливі проблеми, творча діяльність здатна об'єктивно породжувати інші, нові і ще небезпечніші, для розв'язання яких потрібно накопичувати додаткову творчу енергію і т.д.

Необхідно підкреслити, що негативні прояви новаційної діяльності відбуваються й незаплановано, неусвідомлено, поза волю і бажаннями самих суб'єктів творчості. Свідомо цільова мотивація активності може бути прийнятною, а от результати і наслідки творчих дій бувають небажаними. Це відбувається із різних причин. Серед них є: недостатня інформованість суб'єктів творчості про реальний стан речей; неточність прогнозів і передбачень стосовно майбутніх результатів творчості та їх наслідків; допущені помилки і прорахунки в новаційних проектах; несподіваний вплив випадкових і небажаних чинників на творчий процес; низька загальна і професійна культура суб'єктів творчості; домінування довільної імпровізації над свідомим і планованим цілепокладанням; зверхність вузьковідомчих і корпоративних егоїстичних інтересів над раціональною доцільністю; надмірний і невиправданий ризик, авантюризм, розбещеність, халатність, легковажність, безвідповідальність і ін. Якщо добрі наміри суб'єктів діяльності призводять до істотних небажаних результатів, то тоді, мабуть, можна говорити про їхнє певне «творче банкрутство».

Але ж буває і так, що суб'єкти і свідомо, спеціально вдаються до різних деструктивних нова-

ційних дій, до «творення зла», і теж із різних причин. Якщо не брати зараз до уваги суто аномальні (патогенні) чинники в медичному розумінні (надмірні психічні збocenня, девіантні прояви, мізантропія і ін.), то можна вказати хоча б на наступне. Якщо окрема особа не має сприятливих соціальних умов і можливостей вільно проявити свої творчі здібності та вміння позитивним чином в певних ділянках суспільно значимої праці, то вона може проявляти себе й деструктивно, як своєрідний спосіб компенсації свого відчуженого стану, чи як спосіб самоствердження бодай таким от, геростратівським чином. Скажімо, із почуття злісної помсти і ін. Сюди ж можна віднести й вандалізм, тероризм, витончені засоби насильства і ін.

Деструктивні прояви новаційної діяльності, потуга яких здійснюється з плином часу, можуть породжувати песимістичні настрої, апокаліптичні ідеї про безвихідь і тупиковість розвитку людини і людства. Останнім часом в певних інтелектуальних колах жваво обговорюється ідея так званих «двох тупиків» у еволюційному становленні людини як родової істоти. Суть її, коротко кажучи, полягає в наступному. Природно-космічна біоеволюція на антропоїдах вичерпала ресурси подальшого органічного сходження і зайшла в еволюційний тупик. Вона породила людського предка, не здатного природним чином оптимально адаптуватися до навколишнього середовища (нерозвинені інстинкти і ін.). Та завдяки предметно-перетворюючій діяльності, як принципово новій, власне людській формі активності, первісні люди формували і новий, надприродний світ соціальності та культури, світ олюдненої природи – як безпосередній дім свого існування, який забезпечує їм спільне (суспільне) виживання. Так їм вдалося творчим чином подолати, компенсувати свою природну обмеженість [1, 21].

Але в той же час виникли і нові суперечності між суспільною людиною і природою, людським творчим цілепокладанням і природною доцільністю, які постійно поглиблюються і набувають небезпечних розмірів. Своїми перетворюючими діями людина немов би «сама собі рие могилу», наближує загибель антропологічної гілки в космічній еволюції. Другий тупик (вже соціально-діяльнісного походження) існування людини, мовляв, може бути в майбутньому неминучим; і тоді ж таки стане очевидно, що людина як така історично не склалася, не відбулась. Висновок, як бачимо, робиться досить невтішний.

Деструктивні і загрозливі прояви новаційної діяльності формують негативний «імідж» творчості в цілому, і тоді от робляться необережні узагальнюючі висновки про те, що немов би будь-які креативні нововведення є небезпечні – актуально чи хоча б потенційно. Вони невиправдано ототожнюються із людською творчістю взагалі. Таку позицію можна кваліфі-

кувати як «креатофобську». Творчі новації навіюють шокуєчий жах, а тому виникає настирливе бажання їх заперечити, осудити, заборонити – з позицій реакційного консерватизму. Особливо коли мова йде про історичні перспективи (це явище відомий соціолог Є.Тоффлер назвав «футурошоком»). Мовляв, усе йде до того, що цілком ймовірно людина «може стати похованою під масивом продуктів власної творчості» [6, 354].

Таку позицію теж можна вважати, на наш погляд, однобічною, редукованою і навіть...культурою, фетишистською. Тільки вже з від'ємним знаком і негативною оцінкою – як демонічна, диявольська сила. Містифікуються деструктивні прояви новаційно-творчої діяльності і неправомірно ототожнюються із творчістю в цілому.

Доречно зазначити, що подібне негативне відношення до творчих нововведень теж має певні історичні аналогії. Воно домінувало, зокрема, в так званих традиціоналістських суспільствах древності. Тобто в ті давні часи, коли мали місце неவிбагливі потреби, натуральне патріархальне господарство, низька продуктивність праці, малі зміни в суспільстві, його надто повільний рух в історичному часі. Попит на творчі новації був незначний, а тому й фактично вони з'являлися надто рідко. Значно більше цінувалося традиційне, відоме, повторюване і звичне, що відтворювалося у стереотипних видах діяльності.

А от до творчих новацій відносились сторожко, підозріло, із острахом і навіть вороже. Бо вважалося, що вони здатні лише дестабілізувати суспільство, породити соціальний хаос і стихійність, підірвати звичну рівновагу соціуму. Нормою життєдіяльності вважалося додержання відомих традицій, звичаїв, правил поведінки, регламентацій [3, 301]. Концептуально людина радше сприймається як пасивний спостерігач сушого буття, а не активний «працівник в світовій майстерні» (С.Аверінцев). Тому й не випадково, скажімо, в «ідеальній» державі Платона кожен індивід як її громадянин мусить підкорятися суспільному цілому, його загальним законам, і «хай людська душа набуде звичок зовсім не уміти робити щось окремо від інших людей і навіть не розуміти, як це можливо» [7, 444].

Ми дотримуємося тої думки, що відношення до творчості має бути не культовим, а культурним – тобто виваженим, співрозмірним, конкретним, об'єктивним. Таке відношення долає як надмірну ідеалізацію усіх творчо-новаційних проявів, так і їх нерозбірливий тотальний осуд; як обожнення, яке, окрім іншого, зачаровує і притупляє пильність, провокує на безтурботливе, байдуже і отже – безвідповідальне, неконтрольоване і благодушне відношення до неї. А от її тотальний осуд і демонізація, що базується на своєрідному сприйнятті негативних, дес-

труктивних проявів творчості, в свою чергу може призводити до повного розчарування в ній, до породження песимістичних, апокаліптичних настроїв, які духовно паралізують креативні зусилля індивідів і консервують існуючий стан речей.

Культурний (а не культовий) ціннісний підхід демістифікує, деміфологізує і дефетишизує творчу діяльність, долає однобічне, одновимірне і редуковане уявлення про неї – як лише продуктивної чи лише деструктивної, тільки-но позитивної чи тільки негативної. Він вимагає визнати її суперечливу сутність, що проявляється амбівалентним чином, як будівнича чи руйнівна, позитивна чи негативна, бажана чи небажана діяльність.

Ця її суперечність не є випадковою; вона є виразом суперечливої сутності самої людини – суб'єкта творчості. Адже люди – не боги, вони не є наразі довершені і досконалі. Тому і їх сутнісні властивості проявляються суперечливим, неоднозначним чином в діяльності – на загальнородовому, конкретно-історичному, особистісному рівнях.

Візьмемо, для прикладу, сутнісне протиріччя між природними, психосоматичними чинниками людини з одного боку, і надприродними, соціокультурними чинниками – з іншого. Як істота цивілізована, людина змушена створювати все нові й нові, більш досконалі штучні вироби задля покращання свого побутового життя (ядерна енергетика, хімічний синтез, генна інженерія і ін.). Але ж подібні творення забруднюють довкілля, негативно впливають на фізичне і психічне здоров'я тієї ж таки людини. Як зазначав відомий соціальний психолог Є.Фромм, людина як родова істота, яка, здавалося б, «отримала повну перемогу над природою, перетворилася у в'язня власних творінь, та ще й під загрозою знищення самої себе» [8, 220].

Об'єктивне, виважене відношення до творчості потребує визнати ту обставину, що має місце конструктивна творча діяльність і також реально має місце, на жаль, деструктивна творча – саме творча! – діяльність. Що негативні прояви новаційних дій можуть безпосередньо відноситись до творчості, як її власний своєрідний прояв. Адже слід зважувати на те (і це є досить істотний момент – П.К.), що технологічні і логіко-гносеологічні механізми здійснення новаційної діяльності можуть бути досить подібні, а от мотивація, цілі і наміри при цьому можуть бути різні. Як різними, до речі, бувають створювані результати і їх можливі наслідки, а саме: продуктивні і контрпродуктивні, будівничі і руйнівні.

Тому питання про те, чи є творчість конструктивною діяльністю, а чи є вона деструктивною діяльністю, завжди треба уточнювати і додатково запитувати: а про яку, власне, творчість йде мова в конкретному випадку? Тобто питання мусить бути не абстрактне (рос.: отвлечен-

ное), не «взагалі», а конкретне і адресне, відноситись буквально до кожної окремої творчої справи.

Також і оцінка креативних проявів мусить бути конкретною, адекватно відповідати їх реальній цінності. Цього вимагає культура оцінок. Бо одна й та ж творча справа, в єдності процесу і результату, може оцінюватись по-різному різними суб'єктами, в тому числі завищено чи занижено. Це залежить від їх культурної зрілості, компетентності, рівня освіти, виховання і ін. В ціннісному плані творчі новації можуть кваліфікуватись як позитивні чи негативні, добрі чи злі (добротворчі чи зловмисні), і отримують відповідно схвальні чи осудливі оцінки. Тому вислів «творення зла» є такий же правочинний, як і вислів «творення добра», бо те і інше відображає реальний стан речей, пов'язаний з діяльністю.

Слід мати на увазі, що одна й та ж творча справа своїми різними гранями може набувати досить різного ціннісного значення. Наприклад, окремих творів мистецтва – роман, кінофільм і ін. В ньому можуть бути (і бувають) сильні і слабкі сторони, вдачі і невдачі, естетичні знахідки і моральні прорахи, гарна стилістична форма і примітивний зміст і ін. Оскільки навіть один окремих творів є різнобічний, багатограний, об'ємний, то й оцінка його має бути відповідно всебічною і диференційованою (конкретною).

Визнання тієї обставини, що негативні прояви новаційної діяльності можуть бути безпосередньо приналежні до творчості, що вони онтологічно і технологічно підпадають під загальне визначення поняття «творчість», має важливе концептуальне значення. Воно розширює евристичний простір теоретичного дослідження творчості, зокрема орієнтує на виявлення та аналіз тих причин, що спонукають суб'єктів (усвідомлено чи й ні) до здійснення деструктивних новацій, які набувають небажаних наслідків. Це надає змогу їх передбачувати, попереджати, не допускати їх появу, запроваджувати профілактичні запобіжні заходи. Якщо ж їх не брати до уваги, не визнавати за ними їх відношення до творчості, виносити «за дужки» досліджень, то знання про творчість в цілому буде однобічне, ущербне, збіднене і тому – не зовсім істинне і правдиве.

Звичайно, визнання за деструктивними проявами новаційної діяльності їх безпосереднього відношення до творчості не означає, що суб'єкт дослідження креативних процесів обов'язково повинен бути стороннім і пасивним спостерігачем, який зовні об'єктивно лише теоретично фіксує і констатує факт наявності як продуктивних проявів творчої діяльності, так і

деструктивних проявів творчої діяльності. Зовсім ні, він може здійснювати при цьому свідомий і зацікавлений вибір ціннісних пріоритетів, займати певну активну позицію, скажімо, на користь конструктивної діяльності – проти деструктивної. Він знаходиться не «по той бік добра і зла», а виступає за добро і проти зла; за добродійну діяльність – проти діяльності злочинної. Бо ж сказано: «Де скарби ваші, там буде і серце ваше» [Мф., 6:21]. В конкретній життєвій ситуації виникає потреба схвалити продуктивну новаційність, осудити деструктивну новаційність, виправдати, в разі необхідності, ту позитивну діяльність, яка, можливо, несправедливо осуджується. Хоча при цьому дослідник повинен чітко розрізняти теоретичне (гносеологічне) відношення до творчості як об'єкту пізнання і духовно-практичне відношення до неї як предмету оцінок (ціннісних суджень).

Так, творчо-новаційна діяльність є суперечлива за її суттю і амбівалентна за формами її прояву. Ці прояви є односутнісні, однопорядкові в онтологічному плані і однотипні за технологічними механізмами її здійснення. Але вони є нерівнозначні, протилежні і навіть взаємовиключні в ціннісно-оцінювальних вимірах. Як не є рівнозначними, скажімо, добро і зло, правда і кривда, святе і грішне, красиве і потворне.

Продуктивна новаційність справедливо отримує схвальну оцінку і вважається «нормальною». В тому сенсі, що здійснюється в межах соціокультурних ціннісних норм. Як така, вона є, звичайно, прогресивна, добродійна, благочинна, гуманна; вона здатна змістовно удосконалити людину і суспільство, розширювати межі свободи, покращувати матеріальний добробут і духовне життя населення. Тому й не випадково вона сприймається як «справжня», «дійсна», «істинна» творчість.

На відміну від деструктивної, контр-продуктивної новаційності, яка призводить до негативних, небажаних наслідків і розцінюється як «несправжня» – аномальна, ентропійна, егоїстична, злочинна, негуманна. Бо ж «темна сила є зло – ремесло; як багато згубило, і як мало спасло» (М.Цветаєва).

Це говорить про те, що успішні і позитивні новаційні діяння вимагають від суб'єктів творчості (як і від тих суб'єктів, що оцінюють творчість) достатньо високої культурної зрілості – загальної і професійної. Включаючи і регулятивну культуру, тобто усвідомлену, відповідальну і цільову регуляцію креативними процесами – як зовні, з боку суспільства, його відомих структур і установ, так і з боку самих авторів – ініціаторів конкретних творчих дій.

Останнє питання може стати предметом спеціального теоретичного розгляду.

Література:

1. Вильчек В.М. Алгоритмы истории. – М.: Прогресс, 1993. – 224 с.
2. Диалектика и теория творчества. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 200 с.

3. Иорданский В.В. Хаос и гармония. – М.: Мысль, 1982. – 320 с.
4. Кутырев В.А. //Человек, 1993. – №1. – с.18-24.
5. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1978. – 623 с.
6. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
7. Платон. Законы. //Платон. Соч. В 3-х томах. – Т.3. Ч.2. – М.: Мысль, 1972. – с.83-478.
8. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с.

А. М. НЕВШУПА

О ПРОБЛЕМЕ ЛИЧНОСТИ В ХРИСТИАНСТВЕ

Невшупа Анна Михайловна – доцент кафедры философии и украиноведения Украинской государственной академии связи им. А.С.Попова, кандидат философских наук

Тема человека как творения Высшего Разума на протяжении истории христианства рассматривается как центральная и проходит через глубокое и всестороннее религиозное осмысление. Составляющие ее содержание представления и понятия, идеалы, ценности, нормы, принципы, ориентации, весь комплекс вопросов, связанных с воспитанием человеческой личности, обусловлен особенностью разрешения проблемы взаимоотношения Бога и человека. Своеобразная концепция личности и путей ее совершенствования основана на идее Богочеловека, феномене Иисуса Христа, том своеобразном «мостике», который соединяет то, что соединено быть не может.

Согласно христианскому мировоззрению, человек создан Богом, потенциально устремлен к нему. Но это сближение и слияние невозможны в силу их полной несоизмеримости. Человек настолько мал, ограничен, слаб, несовершенен, что Бог лежит за пределами его понимания, мышления. Он не может преодолеть пропасть, отделяющую его от Творца. А Иисус Христос, имея божественную сущность, но облик человека, максимально приближен к последнему.

Таким образом, в основе христианского понимания человека лежат, согласно Священному Писанию, представления о том, что

- человек имеет космическое происхождение и его появление связано с действием Высшего Разума;

- он имеет двойственную природу и это обеспечивает, с одной стороны, общность его с другими живыми существами, с другой – сближает с Богом;

- сущностью человека является духовность;

- изначально человек греховен, его природа искажена;

- собственными усилиями человек не может освободиться от греховности, христианство не признает самосовершенствования;

- нравственно изменить человека может только вмешательство божественной силы – «благодати».

В соответствии с этим в христианстве разработана целостная концепция личности, вклю-

чающая в себя систему нравственно-этических принципов, пути и средств воздействия на развитие духовности человека.

Под духовностью в христианстве понимается богоподобие, раскрытие в себе абсолютных ценностей, которые изначально есть в каждом человеке и дарованы Богом. Процесс этот носит непрерывный характер и не может быть завершен на каком-то этапе. Стремление к духовному развитию, подчинение ему всех своих потребностей и интересов, образа жизни, составляет высший смысл жизни и цель человеческого существования. «И чем ближе человек к своему Первообразу, тем ближе его цель, тем прекраснее и гармоничнее становится его жизнь...» [7, 46]

В истории христианства осмысление проблемы духовности привело к пониманию особой миссии человека, особой значимости его личности и индивидуальности для преобразования не только человеческой природы, но и мира в целом. Человек создан из «праха земного», т.е. из всего самого ничтожного. Но в то же время: «Не много Ты удалил его перед ангелами: славой и честью увенчал его...» (псалом 8, Псалтырь) Человек оказался возвеличен над всем живущим на Земле, потому что именно ему была дарована частица Божественного разума, отблеск, искра Всевышнего. В соответствии с Высшими замыслами ему предназначена особая роль: быть «светом мира» и «солью земли». Человек в состоянии ее выполнить, потому что по своей духовной природе различает добро и зло, не только усваивает знания, но может абстрактно мыслить, ставить перед собой все новые задачи и творчески подходить к их решению, полетом фантазии проникать в будущее. Человек способен ощущать гармонию, безграничность и красоту мира, переживать самую многообразную гамму чувств по отношению к другим людям, семье, общественным событиям. Все это дает ему возможность подняться над обыденностью, повседневными заботами, сиюминутными волнениями и страстями, уловить вечное, абсолютное. Но человек может пойти и по другому пути. Верх могут одержать его биологические, животные инстинкты. И тогда

он пойдет на поводу своих низменных страстей, начнет разжигать в себе ненависть, злобу, вражду, зависть, что неизбежно приведет его к духовному краху и гибели как духовного существа.

Принципиальное значение для понимания личности в христианстве имеет то, что, хотя человек и сотворен как носитель «образа» и «подобия» Бога, но, грехопадение, совершенное прародителями, наложило на него пятно первородного греха и сам человек, за счет собственных усилий, не может нравственно измениться, духовно преобразовать себя. Он должен обратиться за помощью к Высшему Началу через Иисуса Христа. Это выражается как уверование в жертву Иисуса Христа. В облике Иисуса Христа высшее, божественное Начало опускается к человеку, «соединяется со стихией, насыщенной злом», как пишет А.Мень [7, 61]. Это происходит только для того, «чтобы приблизиться к нам, только для того, чтобы поднять человека из этого ада, вместе с нами выйти на один уровень – человеческий. Как говорит один из древних учителей Церкви, «Бог стал человеком, чтобы мы стали богами». [7, 61] Приняв крестные муки и смерть, Иисус Христос тем самым «искупил» людей, дал им возможность духовно и нравственно возродиться и тем самым «спастись».

Таким образом, изменение человека невозможно без религиозной веры. Христианство стоит на той позиции, что «каждый человек имеет око веры в глубине своего существа. Только оно засорено, оно закрыто». [7, 61] В большинстве случаев причина этого в том, что человек испытывает сильное влияние внешнего мира и не способен сосредотачиваться на глубине своего внутреннего духа.

Поэтому в основе христианского воспитания личности лежит стимулирование в ней, прежде всего, развития религиозной веры. При этом существует очень сложный момент ее понимания. Религиозная вера – это дар. С одной стороны, его надо и уметь принять. Для этого христианство на основе своего духовного и социального опыта выработало определенные образцы личностных качеств человека и стандарты поведения, при которых формирование веры идет наиболее целенаправленно и активно (3;5). Но, с другой стороны в понятие «дар» вкладывается и тот смысл, что вера не зависит от человека. Она может быть дана, а может быть, и не дана. Может быть и разным ее уровень. Поэтому, как указывается в Новом Завете, – все люди в разной мере могут приблизиться к Богу.

В христианстве есть идеальный образец, живой образ того, каким должен быть человек. Это личность Иисуса Христа. В ней реально представлено то, что может осуществить в своей повседневной жизни любой обычный человек. Христос не случайно явился не философом,

не жрецом, отшельником или правителем, революционером, а тем, кто вел простой образ жизни, окружил себя простыми людьми, не имеющими ни образования, ни солидного жизненного опыта. В соответствии с этим глубоко ценностным смыслом наполняются ряд качественных характеристик личности: кротость, непротивление злу, терпимость, смирение, целомудрие, послушание, жертвенность.

Христианство самым решительным образом выступает против властолюбия, нетерпимости, стремления к материальным благам, прагматизма, корыстолюбия, гордыни. Предметом особого религиозного осмысления стала проблема свободы человека [4]. Человек не создан послушным, безропотно подчиняющимся воле Творца, механизмом. Он создан как существо свободное, способное принимать самостоятельное решение. По отношению к человеку исключается любой вид и физического, и духовного насилия. Человек может принять Церковь, а может и отвернуться от нее. На протяжении всей Библии можно встретить сюжеты, изречения, ситуации, в которых опровергается примитивное, огрубленное представление о том, что зло автоматически наказывается, а Бог представляет собой какой-то карательный орган, контролирующий каждого и немедленно воздающий по заслугам. В действительности все обстоит сложнее и тоньше. Значительно чаще можно встретиться с тем, что зло торжествует, а добро оказывается наказуемым. В реальных жизненных ситуациях вообще трудно отчетливо увидеть и то, и другое в чистом виде, и оценить их последствия. Если бы это было по-другому, то безнравственные люди стали бы мгновенно ориентироваться на добро в силу его выгоды.

Насилие исключается не только из отношений вертикального среза, но и горизонтально. Победить неправду, несправедливость, любую форму социального зла нельзя с помощью силы, а только собственным убеждением, твердостью, своей нравственной позицией.

Религия культивирует духовность человека, стремится сформировать автономную личность, независимую от внешних условий, чтобы при самых негативных обстоятельствах, разрушительных для человека, он смог сохранить свои лучшие человеческие качества, облагораживающе действовать на окружающий мир.

Христианство появилось в определенный исторический период развития человеческого общества не случайно. Человек должен был эмоционально, психологически, умственно созреть для того, чтобы принять новое мировоззрение и мироощущение. Именно к этому времени он определялся как личность, выросшая из коллективного сознания, оторвавшаяся от стадности, начали активно формироваться его индивидуальные качества, духовный мир. Надо

отметить то, что восприятие человека в разные периоды истории Церкви было неодинаковым. Средневековая картина мира отводила человеку второстепенную роль в мироздании, ущемляла его возможности во влиянии на окружающее. В основу духовной жизни было помещено напряженное ожидание «страшного суда» и перехода в мир вечности. Человек был сориентирован на незначительность, быстротечность, ущербность всего происходящего в повседневной жизни, в том числе и своего существования. Человек жил между двумя полюсами: рождением и смертью, гибелью и вечным блаженством, добром и злом. Временность всего существующего, преходящий его характер, отсутствие восприятия граней, оттенков жизненных явлений не формировало установку на жизнь, общественно-значимую деятельность, как на ценности. Проблема личного спасения была выдвинута на передний план. Смирение, покорность превалировали над всеми другими нравственно-этическими категориями. Это приводило к выработке соответствующих путей совершенствования личности, направленных на нивелирование ее личностных качеств, обуздание страстей, интересов и желаний, пресечение стремления к интеллектуальному труду и любому виду творческой деятельности. Человек не должен был выделяться, чем-то отличаться от других.

Объективные тенденции в развитии человеческого общества, связанные с распространением естественнонаучных, практических знаний, развитием науки и техники. Значительным усложнением человеческой жизни и межличностных отношений привели к существенным изменениям образа жизни человека, его потребностей и интересов. Появились различные формы свободомыслия, и религиозно-мистического осмысления действительности. Все это способствовало постепенному изменению и во взглядах на человеческую личность. Начался отход от категоричности мышления, догматичности, клерикализма. Характерной чертой религиозного сознания стало наполнение новым смыслом духовно-нравственных и этических категорий, расширилась проблематика богословского осмысления отношений человека и общества, научного и художественного творчества.

Надо отметить, что на протяжении истории развития христианства, религиозная мысль находилась в постоянном процессе эволюции. Путь совершенствования своей духовной природы, как подчеркивает христианство – это не простой путь. Чтобы признать Бога – надо познать Христа. А чтобы познать Христа, надо, чтобы рядом был Бог. При этом надо отказаться от мысли, что жизнь будет протекать просто, благополучно, без напряжения, без страданий. «Без Голгофы, как и без Воскресения,

христианства не существует», – говорил священник Г. Кочетков [8, 2]. Человек должен быть готов в каждую минуту «со Христом распинаться и со Христом умирать» (архимандрит Таврион (Батозский). Только это является путем к духовной чистоте и святости [2, 2].

Человек не должен быть «как все», выполнять роль «колесика» и «винтика» в общественном механизме. Каждый должен нести свой крест, т.е. выполнять свою миссию, свое призвание, проходить через свои страдания. Сам Бог не безличен и каждому он дает свое особое служение. Человеку надо понять это служение и путь, которым он должен идти. Архимандрит Таврион говорит, что человеку свойственно не призывать Бога идти с ним, а чаще он думает над тем, как идти с другими: «Уходит от ответственности перед Богом, расширяем свой путь настолько, что с нами идет толпа, но с нами уже нет Бога» [2, 2]. Современные представители богословской мысли ориентируют человека на то, что путь, которым должен идти христианин, должен быть узким и тесным, без этого благодати не будет. Чтобы жизнь человека изменилась, он должен перестать заботиться о внешнем ее устройстве, удобстве, комфорте. Как одно из следствий, с которым неизбежно столкнется в этом случае человек – трагедия одиночества.

Обращаясь к отдельной личности, христианство не вырывает ее из общества, не разделяет их. Личность и общество находятся в постоянном взаимодействии, испытывают взаимовлияние. Духовный мир каждого проявляется на обществе, а последнее являет часто совокупность таких обстоятельств, которые призваны проверять духовные притязания личности и совершенствовать ее. Кроме того, христианское мировоззрение содержит идею о соборности спасения. Спасаются не отдельные души, а все вместе братья по вере. Таким образом, путь совершенствования человека – не в изолировании себя от других людей, а в сближении с ними [3, 168] «...общение с людьми есть ... христианский долг. Человек, общаясь с другими и творчески преодолевая разделение, раскрывает свои ценности, обогащается сам и тем самым обогащает других» [1, 12].

Христианство нацеливает на преобразование человеческой природы, т.е. глубокое изменение своего душевного склада, восприятия мира, других людей, событий и процессов, происходящих в той социально-общественной среде, где он живет. Там он должен проявлять любовь, милосердие, смирение. Надо отметить, что тот смысл, который придается этим нравственно-этическим понятиям на уровне обыденного сознания, сформировавшегося под влиянием атеистической системы воспитания, зачастую не соответствуют тому, как они понимаются христианской традицией.

Так человек должен быть младенцем по сердцу. Это означает, что в своей открытости, доверчивости, душевной чистоте он уподобляется ребенку. При этом даже в официальной церкви существуют разные мнения относительно личного спасения. Зачем человеку учиться, развивать свое мышление, расширять кругозор? Зачем творчество – научное, художественное, социальное? Это не обеспечивает личного спасения души. Такое направление в христианстве отвергает участие человека в государственном и социальном строительстве, занятия искусством, оправдывает примитивный образ жизни, ограниченный удовлетворением элементарных потребностей. Такого рода сознание именно в этом усматривает безопасность, ограждение от искушений, гарантию личного спасения. С этим сопрягалось и монашество. По этому поводу Н.Бердяев писал: «Простая баба, говорят нам, спасается лучше, чем философ, и для спасения ее не нужно знания, не нужна культура и пр. Но позволительно усомниться в том, что Богу нужны только простые бабы, что этим исчерпывается план Божий о мире, Божья идея о мире. Да и простая баба сейчас есть миф, она стала нигилисткой и атеисткой. Верующим же стал философ и человек культуры. Могут по-своему спастись невежды, дураки и даже идиоты, но позволительно усомниться, чтобы в Божью идею о мире, в замысел Царства Божьего входило население его исключительно невеждами, дураками и идиотами» [2, 169]. Если человеку и рекомендуется в Новом Завете быть как ребенок, то не по уму. Качество послушания относится к Богу, смирение – к миру, к таким вещам и событиям, которые нельзя изменить. Их надо принимать, постараться увидеть и в них благо.

Человек призван к активной творческой деятельности, к освоению всего созданного Творцом. Согласно такому пониманию, жизнь в монастыре рассматривается как особый дар, призвание, которым наделяются очень немногие. В монашеской практике было принято сдерживать человека, который хотел уйти в монастырь, чинить ему препятствия. «Если увидишь юношу по своей воле восходящего на небо, удержи его за ногу и сбрось его оттуда: ибо ему это полезно» (Древний Патерик. – М., 1899, с.202, цит. По А.Кураев. Оккультизм в православии. С.183). К тому же духовный опыт отечественного православия свидетельствует о том, что, даже находясь в монастыре, монахи не утрачивали связь с миром. Они знали все, что происходит в обществе, чем оно живет, пытались воздействовать на события. «Людам даны Богом разные дары, и никто не имеет права зарывать их в землю, все должны творчески использовать эти дары, указывающие на объективное призвание человека» [3, 171]. Об этом говорят и апостол Павел (Первое посл. Коринфянам, гл.12, 28), и апостол Петр (Первое посл., гл.4, 10).

История церкви, история отечественного православия показывает, как высокие духовные качества человека формировались при передаче ценностей христианства через национальные формы одновременно с развитием национального самосознания.

Согласно религиозному мировоззрению каждый человек появляется в мире со своим особым предназначением, каждый имеет свои возможности и свой уровень приближения к сверхъестественному. Поэтому совершенствование личности – это суметь понять свое призвание и выполнить его. Но у людей есть не только ограничения в развитии своей духовности, но существенные отличия имеет и механизм этого развития. Для одного – это личное смирение, ограничение во всем, невмешательство. Для другого – монашество. Для третьего – свободный творческий поиск, тот полет духа, при котором речь может идти не о личном спасении своей души, а об «осуществлении» замысла Божьего о мире и человечестве, для преображения космоса, для Царства Божьего, в которое входит вся полнота бытия» [3, 171]. Религия ставит задачу не создавать внутренний мир человека, а помочь ему вырасти в меру своих возможностей и призвания. Интересно вспомнить при этом, как тщательно в религиозной практике подходили к поиску монаха-наставника. Он должен был быть одной духовности со своим учеником, психологически ему близок, чтобы у них было душевное созвучие, обоюдное понимание.

Евангельский идеал человека, социальные и моральные принципы христианства, изложенные в Евангелии, имеют непреходящее значение и не утратили сегодня своей актуальности. Для современного человека достичь их, несмотря на внешнюю простоту и доступность так же трудно, как и для человека в любую историческую эпоху.

Существенные изменения касаются не самих принципов, а путей и механизма духовного воспитания личности.

Сегодня можно констатировать, что широкий спектр идей, представлений и ориентации людей, относящих себя к верующим, зачастую очень далек от евангельских. Если попытаться их сгруппировать, то можно выделить следующие разновидности:

- эклектические представления, т.е. совершенно несоотносимые между собой понятия, идеи, нормы, взятые из разных религий, форм дореволюционных верований и даже атеизма. Сам человек при этом никаких противоречий в своем мировоззрении не замечает;

- поверхностные, крайне упрощенные, примитивные представления;

- глубоко искажающие, даже извращающие, опошляющие христианские идеалы и ценности;

– онаученные, т.е. облеченные в наукообразную форму с использованием научной терминологии, методов, теорий.

Для поведения таких верующих характерна в лучшем случае внешняя форма соблюдения христианских принципов, а по сути – прагматизм, утилитаризм и приспособленчество с большей долей суеверия. Ярko обозначилась тенденция индивидуального мировоззренческого поиска, приводящего к созданию собственного учения, убеждению в том, что оно стоит выше сложившейся религиозной системы. Как правило, часто для создания собственных концепций, автор вполне обходится без освоения того, что уже есть в мировой религиозной практике.

Поскольку все это стало характерным для людей, которые осознанно относят себя к христианам, являются прихожанами определенной церкви, то вполне обоснованно можно считать, что одной из причин этого является церковный фактор.

Прежде всего, для современного христианства, особенно православной церкви, характерна чрезмерная политизация. А это означает, что в своем влиянии на верующих используются политические средства и методы, и, хотели бы этого священнослужители или нет, но они стимулируют развитие у прихожан классовых признаков. При этом следует добавить, что значительному числу сравнительно недавно пришедших в церковь людей со сложившимися при тоталитарном режиме стереотипами мышления и мировоззрения такой подход вполне понятен и приемлем. Средства и методы классовой борьбы, диктатура воспринимаемы ими как единственно результативные.

Разорванность христианских традиций в нашем обществе и выхолащивание духовно-нравственного потенциала из религиозно-церковной среды объективно привело к тому, что новые социально-политические реалии, феномены духовной жизни, достижения современной науки и техники не получили богословского и религиозно-философского осмысления. Поэтому некоторые аспекты действительности, важнейшие для человека отношения, принятие тех или иных нравственных решений, этика поведения стали оторваны от церковного влияния, стали объектами мировоззренческих спекуляций и вольностей. Человек в ряде ситуаций при выборе линии своего поведения полностью освобождает себя от ответственности перед церковью, т.е. исключает духовно-нравственные критерии оценки.

Сегодня элементы оккультизма и язычества можно обнаружить в самой церковной среде. Со стороны церковного руководства не пресекаются отступления от учения церкви, нет соблюдения строго установленных норм и правил поведения священнодействий, ритуалов. Литература,

продаваемая в церкви, не подвергается тщательному анализу с точки зрения христианских принципов и догматики [6].

Самое серьезное внимание требуют вопросы профессиональной подготовки служителей церкви. Очень заметным становится то, что специальное духовное образование, которое получает священник, в лучшем случае позволяет ему проводить в церкви службу, осуществлять те или иные религиозные действия, выполнять требы. Что же касается диалога, беседы, диспута с интеллектуально подготовленной аудиторией, то они становятся невозможными ввиду задогматизированности, отсутствию ответствующих философско-исторических знаний и опыта подобного общения. При этом надо учитывать, что принятие Церкви для той социальной прослойки, которую принято относить к духовной элите общества, идет не через практически-ритуальную, догматически-вероучительную сторону религии, а мировоззренческую. Нельзя повлиять на интеллигенцию только путем вовлечения ее в работу воскресных школ, посещение церкви во время службы. В современном христианстве сохраняются разные тенденции в понимании пути спасения: в уединении от мира при рассмотрении его как чуждого, враждебного человеку, препятствующего развитию духовности, и спасение в мирской жизни через ее преобразование, оцерковление. Для некоторых течений церкви характерен особый мистический поиск и отсюда стимулирование развития мистического опыта, разработка способов активизации мистических переживаний. Уже наблюдается немало случаев отождествления себя верующими с Девой Марией, апостолами, самим Иисусом Христом, явление стигматизации. Люди вместо воспитания в себе религиозной дисциплины, аскетизма, тщательного изучения Священного Писания, истории религии и Церкви стремятся всеми способами достичь мистического контакта и не выходить из сферы мистических переживаний и экстаза. При этом человека перестает интересовать все окружающее. Он начинает ощущать себя святым, обладателем некоторого дара. Все это настолько возвышает его над другими, что у него начинается мания величия, он уже требует особого к себе отношения, почитание.

Другая крайность заключается в сведении мистического аспекта в жизни человека до минимума, и активизации его социальной, познавательной активности с ориентацией на рационально-понятийный комплекс, здравый смысл. Надо отметить, что при таком подходе, который часто проявляется в протестантских церквях, очень заметен процесс нравственного оздоровления, освобождения от пороков и глубокого мировоззренческого переосмысления, переоценка ценностей даже у людей, находивших-

ся на грани утраты человеческого облика. Но в последнее время именно в таких религиозно-церковных кругах начинают активно распространяться идеи об исключительной простоте Священного Писания, доступности, близости каждому Христа настолько, что он перестает практически отличаться от любого человека, подвергаются высмеиванию ученые, выставаются в смешном свете по сравнению с рядовыми верующими, не утруждающими себя умственной работой. Таким образом, идет культивирование повседневности, обыденности, отстраненности от всего того, что требует интеллектуальных и нравственных усилий. Нетрудно увидеть какой тип личности при таком воздействии будет формироваться, а в своей массе верующие представят безропотную, слепо следующую за любым «учителем» толпу, не берущую на себя ответственности и не способную ни к каким самостоятельным действиям. Обращает внимание тенденция усугубляющегося разрыва между рядовыми верующими и церковной верхушкой, усиливающийся прагматизм в церковной среде.

Можно констатировать, что сегодня подход к человеческой личности, механизму и способу ее духовного воспитания далеко не однозначен в христианстве, особенно в православии, идет напряженный поиск путей и средств воспитания человеческой личности в исключительно сложной для современного украинского общества период, а создания механизма торможе-

ния этому процессу. Это особенно проявляется в церквях, находящихся под юрисдикцией Московского Патриархата, где разжигается нетерпимость, враждебное отношение к христианам неправославных конфессий, ко всему национальному. Господствует окаменелость, бездвижность, подозрительность ко всему новому, пресекаются любые нестандартные, новые взгляды и решения. Поэтому проблема человеческой личности сегодня в религиозно-церковной жизни стоит достаточно остро и является предметом ожесточенных конфликтов. О возрождении христианской традиции, а следовательно и перенесении личности, индивидуальности на место, которое она по своей духовной сущности способна занимать, в настоящий период говорить трудно. Остается надеяться, что истинные ценности, нормы христианской жизни, выработанные богатым духовным опытом церкви все же пробьют себе дорогу. Проблемы современной социальной, политической, духовной жизни общества, появление серьезной, глубокой по своему содержанию и смыслу литературы, оригинальных религиозно-философских, богословских трудов ранее запрещенных авторов, свобода выбора мировоззрения, а также наличие в личном жизненном опыте ситуаций духовно-нравственного выбора позволит выявиться адекватному историческому времени и обстоятельствам пути и средствам воспитания личности и общества.

Литература:

1. Архиепископ Пражский Сергей. О подвиге общения. Нью-Йорк, «Путь жизни», 1981.
2. Архимандрит Таврион (Батозский). Из проповедей в Спасо-Преображенской пустыни под Елгавой // Православная община, 42, №6, 1997.
3. Бердяев Н. Спасение и творчество // Путь. Орган русской религиозной мысли. Кн.1, М., Информ.-Прогресс., 1992.
4. Бердяев Н. Церковная смута и свобода совести // Путь. Орган русской религиозной мысли. Кн.1, М., Информ.-Прогресс., 1992.
5. Ильин В. Иночество и подвиг // Путь. Орган русской религиозной мысли. Кн.1, М., Информ.-Прогресс., 1992.
6. Кураев А. Оккультизм в православии, М., Благовест, 1998.
7. Отец Александр Мень отвечает на вопросы слушателей, М., 1999.
8. Свящ. Георгий Кочетков. Из проповедей после вечерней молитвы // Православная община, 44, 1998.

СОЦІОЛОГІЯ

С.М. НАУМКІНА

ПРОБЛЕМИ БЕЗРОБІТТЯ І КОНФЛІКТНІСТЬ В СУСПІЛЬСТВІ

Наумкіна Світлана Михайлівна — завідувачий кафедрою політичних наук, Південно-українського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, член-кореспондент Української Академії політичних наук, доктор політичних наук, професор

Велика група факторів, що впливає на посилення соціальної напруженості, пов'язана з половинчастістю ринкових відносин. Там, де започатковані ринкові зміни затримані на півдороги, де економічна політика залишається неясною, двозначною — там незмінно народжуються конфлікти. Так, існують сфери, де ринкові відносини не впровадженні.

У період переходу до ринкової економіки, наприклад, в сфері зайнятості відбувається збільшення напруженості й конфліктів. Це пов'язано з економічним спадом, що відбувається, нерозвиненістю відповідної соціальної інфраструктури, падінням реальної заробітної плати. У цих умовах наявні інститути зайнятості, насамперед, на критерій досягнення соціальної стабільності. Очевидно, що при цьому істотно постраждали такі їхні функції, як зберігання людського потенціалу і стимулювання економічної діяльності, що неприпустимо саме в перехідний період. Це знайшло своє вираження в стагнації професійно-трудоного потенціалу і трудових відносин, розростанні схованого безробіття, що істотно підриває ефективність національної економіки.

Найбільш серйозним фактором, що викликає соціальну напруженість, є безробіття. В Україні сформувався високий рівень безробіття. Зареєстрований ринок праці у 1999р. характеризувався загостренням проблеми безробіття серед працездатного населення в наслідок посилення невідповідності пропозиції робочої сили і попиту на неї.

Чисельність зареєстрованих безробітних громадян, порівняно з початком року, зросла на 17,1% (171,5 тис. осіб) і становить на 1 січня 2000 р. 1174,5 тис. осіб. Із кожних 100 безробітних, які перебували на обліку, 53 раніше займали робочі місця, 32 — посади службовців. Незважаючи на те, що кількість вільних робочих місць та вакансій по країні загалом за 1999 р. збільшилася у 1,5 рази (з 34,6 тис. на 1 січня 1999 р. до 50,6 тис. осіб на 1 січня 2000 р.), навантаження на зазначенні вільні робочі місця,

вакансії збільшилися: на посади робітників з 15 до 18 осіб, службовців — з 29 до 30, на посади, що не потребують спеціальної підготовки — з 36 до 54 осіб [4, 13].

Важливим фактором, що визначає динаміку загальної зайнятості, є рівень розвитку окремих географічних регіонів. Наприкінці 90-х років у переважній більшості країн продовжують існувати значні регіональні розходження в темпах зростання зайнятості і рівні безробіття. Показники безробіття загальнонаціонального рівня — від 30 до 60%. Це явище характерно як для країн з високим безробіттям, наприклад, Італії, так і для країн, де рівень незайнятості значно нижчий середніх розмірів.

Відомо, що безробіття тісно пов'язане із стресовими станами. Отримані факти свідчать про загальні депресивності людей, що втрачають або вже втратили роботу. Результати проведеного опитування дали можливість контрастувати, що для кожного четвертого респондента ймовірна втрата роботи — це дійсна трагедія, що ставить людину у вкрай важке положення (38,8%) [3, 93]. Щодо сприйняття безробіття як соціально-економічного явища немає однозначності. Більшість респондентів розцінюють це явище як головну причину бідності й зuboжіння.

Теперішня ситуація і схема управлінських дій, коли центральні органи виконавчої влади уся відповідальність за стан ринку праці перекладають на місцеві держадміністрації, а економічні важелі, фінансові й інвестиційні ресурси зосередженні на державному рівні, не дають основ для оптимістичних прогнозів.

Серйозною погрозою для стабільності суспільства є приховане безробіття. Воно обходиться державі дорожче явного, оскільки є деструктивним і руйнівним явищем. Нині в Україні офіційно зареєстроване безробіття не подає небезпеки, проте, розвиваючись із легалізацією прихованого безробіття в державному секторі і здійсненням структурної перебудови, воно може стати масовим. Масове безробіття

найчастіше перевищує економічні й соціальні можливості держави. В умовах економічної та політичної нестабільності в суспільстві масове безробіття спроможне послужити причиною соціальної напруженості. До того ж, навантаження на одне вільне робоче місце в Україні в середньому складає більш 20 чоловік, і цей показник, швидше за все, буде зростати. Крім того, приховане безробіття впливає на зниження заробітної плати.

За офіційними даними, приблизно 12% усіх зайнятих упродовж 1998р. можна звільнити без скорочення обсягів виробництва (у промисловості цей показник становить 22%) [1, 27]. Це пояснюється передусім неготовністю суспільства до прийняття безробіття як неминучості ринкової економічної системи. Психологічна неготовність широких верств населення і менеджерів різного рівня спиралась на відсутність незалежної системи соціального захисту, прогнозів щодо потреби в кадрах відповідної підготовки. Тому основним напрямком вирішення проблеми надлишкової робочої сили виявилось поширення вимушеної неповної зайнятості. Така практика зберігається і досі, хоча поступово підприємства почали звільняти зайвих працівників. Однак, за даними 1998р., 30% усіх зайнятих працювали менше 50% нормативної тривалості робочого часу [1, 27].

Один з парадоксів пострадянської дійсності складається в тому, що признаючи ефективність ринкової економіки як системи, більшість опитаних виступає проти її конкретної форми, зокрема тієї моделі підприємництва, що формується в країні. Відношення до реформ, методам її проведення залежить від рівня добробуту людей. Тим часом бідність стала майже нормою перехідного суспільства.

Везумовно, бідність існувала в Україні (як і в будь-якій іншій країні) й до початку перехідного процесу. За оцінками міжнародних експертів, у 1999 р. бідними можна було вважати близько 11% населення [1, 27], але це були переважно люди з низьким рівнем освіти, слабким здоров'ям або такі, що з різних причин не працювали, багатодітні сім'ї тощо. До того ж бідність мала м'які форми: принаймні майже ніхто у 70-80-ті роки в Україні не голодував. Спокійному ставленню до недостатків сприяла загальна політична, соціальна і економічна ситуація в країні.

Упродовж останніх років не тільки погіршилось становище тих людей, що раніше фактично жили в бідності, але збідніли ті прошарки населення, які за своїми соціально-демографічними ознаками були найбільш захищені від такого ризику: молодь з високим рівнем професійно-освітньої підготовки; люди 30-50 років, які мають не високу професійно-освітню підготовку, а навіть і роботу; пенсіонери за віком, які раніше отримували максимальну пенсію; діти.

За різними оцінками, бідність охопила 30-40% населення України; зокрема, за даними 1996р., 36,5% домогосподарств України (39% населення) були бідними, а 12% – зубожілими [1, 27]. Проведення двох зіставних обстежень у 1995-1996 рр. показало, що протягом цього періоду відбулося поширення бідності та зростання її глибини. Експертні оцінки і дані поточної статистики рівня життя населення свідчать про подальший розвиток цих тенденцій наприкінці 90-х років. Слід зазначити, що бідність в Україні не є стабільною і незмінною. Доходи значної частини населення України постійно коливаються на межі бідності, а матеріальний стан мільйонів людей є настільки нестабільним, що будь-які особисті чи загальноекономічні зрушення можуть штовхнути в пірву реального зубожіння. Проте навіть незначне поліпшення економічної ситуації розширить можливість середнього класу, хоча б на нижньому рівні.

Частина цих людей (головним чином працездатних) нині виживає за рахунок додаткової (переважно незареєстрованої) зайнятості, але значна група, не маючи такої можливості (за віком, сімейним станом або місцем проживання) може розраховувати лише на допомогу близьких.

Важливою є диференціація бідності відповідно до якості робочої сили, тобто зв'язок бідності й рівня освіти кваліфікації. Виявляється, що хоча вищий рівень освіти відкриває ширший доступ до високооплачуваної (за українськими стандартами) роботи, тобто відповідно зменшує ризик збідніння, наявність вищої освіти все ж не призводить до забезпеченості. Що стосується професій та кваліфікації, то вони виявляють тісний зворотній зв'язок із рівнем бідності.

Аналіз проблем бідності в Україні й розвитку цього процесу впродовж перехідного періоду дає всі підстави для визнання наявності низьких істотних особливостей:

- бідність поширюється на тлі значного майнового розшарування та появи багатих прошарків населення, чий добробут асоціюється у широких верств населення з кримінальною діяльністю – з одного боку, і чия поведінка є далекою від благодійництва – з іншого;

- бідними стали люди, які протягом тривалого життя чесно працювали і мали непогані заробітки, жили за законами суспільства та були вельмиповажними особами;

- ані високий рівень професійно-освітньої підготовки, ані зайнятість не гарантують від зубожіння і маргіналізації;

- рівень так званої «суб'єктивної бідності», яка визначається за самооцінкою населення, є значно вищим за об'єктивні показники, що свідчить про значне відставання реального рівня життя від існуючих в країні стандартів і водно-

час про реформування істотного рівня суспільного незадоволення діяльністю влади.

Не випадково, що майже третина дорослого населення країни вважає реальною перспективу виникнення конфліктів у цьому зв'язку. Уявлення широкого загалу про природу майнового розшарування багато в чому збігається з оцінками експертів, які вважають, що 10% населення України концентрують 40% прибутків, причому три чверті цих прибутків мають кримінальне походження [1, 21].

За даними статистичного бюро Європейської комісії, індекс купівельної спроможності України – один із найнижчих у Європі, він складає 17% від прийнятого за європейську норму. Лише 1% населення має можливість цілком задовольнити свої потреби і навіть відкладати гроші зі свого щомісячного прибутку.

Телефонне опитування, проведене в Одесі в 1998 р., показало наступне: відповідаючи на питання «Чи припадало вам або членам вашої сім'ї на цьому тижні відмовлятися від покупки яких-небудь продуктів харчування через їхню високу ціну?», 14,8% опитаних відповіли – «так, щодня», приблизно 23% – «часто». Одяг і взуття, не «влізаючи в борги» і не економлячи на їжі, не можуть придбати 56%, не говорячи вже про таку дорогу покупку, як телевізор або холодильник (їх не можуть собі дозволити придбати 68% опитаних) [5, 69].

Розрахований на підставі середньодушових прибутків коефіцієнт Джині (індекс, що характеризує нерівність прибутків) в кінці 90-х років в Україні складав 0,57. Для порівняння: у Бельгії – 0,24, у Великобританії – 0,34, у Швеції – 0,25. Іншими словами, у Європі загальна тенденція така: чим країна багатша, тим менша нерівність у прибутках. Висока диференціація прибутків властива скоріше бідним країнам [2, 57]. Зниження життєвого рівня зумовлює зростання соціальної напруженості в суспільстві. Не дивно, що соціологічні опитування останніх років фіксують підвищення рівня готовності людей брати участь у різних формах соціального протесту.

Література:

1. Лібанова Е. Соціально-економічна політика держави та її вплив на зміну соціальної структури суспільства // Україна: аспекти праці, №8, – 1999.
2. Макеев С. Процессы социальной структуризации в современной Украине // Полис, №3 – 1998.
3. Пачковский Ю., Ковалиско Н. Региональные аспекты занятости и безработицы в социологическом измерении // Социология: теория, методы, маркетинг. №2, – 1999.
4. Сто дней правительства. Возрожденная надежда или утраченные возможности? Аналитический доклад. – К., 2000.
5. Чапская И. Имущественное положение граждан в трансформирующемся обществе // Социология: теория, методы, маркетинг, №3, – 1999.

Особливе місце у факторі конфліктогенності держави в перехідному суспільстві займає криза самих державних інститутів. Ця криза виражається в безвідповідальності держави, невиконанні нею своїх власних функцій, нездатності впоратися із злочинністю в різноманітних сферах громадського життя.

Безвідповідальність держави у виконанні власних функцій у роки реформ проявилася в тому, що воно не забезпечило «правового поля» і відповідного контролю, яке б захищало суспільство від криміналізації економіки. Більш того, держава не забезпечує виконання навіть тих законів, що воно саме ж приймає. Тому нормативно-правові акти, що регулюють правові відносини, мають бути діючими у напрямі як виконання правил поведінки, так і справедливого ставлення держави до громадянина. Справедливість у цьому контексті розуміється як суворе дотримання приписів норм права. Саме у сфері названого права вона торкається суттєвих відносин між громадянином і владою, і будь-яка несправедливість спричиняє незадоволення людей і може привести до соціальних конфліктів. Про це свідчать страйки шахтарів, вчителів, енергетиків тощо.

Завданням державної влади є консолідація суспільства, сприяння соціальній згоді на демократичних засадах. Але ж, як свідчить історія, сама влада нерідко стає джерелом конфронтації в суспільстві й дестабілізуючим фактором, що суперечить самій функціональній визначеності держави. Соціальна політика держави може бути ефективною лише за умови синхронного конструювання регіональних механізмів, які б враховували економічні, соціально-психологічні, господарсько-історичні та культурні традиції кожної територіальної одиниці.

Основна проблема соціального захисту в умовах соціально-економічної кризи полягає на державу і пред'являє нові вимоги до створення відповідного рівня соціальних гарантій особистості, без яких неможлива побудова демократичного суспільства.

В. В. БУРЕГА

ДЕВІАЦІЯ В СОЦІАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ

Бурега Валерій Васильович – завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, перший проректор Донецької державної академії управління, кандидат психологічних наук, професор

Криза системи управління українського суспільства, як наслідок адміністративно-командної системи, що успадкувала Україна від колишнього радянського минулого, породила у ньому певну розгубленість на всіх рівнях українського соціуму. Це, врешті-решт, проявилось у розбіжності цілей суспільного розвитку, що декларуються, і практики соціального менеджменту та у невідповідності управлінської парадигми, що застосовується, суспільству, що трансформується;

Головною причиною, що призвела до такого становища, є недосконалість соціального управління, яка виявляється, як неадекватність управлінських впливів на людину і девіація зусиль соціального менеджменту. При цьому, у даному контексті, використовується широкий зміст поняття «соціальне», коли воно тотожно поняттю «суспільне», а з метою запобігання термінологічних ускладнень поняття «менеджмент» і «управління» використовуються як синоніми.

Розуміння соціальної системи як упорядкування, на певних підставах, процесів взаємодії індивідумів та їхніх груп, які викликають вияв інтегральних властивостей, робить явним розходження системних елементів і об'єктів, що до неї не входять. Історично сформований і обумовлений характер взаємодії людей та соціального середовища, при цьому, необхідно розглядати як соціальну систему.

Людина як особистість і діяч є важливішим компонентом і елементом, який утворює соціальну систему. Компонентами соціальної системи, при такому розумінні, є як соціально-політичні, економічні і культурно-моральні процеси в суспільстві, викликані активністю людей, так і все, що створила людина, а також використовує у процесі матеріального виробництва і духовного життя.

Виходячи з того, що соціальне управління є не що інше, як регулювання процесів, що відбуваються в соціальній системі, суспільстві в цілому і, тим самим, вплив на неї, головною його метою є удосконалення умов життя людей, взаємин між ними, зміцнення зв'язків, а також підвищення ефективності діяльності створюваних ними організацій та інститутів.

Управління соціальними системами складає предмет соціального менеджменту. Це цілком виправдано, якщо визнати, що для соціального менеджменту принципово важливі характеристики діяльності й поведінки людини, яка є об'єктом суспільних відносин, тобто дій з боку суспільства і його інститутів [7, 11].

Слід зазначити, що управління припускає розгляд сутності процесів управління в окремих

системах і підсистемах, наприклад, у такому понятті, як «соціальне управління».

У такому випадку його необхідно розуміти як процес впливу на суспільство або його окремі ланки з метою забезпечення їхнього функціонування, удосконалювання і розвитку.

Одночасно з цим необхідно враховувати різноманітні тенденції суспільного розвитку, а також взаємну обумовленість і взаємозв'язок соціальних задач, що розв'язуються у поточному періоді з тими, котрі можуть виникнути у майбутньому. Тоді, адекватність процесів управління взагалі, і соціального зокрема, набуває особливої значущості як їх якісна характеристика. Але в цьому випадку важливо враховувати ще один аспект соціального управління, близький до визначення його якісних характеристик. Він полягає у тому, що в процесі визначення ступеня адекватності спливає питання аналізу сутності й змісту управлінських впливів в разі їх відхилень від кінцевої мети, або системи принципово важливих для життєдіяльності суспільства. У цьому разі можливим використання такого поняття, як «девіація менеджменту».

Таке явище, нажалі, характерне для українського суспільства в цілому. Аналіз причин сучасної соціально-економічної кризи переконує, що головною з них стало непослідовне запровадження в життя ринкових реформ. Перехідний стан соціально-політичної й економічної сфер життя нашого соціуму стає, свого роду, хронічним захворюванням де за вирішення поточних проблем розгублюються стратегічні орієнтири. Нам (це слід вже визнати) не вдалося реалізувати класичну модель ринкових перетворень.

Структурні реформи викликають найбільшу кількість незадоволення ходом реформування соціальної реальності. Кожна з них, як переконує досвід «трансформаційних» подій після свого «деклараційного» етапу, виливалася у неефективність діяльності і недостатню виваженість прийнятих управлінських рішень. Таке становище привело до того, що ні в часи домінування жорстоких інфляційних процесів, ні в період досить тривалої стабілізації фінансової системи не зміг реалізуватися потенціал реструктуризації. Таким чином була припущена типова помилка для системи управління при соціалізмі, а саме в управлінні суспільним розвитком не вдалося ефективно об'єднати соціально-економічні механізми саморегулювання і централізованої регуляції.

Відразу після проголошення незалежності верховна влада, яка покликана організувати соціальне управління, у своїй діяльності зроби-

ла акцент на виконанні представницьких функцій, пов'язаних насамперед із зовнішнім самоствердженням. При цьому не приділялося необхідної уваги проблемам внутрішнього плану, які в першу чергу вимагали займатися встановленням управлінських зв'язків на всіх рівнях, не допускаючи пріоритету самоорганізаційних процесів. Цілком можливо, що саме це стало причиною для девіації управлінських впливів на усіх його рівнях (макро-, мікро- й особистісному).

Природно, що виділені рівні в значній мірі умовні, оскільки основою для їх виділення повинен послужити ступінь реалізації соціально-адекватного менеджменту в макросередовищі, мікросередовищі та в особистісному аспекті.

Особистісний рівень полягає в тому, що на рівні професійного управлінця (керівника, менеджера) соціальна адекватність виражається, насамперед, його соціально-адекватним мисленням на основі отриманої соціально-адекватної підготовки у вигляді фахових знань, умінь, навичок і соціально-адекватної діяльності.

Питання адекватності професійної підготовки особливо гостро постало перед керівниками найрізноманітніших рангів. Наявні знання і професійні навички більшості наших менеджерів, які відчувають дефіцит управлінської культури, не діють в умовах ринку.

Фахова підготовка багато в чому сприяє досягненню необхідного рівня адекватності діяльності керівника. Але, на жаль, вона не усуває проблем, що виникають у практиці управління як відхилення від теоретичних схем на особистісному рівні, таких, як:

- * відчуженість керівника від «виробничого процесу» підприємства разом із зростанням службового становища, яке займає менеджер;

- * відчуженість підлеглих від проблем керівника, що виявилось закладеним у професійну культуру відносин між начальником і підлеглим. Особливо розвинута ця характеристика відносин із боку останніх. Але і самі керівники часто вважають, що їх проблеми – табу для співпрацівників;

- * ризик некомпетентності при прийнятті рішень. Крім некомпетентності, зумовленої відчуженістю керівника від «виробничого процесу» підприємства, природно виявляється менша його компетентність у порівнянні з підлеглими в рамках їх фахових обов'язків. Тому при ризиках, що торкаються відразу декількох напрямків діяльності підприємства, навіть безперервна освіта, досвід, достатня інформованість не обмежують керівника від помилкових рішень, тому що кожна професійна галузь потребує специфічних оцінок, інтуїції і складних умінь, якими він просто не в змозі володіти;

- * відсутність у керівника достатнього методичного арсеналу для використання ефективних управлінських технологій. Таке відхилення

підтверджується насамперед фактом домінування у формах роботи наради й інших колегіальних видів діяльності. Незважаючи на відносну розробленість АРМ (автоматизованих робочих місць) керівника як у технічному, так і в програмному плані, переважна маса управлінців приймає рішення «наосліп» (подивимося, що з цього вийде) або колективно (що в значній мірі розмиває межі особистої відповідальності), оскільки не має у своєму розпорядженні адекватні засоби. Пітер Дракер у своїй статті «Наступна інформаційна революція» відзначає: «Проте комп'ютер і породжені ним інформаційні технології до цього дня не справили практично жодного впливу на прийняття рішень: чи треба (і для чого) будувати новий адміністративний будинок, нову школу, лікарню або в'язницю. Вони не справили практично жодного впливу на прийняття рішень про те, чи слід оперувати пацієнта, і якщо так, то як Вони не справили жодного впливу на рішення виробника устаткування про те, чи освоювати той або інший ринок, або на рішення великого банку про те, щоб придбати інший великий банк Для задач вищого керівництва інформаційна технологія стала початальником скоріше даних, ніж інформації, не говорячи вже про нові питання і нові стратегії» [3, 2];

- * домінування оперативної роботи;

- * ризик перейти межу моральності. Він полягає в деформуванні моральної оцінки діяльності менеджерів вищої ланки, коли широкі повноваження відчиняють можливості для особистого збагачення. Було б неправильно припустити, що таке становище характерне тільки для економіки перехідного періоду. Джон К. Гелбрейт так говорить про це: «Чимала частина прибутків і багатства дістається людям без достатнього або узагалі всякого соціального обґрунтування... Сюди ж відносяться винагороди, якими щедро наділяють самі себе керівники сучасних компаній, користуючись наданими їм повноваженнями... Керівництво корпорацій убагацьчує свою головну мету (відповідно до усіх традиційних економічних учень) в одержанні максимального прибутку. Будучи вільними від якого б не було контролю чи обмежень із боку акціонерів, його представники активно намагаються збільшити власні прибутки. При мовчазному потуранні рад директорів, члени яких підбираються самими керівниками, вони фактично визначають розміри власних окладів, надають самим собі пільгові можливості щодо придбання акцій і встановлюють для себе величезні розміри вихідної допомоги на випадок звільнення. Мало хто стане сперечатися з тим, що всі ці виплати і пільги не мають відношення до виконання яких-небудь економічних і соціальних функцій, за які вони даються. І хоча нерідко доводиться чути твердження – часом дуже пристрасні – про великий внесок і важливу роль

керівників компаній, це не більш ніж легенда, у яку неможливо повірити» [1, 234];

* Дефіцит цілісності в діяльності керівника як поділеність виробничого процесу і управління, що знаходить свій відбиток і в структурі підприємства, і в посадових обов'язках керівників. Відзначені факти призводять до втрати цілісного сприйняття картини фахової діяльності, розпаду системоутворюючих зв'язків у ній або, у кращому випадку, така картина складається з фрагментів, що чергуються.

Подолання названих відхилень та інших можливих девіацій покликане стати однією з принципів основ адекватності діяльності сучасного спеціаліста-управління.

Управління структурами (підприємством, установою, трудовим колективом), що відповідає уявленням про мікрорівень і претендує на соціальну адекватність, є не що інше, як спроба зняти суперечність між новими способами господарювання і старими організаційними формами. А це, у свою чергу, повинне забезпечити справжню конкурентоспроможність підприємства, усунення відхилень, пов'язаних із реалізацією трудових можливостей, потенціалу працівників, захистом їх соціальних прав і забезпеченням соціальних гарантій.

Органічний зв'язок виділених рівнів виявляється в тому, що керівник як особистість займається управлінською діяльністю і на рівні окремо взятого підприємства (мікрорівень), і на рівні галузі економіки, держави, суспільства цілому.

Вітчизняна наука про управління, страждаючи схематизмом, не розглядала донедавна універсальні підходи до управління організаціями різноманітного масштабу і профілю діяльності (підприємствами, установами, закладами і т.д.) як соціальними об'єктами, що складаються з тих самих елементів і ланок – індивідів, груп або підрозділів. Тому такі принципи соціального управління, як цілеположення, зворотний зв'язок за результатами діяльності, цілеорієнтована мотивація працівників, не стали основними при розробці стратегічного управління організаціями.

У практиці менеджменту це виявилось в ситуації, коли жодний галузевий орган державного управління – апарат міністерства – не мав чітко вираженої мети щодо задоволення потреб суспільства в тому виді продукції, який підприємства галузі виробляли. Мова могла йти тільки про планову кількість виготовленої продукції потрібної якості без урахування її споживчих властивостей із позицій вартості.

Як наслідок, однобічно орієнтована система цілей зумовлювала функціонування управлінських механізмів на конкретних підприємствах. Від їх керівників вимагали, насамперед, номенклатуру і кількісні показники випуску продукції. У результаті ні якість, ні ціна вироблених товарів

і продукції не могли конкурувати з аналогічними групами товарної продукції, виготовленої за рубежом. Цілеорієнтована мотивація активної праці працівників не стала головним рушієм високоефективного протизатратного механізму на підприємствах. Так і не склалася реальна система матеріальної винагороди за результатами праці в рамках колективних форм її організації. Найбільш істотною перешкодою на шляху активізації праці працівників на підприємствах була і, на жаль, залишається зрівнялівка.

Безвідповідальність, прагнення без великих зусиль одержувати високі результати, відсутність мотивації до економії робочого часу працюючих, безініціативність, зневажливе ставлення до виконання інструкцій, правил і норм, слідування своїм інтересам і ігнорування чужих, є закономірним результатом роботи соціально неадекватної системи управління. Її головні характеристики – розмиті цілі і відсутність особистої відповідальності за невиконання наміченого, незалежно від масштабу соціального об'єкта, профілю і специфіки його діяльності.

Макрорівень в соціально-адекватному ме-неджменті – це, у повному розумінні слова, управління суспільством, найрізноманітнішими сферами його життєдіяльності. Зміст соціально-адекватного управління на цьому рівні насамперед повинен бути зумовлений поставленням цілей, що забезпечують захист інтересів суспільства, його розвитку, реалізацію його найперших і найважливіших потреб.

Олвін Тоффлер у своїй книзі «Адаптивна корпорация» підкреслює цю особливість управлінської практики, що зв'язує розв'язання економічних і соціальних задач: «... Громадськість усе частіше вимагає від компаній вирішувати, крім економічних, також і соціальні задачі... Активність таких утворень, як товариства споживачів, етнічні меншості, представники різноманітних субкультур, що спрямована на одержання представництва в правліннях корпорацій, теж пов'язана з уявленням про те, що компанії не повинні більше переслідувати єдину (економічну) мету, що їм слід перетворитися в «багатоцільові» організації, що вписуються в соціальне й екологічне оточення» [5, 457].

За Тоффлером, організаційні форми управління, слідом за кардинальною зміною організаційних структур, повинні зазнати змін. «Сьогодні сувора вертикальна ієрархія втрачає свою ефективність, оскільки зникають дві основні умови її успішного функціонування. Керівники стикаються з усе більш різноманітними проблемами, і їм при розв'язанні складних технічних і економічних питань доводиться в усе більшій мірі враховувати також політичні, культурні і соціальні аспекти. У той же час зворотний зв'язок із нижніми рівнями стає усе більш неадекватним (виділене мною – Б.В.). Відстань між верхніми і нижніми ешелонами визначається не

тільки розмірами підрозділів нижчого рівня або кількістю проміжних рівнів, але розмаїтістю відомостей, які слід опрацювати.

Як наслідок, ефективні рішення повинні сьогодні прийматися на усе більш і більш низьких рівнях організації.

Вимоги участі в управлінні продиктовані, таким чином, не політичною ідеологією, а тим, що система в її теперішньому структурному вигляді не в змозі ефективно реагувати на середовище, що швидко змінюється» [5, 461-462].

Девіантний менеджмент не може бути віднесено до розряду ефективного, адекватного, тобто того, що дає позитивні наслідки.

Якщо під соціально-адекватним менеджментом розуміти, насамперед, відповідність управлінської практики корінним, провідним інтересам суспільства, соціальній організації, тоді сучасна нам модель соціального управління може бути визнана, як це не сумно, девіантною.

Еріх Фромм у «Втечі від свободи» зауважував, що «...важливо організувати раціональну економічну систему, яка служила би інтересам народу. Сьогодні переважна більшість народу не тільки не має ніякого впливу на економічну машину, але і майже позбавлена можливостей для прояву справжньої ініціативи й спонтанності при виконанні своєї роботи» [9, 226].

За умов збільшення економічних і фінансових труднощів, відсутність спроб їхнього вирішення на сучасних правових основах призвела до того, що влада почала власне, немов відділене від народу, життя за своїми правилами, винятком для особистих нестатків. Але спонтанний перехід цих правил з верхніх поверхів піраміди влади до самого низу і засвоєння їх там, став механізмом появи пануючої сьогодні парадигми у житті українського соціуму.

Влада і народ в Україні існують у границях єдиних географічних меж, але фактично паралельно. Надлишки повноважень на верхньому поверсі ієрархічної піраміди, що практично не можуть реалізувати представники нашої влади, породжують беззахисність і безвідповідальність на нижчих східцях соціальних сходів.

З одного боку, підсилюється конфліктна основа самої влади, що має потребу в істотних змінах власної структури, функцій, методів і засобів діяльності, з іншого боку – зростає недовіра народу до неї. У даних умовах відсутності завершеності логіки управління фактично немає соціально зрілої і позитивно орієнтованої опозиції [2]. Відбувається протистояння гілок влади, що не збільшує її авторитет у народу, який страждає від неефективності її механізмів, та врешті-решт, девіантності.

Адекватність (відповідність) як характеристика менеджменту повинна забезпечувати його домірність основним специфічним характеристикам керованої системи. Причому, основними механізмами збігу, приведення до такої

відповідності, тобто адекватності, повинні бути адаптаційні процеси.

Адаптація – пристосування керованої і керованої систем до реальних умов існування. По правді кажучи, варто підкреслити, що адаптаційні процеси в управлінні складають окрему проблему і вимагають самостійного, присвяченого тільки їм, дослідження.

Економіку як сукупність виробничих відносин, що відповідають даній ситуації розвитку виробничих сил суспільства, що включає в себе визначену, властиву тільки йому, сукупність відносин між людьми, у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ і послуг, варто розглядати як адаптивну систему. І економіка в цілому, і окремі економічні системи мають здатність до адаптації.

Адаптація – властивість відкритих систем. Відкрита система, реалізуючи динамічну взаємодію з навколишнім світом, прагне до наростання ускладнення своєї структури, її диференціації і спеціалізації своїх елементів.

Адаптивність можна уявити як рівень, при якому організація може і дійсно реагує на зміни, що впроваджуються зсередини і ззовні. Причому, адаптивність розглядається як проміжний критерій. Більш абстрактний, ніж рівень виробництва, продуктивність і т.д. [4, 316].

Таким же абстрактним критерієм оцінки тієї чи іншої системи може виступати й адекватність. Але необхідно зауважити, що на сьогодні в розпорядженні дослідників немає спеціальних і конкретних мір для виміру як адекватності, так і адаптивності.

Системою управління, що є адаптивна має бути визнана така, яка виявляється здатною зберігати свою працездатність у випадку виникнення позаштатної ситуації, що приводить до зміни характеристик керованого об'єкта або навколишнього середовища. Сутність адаптивності, у цьому випадку, полягає у зміні алгоритму функціонування. У залежності від ступеня значимості і складності ситуації, що виникла, алгоритм може не мінятися. Замість цього здійснюється пошук оптимальних станів системи. Тоді засоби адаптації обираються в залежності від ступеня гостроти позаштатної ситуації, у якій опиняється система управління.

Такими засобами виступають самоорганізація, самонастроювання, саморегуляція, самоврядування, самонавчання, самовиховання та інше.

Система, що самоорганізується, скоріше прийде до зміни своєї структури, організації. Так, у зв'язку необхідністю поглибленої підготовки важливого рішення або для координації декілька важливих напрямків діяльності, Верховна Рада створює організаційні структури, наприклад постійні чи тимчасові парламентські комісії, комітети.

Самонастроювальна система відповідно до зміни умов зовнішнього середовища змінює

засіб своєї взаємодії з навколишнім середовищем. Так, за результатами маркетингового дослідження, що підтвердило тенденцію збільшення попиту на вироблені підприємством товари, керівництво підприємства приймає рішення про розширення випуску продукції.

Саморегуляція припускає зміни в системі управління, приведення її у відповідність до визначеного порядку і правил, але переважно під впливом сигналів, що надходять зсередини системи. Механізми саморегуляції діють як результат індивідуальної поведінки окремого ініціативно суб'єкта, що господарює при відсутності стороннього втручання. У такому разі роль відсутнього стороннього втручання може зіграти правова невизначеність ситуації, недосконалість законодавства, відсутність інтересу керівного органа до того, як і за рахунок чого буде виконуватися прийняте їм рішення.

Самоврядування – спосіб адаптації, що є модифікацією саморегулювання, де пріоритет віддано проведенню змін у системі управління з опорою на власні сили, внутрішні ресурси. Так відбувається у випадку, коли трудовий колектив бере участь у рішенні питань виробничого і соціального розвитку або рішення питань господарської діяльності організації. Самонавчання і самовиховання, як способи адаптації, мають подвійну природу.

По-перше, у випадку, коли мова йде про сутність таких процесів необхідно пам'ятати, що вони викликаються до життя на основі досить об'єктивної самооцінки і самостійно прийнятого на її основі рішення заповнити наявні вади у знаннях, навичках і уміннях, а також у розвитку професійно значимих особистісних якостей.

По-друге, рішення на самонавчання (самоосвіту) і самовиховання повинно бути серйозно мотивоване і прийнято особисто суб'єктом. Інакше, як механізм пристосування, вони не будуть ефективні у необхідному ступені.

Системи управління, хоча і є адаптивними, разом з тим поєднують у собі здатності і самоорганізації, і самонастроювання, і саморегуляції. У залежності від особливостей у змінах навколишнього середовища управлінські системи запускають у дію в першу чергу механізм, що є необхідним для збереження системи. Якщо достатньо настройки для нових умови, то тоді зміни у структурі можуть бути мінімальними, і навпаки.

У процесі адаптації можуть бути задіяні всі розглянуті раніше способи (чи їхні елементи). Але завжди, у залежності від характеру обставин, що ініціювали адаптаційні процеси, один зі способів є провідним, головним, визначальним. При цьому інші способи покликані доповнювати його, тому що зовнішні або внутрішні (найчастіше і ті, і інші) дії на систему викликані широким спектром факторів впливу. Тоді адаптивна система може розглядатися як така, що

самоорганізується, самонастроюється, саморегулюється і т.д. Зустрічається поняття, що використовується як синонім, система, яка «самоприспосовується».

Виникає парадоксальна ситуація – адаптивність системи управління, яка є процесуальною основою механізму досягнення адекватності, в який кращим способом виступає самонастроювання, особливо в умовах суспільства з перехідною економікою, на етапі трансформації виявляється в діях по «оптимізації».

У силу неефективності управлінських процедур, заснованих на функціонуванні «номенклатурно-олігархічного» апарату управління, свого роду моделі, що виникла внаслідок спроби перейти до демократизації державного і громадського життя, установленню ринкових відносин, не відмовляючись від спадщини тоталітарного минулого, свого роду зони управлінських відхилень. Це результат реалізації справжньої мети функціонування «номенклатурно-олігархічного» апарату, не проводити реформи, а як можна міцніше затвердитися на зайнятих позиціях.

Управлінський простір стає своєрідним ринком можливостей, у якому функціонують невидимі незримі, відносини сторін, що часто не враховується, але додає зовнішньому середовищу, що є системоутворюючим особливу специфічність та складність. У реальних умовах суспільства, що трансформується, вертикаль управління не є вертикаллю в повному розумінні слова. Потрапляючи у ті галузі соціально-економічної сфери, де не забезпечено соціально-адекватне управління, а найчастіше воно відсутнє як таке, лінія управління відхиляється, стає умовною. Тоді всім елементам керованої системи залишається тільки «оптимізувати» для своїх нестатків умови існування в системі, системне середовище. З наслідками такого, необхідно визнати, найчастіше вимушеного врегулювання проблем, ми стикаємося у вигляді проявів правового нігілізму, у чому переконує статистика. При загальній позитивній тенденції до зменшення кількості зареєстрованих злочинів досить явно проглядається зростання чисельності правопорушень, як уявляється, прямо пов'язаних зі скривленнями і недосконалістю системи соціального управління.

Зростає кількість спроб «оптимізувати» під себе соціальні умови в тих зонах, де панує «управлінський вакуум», де вертикаль соціального менеджменту відхиляється відповідно до спроб заповнити цей вакуум на власний розсуд. [8, 531]. Необхідно зауважити, що не завжди такі спроби одержують правову оцінку.

Таким чином, можна припустити, що соціальний менеджмент не повинний допускати скривлення вертикалі управлінських впливів, навіть тоді, коли виникає спокуса «оптимізувати» під себе управлінський простір. Про це дуже влуч-

но сказав В. Рассел, назвавши подібне явище «адміністративною оманю»: «Я маю на увазі звичку дивитися на суспільство як на систематичне ціле, у тому сенсі, що воно визнається гарним, коли його приємно споглядати як зразок порядку, як плановий організм із ретельно припасованими частинами. Але суспільство не створене або, принаймні, не призначене для задоволення зовнішнього спостерігача; воно покликано дати благополучне життя людям, що його створюють» [9,16].

Дуже точно зазначив П. Друкер, що немає відсталих країн, але є країни, якими погано керують. У самій повній мірі це може мати відношення і до нашої української дійсності – якщо ми не хочемо бути відсталими, необхідно створювати соціально-адекватну систему управлін-

ня суспільством, де її адаптивність досягалася би переважно не за рахунок саморегуляційних процесів.

Вважати за краще у сучасній ситуації необхідно адаптаційні процеси самоорганізації і самонастроювання, орієнтовані у напрямку перетворень з урахуванням провідних інтересів суспільного розвитку, з усвідомленням найвищого ступеня соціальної відповідальності. Це, як уявляється, може стати основою для максимально повної адаптації моделі управління, що використовується, до функціонування в конкретних умовах трансформації українського суспільства, але тільки у тому випадку, коли існуюча парадигма соціального управління буде визнана такою, яка підлягає заміні на іншу, що забезпечує соціальну адекватність.

Література:

1. Гэлбейт Джон К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С.223–244.
2. Донченко О., Бурега В. Управлінська криза в Україні: демонстраційний потенціал // Схід. – 2000. – №2 (33). – С. 44–49.
3. Дракер П. Следующая информационная революция. – <http://koi.cfin.ru/chuvakin/nir.shtml>
4. Мильнер В.З. Теория организаций. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 336 с.
5. Олвин Тоффлер. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С.448–464.
6. Рассел Вертран. Философский словарь разума, материи и морали / Пер. с англ. – К.: Port-Royal, 1996. – С.16.
7. Социальный менеджмент / Под ред. С.Д. Ильенковой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 214 с.
8. Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000. – 646с.
9. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П.С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.

Л. А. КОЛЕСНИК

ДИАСПОРА КАК СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ И СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Колесник Лариса Алексеевна – аспирантка кафедры теории и истории социологии Днепропетровского национального университета

В последние годы все более заметное место в отечественных и зарубежных социологических исследованиях приобретает этническая тематика и, особенно, проблемы этнических общностей в полиэтнических странах. В условиях возросшего интереса к этническим меньшинствам актуальным стал вопрос разработки и уточнения соответствующего понятийно-терминологического аппарата. Остановимся на одном из наиболее древних, но не часто и не однозначно употребляемых для характеристики определенных этнических групп понятий – понятии диаспора.

Этот термин (*diaspora*) греческого происхождения, обозначает рассеивание, разбрасывание, пребывание значительной части народа вне страны его происхождения. Первоначально этот термин был применен к евреям, изгнанным из

Палестины в начале VI в. до н. э. вавилонским царем Навуходоносором II и разбросанным по Ближнему Востоку, а с первого века до н.э. и по всей Римской империи, а затем и по всему миру. Позже это употребленное к конкретному народу понятие стало применяться ко всем этническим группам, которые по тем или иным причинам оказались оторванными от основной части своего народа и продолжали сохраняться как особая этническая общность. Например, когда армяне в результате преследования на своей родине рассеялись по Азии и Европе, а потом и по всему миру, термин диаспора стал применяться и к ним, а позже и к грекам, также рассеянными по всему миру в результате активных миграционных процессов.

В дальнейшем это понятие стало использоваться не только по отношению к этническим,

но и к религиозным, а также культурологическим группам населения, проживающим в силу определенных причин вне своей исторической родины среди представителей других религий и культур и сохраняющих свою особую идентификацию.

В наше время вопрос дефиниции диаспоры активно дискутируется с момента выхода в свет в 1991 году в США первого номера журнала «Диаспора», однако и в конце десятилетия первый номер созданного уже в России журнала «Диаспоры» открылся статьями, в которых констатируется все та же неопределенность данного понятия. «При ближайшем рассмотрении, — отмечает А.Милитарев, — становится ясным, что термин этот никакого универсального содержания не имеет и термином, строго говоря, не является» [2, 24].

Трудности определения понятия диаспора связаны, прежде всего, с наличием разных концепций этничности. Одни ученые, например Ж.Т.Тощенко и Т.И.Чаптыкова, исповедующие традиционный объективистский подход, определяют диаспору как устойчивую совокупность людей единого этнического происхождения, живущую в иноэтническом окружении за пределами своей исторической родины (или вне ареала расселения своего народа) и имеющую социальные институты для развития и функционирования данной общности [4, 37]. При этом авторы особо подчеркивают признак, который в значительной степени определяет, можно ли назвать данную этническую общность диаспорой. «Признак этот — внутренняя способность к самоорганизации, которая позволяет диаспоре функционировать длительное время, при этом оставаться относительно самодостаточным организмом» [4, 37].

Другие ученые, например российский этнолог В.А.Тишков, являясь приверженцем конструктивистской концепции этничности, критикует господствующий в советской, а также и в постсоветской науке традиционный объективный подход к феномену диаспоры, предлагает историко-ситуативный и личностно-ориентированный подход к трактовке этого явления. «Главная слабость в интерпретации исторического феномена диаспоры в современной литературе заключается в эссенциалистской реификации диаспоры как коллективных тел («устойчивых совокупностей!»), причем не только как статистических множеств, но и как культурно-гомогенных групп, чего при более чувствительном анализе установить почти не удается» [3, 46].

Он утверждает, что дефиниция диаспоры должна исходить не из объективного набора культурных, демографических или политических характеристик, а строится на понимании феномена как ситуации и ощущения. Диаспора, по Тишкову, — это ситуация и личный выбор (или предписание), «это культурно отлич-

ительная общность на основе представления об общей родине и выстраиваемых на этой основе коллективной связи, групповой солидарности и демонстрируемого отношения к родине. Если нет подобных характеристик, значит, нет и диаспоры. Другими словами, диаспора — это стиль жизненного поведения, а не жесткая демографическая и тем более этническая реальность, и тем самым это явление отличается от остальной рутинной миграции» [3, 50].

Диаспоризм, по его мнению, может вспыхивать и затухать в зависимости от меняющихся возможностей (установление и снятие преград, антагонизмы и связи) в принимающей стране и на трансгосударственном уровне, а также на исторической родине. При этом «родина», в трактовке В.А.Тишкова, это инструментальный выбор, а не исторически детерминированное предписание. «Не будь столь циничного исключения русских из нового гражданства в Латвии и Эстонии, пишет В.А.Тишков, — более благоприятная социальная (и даже климатическая) среда в этих странах по сравнению с нынешней Россией совсем не стимулировала бы выбор исторической родины в пользу последней. Но стоит России или хотя бы Ивангороду обрести облик сытости и благополучия, русские жители Нарвы могут существенно поменять свои ориентации, особенно если сохранятся препятствия на пути их полноправной иммиграции в стране проживания. Тогда возможен не только вариант манифестированности диаспорности, но и ирредентизм, т.е. движение за воссоединение» [3, 47–48]. Позиция Тишкова выглядит не очень убедительной тогда, когда он ее иллюстрирует таким утверждением: «Родина появляется, если она не Сомали, а сытая Германия и относительно благополучная Греция. Нищая Албания до родины не дотягивает, хотя всячески старается выступать в подобной роли» (3, 47). Становится неясным в этой связи, почему же столь устойчивой на протяжении многих десятилетий является украинская диаспора в Канаде, в Австралии и других благополучных странах (не говоря уже о еврейской диаспоре). Немцы, например, не создали там своих диаспор. Вряд ли можно согласиться с мнением В.А.Тишкова, что диаспора — явление только политическое и не является этнической реальностью [3, 50].

В то же время В.А.Тишков справедливо обратил внимание на культурно-отличительные стороны диаспоры, коллективные связи, групповую солидарность и демонстрируемое отношение к родине, т.е. наличие у диаспоры определенных социальных институтов для развития и функционирования данной общности.

Современные исследователи отмечают, что понятие диаспора нельзя ограничивать явлением насильственного изгнания из своей родины, игнорируя другие, в том числе добро-

вольные мотивы эмиграции из страны людей, образующих диаспору. Кроме того, нельзя не учитывать такой случай образования диаспоры, как перемещение государственных границ или распад многонациональных государств. В результате такого распада население единой культурно-этнической или религиозной группы, проживавшей ранее в одной стране, никуда не перемещаясь в пространстве, оказывается в двух или нескольких странах. Американский социолог Роджерс Брубейкер такие образования называет «диаспорами катаклизма» [1, 6].

Современный мир, можно сказать, на глазах все более диаспоризуется: увеличиваются в размерах и пропорциях старые диаспоры, появляются новые, которых еще десяток лет тому назад никто и вообразить себе не мог, возникают новые механизмы их появления. С увеличением числа диаспор растет и уровень их многообразия, а вместе с ним возникают новые трудности в том, чтобы дать этой совокупности довольно разнообразных явлений общую дефиницию и универсальную парадигму изучения. Трудности современного использования понятия диаспоры состоят и в том, что оно может быть сформулировано по различным критериям. Известный украинский социолог Н.А. Шульга выделил такие основные из них:

Литература:

1. Брубейкер Роджерс. «Диаспоры катаклизма» в Центральной и Восточной Европе и их отношение с родинами (на примере Веймарской Германии и постсоветской России) // Диаспоры. М., 2000. – № 3. – С. 6–31.
2. Милитарев А. О содержании термина «диаспора» // Диаспоры. – М., 1999. – № 1. – С. 24–32.
3. Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение. 2000. – № 2. – С. 43–63.
4. Тощенко Ж.Т., Чаптыкова Т.И. Диаспора как объект социологического исследования // Социс. 1996. – № 12. – С. 33–42.
5. Шульга Н.А. Формирование политики Украинского государства по отношению к диаспоре // Вестник Международного Соломонова университета. Социология. К., 1999. – № 2. – С. 11 – 19.

1. **Этнический.** Диаспора включает в себя лиц одного этноса.

2. **Территориальный.** Диаспора включает в себя выходцев из какого-либо конкретного географического региона.

3. **Мотивационный,** включающий конкретные мотивы отъезда со своей исторической родины: преследование со стороны властей, государства; насильственные переселения по политическому, экономическому, религиозному, идеологическому или другим признакам; трудовая миграция; распад государства.

4. **Отношение к своему положению в стране пребывания:** восприятие своего нахождения в стране пребывания как временного, с постоянным сохранением цели и желания вернуться на историческую родину или же самоидентификация как гражданина страны пребывания, ее патриота, который вместе с тем помнит о своей исторической родине и с уважением к ней относится [5, 2].

В настоящее же время термин диаспора достаточно произвольно применяется при изучении самых разных процессов и явлений. При этом каждый автор вкладывает в него тот смысл, который считает нужным для своего исследования.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

В. І. ОСАДЧИЙ

ПОГЛЯД НА РОЗВИТОК ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

Осадчий Володимир Іванович – голова Дніпропетровської міської організації Української соціал-демократичної партії

Молода держава сучасності – Україна має все для становлення, окрім концептуально сформульованої, патріотичної національно об'єднуючої ідеї.

В політичній сфері український народ сьогодні має щасливу нагоду здійснювати розбудову своєї держави враховуючи як позитивний, так і негативний світовий досвід.

На жаль, за десять років незалежності у цьому напрямку зроблено дуже мало. Рівень життя народу за період так званих реформ не тільки не підвищився, але й набагато знизився. Катастрофічно зменшується населення України. Суспільство не консолідовано, його роздирають своїми популістськими деклараціями більше 100 партій.

Останні події із зникненням журналіста Гонгадзе показали, що права людини в життєво найважливіших позиціях віддані на відкуп корумпованим угрупованням. Судова гілка влади ще не заявила про себе.

Внутрішньополітичний стан, який сьогодні склався в державі, вимагає якнайшвидшого впорядкування усіх структур, пошуку співпраці різних гілок влади, розробки та закріплення принципів політичного життя.

На мій погляд, причина цих недоліків криється в тому, що у 1991 році ми так і не змінили політичні та соціальні орієнтири. Не утворили нові ідеали, не знайшли нові суспільні цілі, саме через це ми отримали розбукання чиновницького апарату, систему владних привілеїв, страх і безпорадність людей перед новим держапаратом.

Ми нічого не утворили, що є в цивілізованих країнах: поваги з боку влади до людей, поваги людей до влади.

В політичному сенсі ми дійшли до тупика. Утворили більше 100 партій. У своїй більшості вони не мають свого електорату, а мають, я б назвав їх штаби, або команди.

Ця кількість партій – не є свідченням демократії, тому що більш-менш так звані потужні партії, як правило, корпоративні, а велика різно-

бокість корпоративних інтересів при такій кількості зацікавлених олігархів не дає знайти спільних інтересів, а навпаки розриває суспільство.

Спостерігається бажання прийти до влади соціалістів об'єднаних, трудівників, «Батьківщини», комуністів та інших олігархічних партій не може забезпечити представництво інтересів більшої частини народу, і фактично є псевдо-демократичною організацією.

В державі ці корисливі інтереси олігархічних угруповань уже розбили не єдині стратегічні та загальнонаціональні проекти демократії.

Свідченням цьому є відомі події протистояння у суспільстві в кінці 2000 початку 2001 років.

Тому сутність побудови політичного устрою в державі полягає у виробленні нової ідеології, стержнем якої повинна стати ідея консолідації нашого суспільства, а мораллю та психологічним ядром повинна стати всебічно обґрунтована загальнонародна, загальнодержавна національна ідея. Національна ідея завжди об'єднуюча. Народ, який має чітку національну ідею одержує могутній стимул для свого розвитку.

У нашому випадку, коли чітка національна ідея ще не знайдена або не опановувала більшістю народу, її місто намагаються зайняти різні сурогати, які нам пропонують корпоративні партії.

Віднайти нову, об'єднуючу національну ідею і успішно її реалізувати це фактично найважливіший елемент системи національних інтересів України на цьому особливому переломному етапі. Хто це може зробити?

На мій погляд, це повинна зробити нова партія, всенародна, загальнонаціональна, масова партія. Вона повинна спиратися не на інтереси окремих олігархічних груп, а на всі верстви населення. Вона не повинна належати ані до правого, ані до лівого політичного напрямку. На жаль, така партія у нас ще не з'явилася.

І останнє. Для кожної партії дуже важливе, а можна сказати і вирішальне значення має питання лідера. Минула і новітня історія свідчать,

що яскравий лідер, особливо на стадії становлення партії, то є половина успіху.

Нову партію на її теперішньому етапі повинен очолити лідер загальнонаціонального масштабу, політик нової генерації, не обтяжений стереотипами минулого, який набув досвід суспільно-політичної діяльності в нових умовах, що має чітко виражені харизматичні риси, необхідні ресурси, і що найважливіше, широку підтримку у суспільстві.

Особливо це актуально в світлі останніх заяв Президента України про посилення відповідальності Верховної Ради за становище суспільства.

Не виключено, що в недалекому майбутньо-

му парламентська більшість буде формувати коаліційний уряд, відповідаючи за його дії своїм існуванням. У такій ситуації партія, що домоглася перемоги на виборах, буде розробляти програму діяльності такого уряду.

Підготувати її зможуть тільки люди, що вже зараз працюють на високому державному рівні, мають високу професійну підготовку, практику законотворення.

Таким чином, лідером такої партії, а відповідно і лідером майбутнього повинна бути особистість, спроможна висловити і реалізувати сподівання суспільства і повною мірою відповідати на виклик часу.

Література:

1. Закон України «Про політичні партії в Україні». // Голос України, 12 травня 2001 року № 82 (2582).

А. І. КЛЮЙ

ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ ТА АВТОНОМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ XIX СТОЛІТТЯ

Клюй Анатолій Іванович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Історія українського народу пронизана ідеєю національної незалежності. Це одна із головних тез багатьох творів передових українських діячів починаючи ще з XVI – XVII ст. Однак, лише на початку XIX ст. ідеї незалежності набувають конкретного змісту, виникають концепції та теорії національно-державного устрою. Саме XIX століття стало для українського народу періодом гострого протистояння централізаторської політики Росії й українського національного руху. Наступом на соціально – культурне життя в Україні і, зокрема, на національну самосвідомість української еліти були такі дії царського уряду, як закриття у 1811 році Києво-Могилянської академії, розгром у 1847 році Кирило-Мефодіївського братства, закриття у 1862 році українських недільних шкіл, заборона видання книг українською мовою на підставі Валуєвського циркуляра 1863 року, заборона ввезення українських книг з-за кордону, діяльності українського театру і друкування нот українських пісень Ємським актом 1876 року.

Разом з тим, у першій половині XIX ст. в Росії під дією об'єктивно існуючих в суспільстві суперечностей (розпад феодальних відносин, посилення боротьби селян проти кріпосницького гніту та ін.) та подій в Європі (Велика французька революція та Вітчизняна війна 1812 року) політика російського самодержавства коливається від відкритого реакційного курсу до уступок лібералізму. Як наслідок цього, в Росії особливо серед дворянської молоді, поширюється процес формування таємних політичних товариств, із яких пізніше виросло повстання в

грудні 1825 року. З'являються політичні товариства, що ставлять собі за мету рішення загальноросійських і навіть загальнослов'янських завдань, інші – чисто національних питань.

Основні положення концепції національно державного устрою України були викладені в програмних документах декабристів і членів Товариства об'єднаних слов'ян, куди входили і представники України: П.Х.Вигодовський, П.І.Борисов, І.І.Горбачевський, Я.Я.Драгоманов, О.В.Усовський та ін. Українська прогресивна інтелігенція в програмних документах відстоювала республіканську форму правління, побудовану на засадах федерації слов'янських народів. Майбутня федерація планувалась на принципах рівноправності і державного суверенітету [9, 41]. Петро Борисов, один із лідерів товариства об'єднаних слов'ян, вивчаючи ідею федерації зазначав, що об'єднати разом усі слов'янські покоління і зробити їх вільними здавалося блискучою справою, оскільки так можна принести щастя співвітчизникам і навіть іншим народам [2, 63]. Закономірно, що політичні й етичні принципи федералізму виключали національну ворожнечу і претензії того чи іншого слов'янського народу на національну винятковість. Для поглядів Петра Борисова та його однодумців характерно те, що питання волі народів ставились поряд з питаннями рівноправності, добровільного співробітництва. Це те нове, прогресивне, що з'явилося в суспільно-політичних поглядах передової української інтелігенції та не втратило своєї актуальності і зараз. Важливе місце у розвитку концепції національної державності зай-

має діяльність таємного товариства під назвою Кирило – Мефодіївське братство, яке виробило першу політичну програму. Засновниками товариства стали М.Гулак, М.Костомаров, В.Білозерський. Активну участь у діяльності брали П.Куліш, Т.Шевченко, О.Навроцький та інші. Зв'язки й дружні відносини з товариством підтримували близько 100 чоловік [12, 15]. Основні завдання Кирило – Мефодіївського товариства були сформульовані у його програмних документах: 1) побудова слов'янської спілки християнських республік; 2) знищення кріпацтва та абсолютистської царської влади в Російській імперії як необхідної умови заснування цієї спілки; 3) поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення християнського заповіту слов'янами [10, 62]. Думки про федерацію, республіканський лад та громадські свободи обґрунтовані також М.Костомаровим у програмі товариства – «Книга буття українського народу» та окремих статтях, надрукованих у журналі «Основа» – («Думки про федеративний принцип у старій Русі», «Дві руські народності», «Риси народної південної – руської історії», «Правда москвцям о Русі») [10, 61]. Слов'янські республіки, на думку Костомарова, повинні були утворити союз. У своїх автобіографічних записках, написаних значно пізніше, вчений стверджував, що цей союз мав бути федерацією слов'янських республік, з'єднаних між собою на зразок давніх грецьких держав або Сполучених Штатів Північної Америки. «В усіх частинах федерації, зазначав М.Костомаров, пропонувались однакові закони й права, рівність ваги, мір і монети, відсутність митниці й свобода торгівлі, загальне знищення кріпосного права й рабства в будь-якому вигляді, єдина центральна влада, що завідувала б відносинами за межами союзу, військом і флотом, але повна автономія кожної частини по відношенню до внутрішніх закладів, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти [6, 474]. Короткочасна діяльність Кирило – Мефодіївського товариства ще раз довела, що українство не втавало у спробах відновити національну державність. Програмні документи мали чіткий політичний характер, товариство перетворювалось у політичну організацію, яка спробувала теоретично сформулювати українську ідею «в политической и общественной сфере в духе прогресса и свободы» [3, 317].

На відміну від М.Костомарова В.Антонович – це тип не революціонера, а культурника – поступовця, народника і демократа, прихильника ідеї демократичної рівності і політичної свободи. Своїм народницьким світоглядом він наближався до М.Костомарова, але водночас у них були різні ідеологічні основи. Як зазначає В.А.Потульницький – «на зміну романтикові прийшов в особі В.Антоновича реаліст» [10, 65].

Світогляд В.Антоновича остаточно сформувався на рубежі 50–60-х років. Він прийшов до української науки, будучи вихованим на європейській культурі, що досить виразно позначилося на його творчості. В.Антоновича вважають найвизначнішим серед членів таємного гуртка «хлопоманів», що виник наприкінці 50-х років у Київському університеті. Метою «хлопоманів» було ліквідувати царизм, кріпацтво, встановити демократичну республіку. Вони намагалися ширити освіту, підносити політичну свідомість українства, виступали за рівноправний демократичний союз між слов'янськими націями [7, 158].

В галузі методики історичного дослідження В.Антонович не тільки сприймав головні положення західноєвропейської історіографії, а й критично переосмислював їх. Він займався головними напрямками у розвитку українського суспільства, хотів створити узагальнюючу історію України. При цьому вчений намагався визначити та підкреслити особливості українського народу серед інших етнічних спільнот. В історії українського, польського та російського народів В.Антонович виділяв такі визначальні для способу їх життя ідеї: у поляків – принцип аристократизму, що, як правило, веде до боротьби між різними верствами суспільства. В українців – принцип вічевий, «принцип широкого демократизму і призначення рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства». В росіян – принцип авторитету державної влади, звідси – міцне самодержавство [1, 224].

Розглядаючи еволюцію концепції національної державності, варто відзначити, що в 70–80-х роках XIX ст. ідеологи української незалежності відходять від ідеї федерації для слов'янських народів. Більш того, ідея української державності набуває різноманітних напрямів, поєднуючи розвиток національних ідей з розвитком ідей федерації за національною та за територіальною ознакою. Тоді під федерацією вже розуміли сукупність політичних одиниць, що мають політичну владу але не мають суверенітету, а тому не є самостійними державами.

Наприкінці XIX ст. ідея федерації одержала значний розвиток в творчості українських народовольців. Виступаючи за об'єднання і солідарність з руським суспільством вони відтворювали не федерацію рівноправних народів, а федерацію громад, об'єднаних в області і підлеглих на місцях обласному управлінню, а в центрі – союзному уряду. Питання ж політичного суверенітету нації народовольці вважали за доцільне висувати тільки після «твердого встановлення» загальних основ нового устрою [11, 188].

Значний внесок у розвиток ідеї національної державності зробив український політичний

мислитель, історик і публіцист М.П.Драгоманов. В основі його політичного мислення лежала ліберальна ідея. І.Лисяк-Рудницький визначає його лібералізм «як доктрину, згідно з якою людська особистість є найвищою цінністю. Як і президент Вільсон, Драгоманов вірить, що історія свободи є історія обмеження державної влади, а не посилення її. Недоторканність особистої сфери є більш важливою, ніж участь у творенні колективної політичної волі.» [8, 88-89]. Федеративна теорія М.Драгоманова, незважаючи на певну її утопічність, – прогресивна, позбавлена будь-яких націоналістичних установок. Національне питання, на думку вченого, можна вирішити не сепаративним шляхом, не шляхом політичного відокремлення, а в спільних зусиллях визволення народів усіх націй, що населяють Росію... Не заперечуючи право нації на свою окрему державність, Драгоманов вважав більш бажаним для України входження у єдину федерацію на правах свідомої національної автономії, а визволення українського народу – у федеративній єдності демократичного руху всіх народів Росії: «за федерацією всі підуть, сепаратизм не підтримають». [5, 58].

Творити федерацію мали вільні самостійні утворення знизу вгору. Поступово федерація втрачатиме свої державні функції і перейде до адміністративної автономії і децентралізації. Тому певне значення матиме й розвиток самоуправління, як форма влади, що сприяє економічному й культурному розвитку. Сама ідея федералізму була не нова, але заслуга М.Драгоманова у детальній розробці концепції федералізму. Найбільш вдало вона викладена у проєкті «Вільної Спілки», де йшла мова про перспективи зміни державного устрою у Російській імперії, зокрема в Україні. Провідною ідеєю побудови майбутньої держави повинна бути широка децентралізація, оскільки саме централізм Російської імперії, на думку Драгоманова, був найбільшим злом на шляху до справжнього конституційного ладу. Основою такої децентралізації повинно стати запровадження місцевого самоуправління – самоуправа громад, волостей, повітів, земель.

Земельна самоуправа є найвищою у цій структурі влади з найбільшими компетенціями. Кожна самоуправа має свою внутрішню самостійність і незалежність по відношенню до інших самоуправ. Центральна ж влада зосереджується у двопалатному парламенті на зразок американської палати представників та сенату й керує діяльністю елементів місцевого самоуправління. Цікаво, що свою державу Драгоманов «будує» не від центру, як було у країнах Західної Європи, а навпаки, хоче поставити центр у безпосередню залежність від місцевого самоуправління. В результаті, держава виступає як «вільна спілка» локальних самоуправ які складають основу державного життя, а центральна

влада – це тільки важливе доповнення до самоуправної влади [10, 71].

Разом з тим, національно – політичні погляди М.Драгоманова не мали логічно послідовної завершеності. У своїй роботі «Шевченко, українофіли і соціалізм» він однозначно негативно ставився до російського царизму, підкреслюючи, що стосовно України Росія уособлювала собою Схід, хоча й досить своєрідний. Для України ж, в історичному, політичному, культурному відношенні була ближчою Західна Європа. Більш того, на думку Драгоманова, Україна випередила деякі європейські країни майже на 100 років, визнавши для себе цілком природними та невід'ємними права і свободи людини, демократизм суспільного розвитку [4, 381].

Одночасно з цим, М.Драгоманов пропонував боротися саме за вільну федерацію автономних регіонів (необов'язково сформованих на етнічних засадах), які б приймали рішення самостійно. Українство, вважав він, повинно боротися за політичну незалежність шляхом федералізму, борючись разом з іншими народами Австрії і Росії за децентралізацію та широку автономію громад, територій і націй.

В цілому, політична програма М.Драгоманова базувалась на п'яти основних підвалинах: 1) визнання за державою можливості координації соціально – економічного життя; 2) еволюція існуючої політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ; 3) визвольна боротьба повинна вестися лише просвітницькими засобами, культура має стати основою існування майбутньої республіки; 4) історичний процес у Росії має пройти такий же політичний шлях як і в країнах Західної Європи; 5) ідея федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальної умови перебудови царської імперії на автономних засадах..

Творчість М.Драгоманова справила великий вплив на нові покоління вчених, які здійснили злам в українському державознавстві, заснували протилежний народницькому державницький напрям в українській історико – політичній науці, представники якого основну увагу приділяли створенню концепції державності України. Взагалі, після смерті Т.Шевченка і аж до появи програмних статей І.Франка М.Драгоманов належить вирішальна роль у передовій суспільній думці.

Отже, для української політичної думки XIX ст., характерний значний розвиток національно – демократичних традицій, переорієнтація від романтизму до позитивізму та раціоналізму. Ідеї національної державності набирають конкретного змісту, виникають концепції та плани національно – державного устрою. Зв'язано це з економічним і культурним розвитком України, особливостями формування національної інтелігенції, яка стає носієм національних традицій.

Література:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Борисов П. Н. Из показаний // Избранные социально – политические и философские произведения декабристов: В 3 т. Т.3. – М., 1956.
3. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990.
4. Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991.
5. Драгоманов М. П. Літературно – публіцистичні твори. Т.1. – К., 1970.
6. Костомаров Н. И. Автобиография. – К., 1989.
7. Кухта В. Л. З історії української політичної думки. – К., 1994.
8. Лисовий В. С. Драгоманов и Донцов // Философская и социологическая мысль. № 9., 1991.
9. Нечкина М. В. Общество соединенных славян. – М., 1927.
10. Потульницький В.А. Теорія української політології. – К., 1993.
11. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сб. документов и материалов: В2 т. Т.2. – М., 1965.
12. Сергієнко Г.Я. Яскрава сторінка визвольного руху. – К., 1993.

П. А. КРАВЧЕНКО**ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ВЛАДИ І СОЦІАЛЬНА СТАБІЛЬНІСТЬ В
СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ**

Кравченко Петро Анатолійович – завідувач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, кандидат філософських наук, доцент

Теорія влади постійно знаходиться в центрі уваги дослідників, набуваючи подальшого розвитку у плюралістичному визначенні основного змісту поняття «влада». Так, у колишній радянській науковій літературі легко простежити щонайменше три такі підходи. Автори першого напрямку розглядають владу як необхідну функцію будь-якого колективу щодо «...керівництва своїми членами для організації спільної діяльності» [16, 215].

Прихильники другого дотримуються концепції влади, що ґрунтується на принципах «волі». У їх інтерпретації «влада» – реальна здатність реалізувати волю, нав'язуючи її іншим, або як соціальне співвідношення волі, характер якого обумовлений домінуючою волею однієї із сторін взаємодії, що здійснюється спеціальними владними методами [2]. На думку третіх, влада є організаційною силою, що забезпечує єдність дій і стійкий порядок суспільних відносин [14, 9].

Домінуючим є другий напрямок. Так, Е.Рахова визначає поняття «влада» як соціальну силу, що забезпечує підпорядкування діяльності об'єкта на основі регуляції його волі, свідомості і поведінки в інтересах суб'єкта [15, 18]. М.Лінде розглядає владу не просто як вплив чи спонукання, а як примус до тих чи інших дій, тобто влада реалізується всупереч волі і бажанню особи чи соціальної групи [7, 7]. М.Бобров, М.Лебедев розглядають владу як здатність здійснювати свою волю, підпорядковувати когось своїй волі [7, 25]. На думку Мшвенієрадзе, влада є не що інше, як реалізація вольової діяльності політичного суб'єкта – індивіда, групи, партій, масового руху, держави [7, 84].

До речі, аспект домінування «волі» у тлумаченні поняття «влада» досить поширений і серед західних філософів. Так, Б.Рассел визначає владу як продукування очікуваних наслідків чи реалізацію накреслених цілей [8, 7], а у М.Вебера влада передбачає можливість дійової особи реалізувати свою волю незалежно від особи, на якій базується ця можливість, всупереч антагоністичним діям інших учасників [5, 73-91].

Тобто існують різні тлумачення, підходи у визначенні поняття «влада», але вони так чи інакше пов'язані з проблемою стосунків держави й особи та рівня їхньої справедливості.

Сьогодні не зайвим буде згадати, що вже римські громадяни розуміли справедливість як гарантію кожному того, що дозволяє закон. Саме справедливість повинна була внести певну узгодженість у протиріччя між різними класами і верствами суспільства. Римський історик Гай Саллюстій Крісп, намагаючись з'ясувати сутність справедливості, вказував: «...могутній стоїть над простою людиною, але не осуджує її, простий же підтримує благородного, але не боїться його. Досягнення такого стану суспільства, коли рядовий громадянин не боїться того, хто має владу, можливо лише тоді, коли між ними стоять закон і суд, а не позиції представників влади» [13, 132]. Демократія сама собою (а українська через молодість, а тим паче, що в ній завжди відсутня єдність поглядів як наслідок плюралізму інтересів) не здатна облагородити владу і піднести її до рівня вищих моральних чеснот – законів, оскільки і в умовах демократії завжди будуть ображені і кривдники, а груповий егоїзм (наприклад, того чи іншого регіону чи окремої галузі на зразок «шахтарських ви-

мог») досить часто бере гору над здоровим глуздом. Тому і в умовах демократії між владою і громадянином, державою і суспільством, суб'єктом і об'єктом управління – всіма учасниками суспільних відносин мусять бути справедливі суд і закон, які повинні здолати властиву демократії нетотожність погляду і звести плюралізм інтересів до рівноцінних демократичних важелів – закону і суду. Без цих двох інститутів демократії при максимальному розвитку усіх їхніх можливостей влада ніколи не стане інструментом здорових суспільних сил, а буде в руках тих, хто її використовуватиме зі злочинними намірами [1, 58–65].

Принцип розподілу влади (на законодавчу, виконавчу і судову) пов'язаний співвіднесенням політики й права: законодавча влада легалізує виконавчу владу, а судова дає оцінку діям виконавчої влади на основі принципів конституційованої легітимності, наданих в основному законодавчою владою, тобто принцип розподілу влади – універсальний спосіб вирішення політичних конфліктів.

Перехідний період, що його переживає українське суспільство, супроводжується конфліктами, пов'язаними з формуванням нових соціальних структур. Відбувається ціннісна переорієнтація (надзвичайно болісна) усвідомлення і формування особистих і групових інтересів.

Як показують конкретно-соціологічні дослідження, проведені в 1998–2000рр., для суспільної свідомості є серйозні підстави сумніватися щодо необхідності пунктуального слідування шляхом західного історичного досвіду, застосування західних моделей. Справді, виникає питання, чи є необхідною і неминучою західна модель? Навіть якщо не вдасться створити альтернативного політичного і соціального устрою, відкидання (чи запозичення) західних цінностей загострює суперечності між політичними партіями і рухами в Україні, створює соціальну напругу в суспільстві.

У науковій літературі зазначається, що сьогодні в різних соціальних групах відбувається поляризація ставлення до сучасної суспільної ситуації – від підтримки курсу перетворень у напрямку ринкової економіки, утвердження західних цінностей до розчарування, апатії, втрати інтересу до політичного життя.

Про ставлення людей до змін (реформ) свідчать результати відповідей на питання про те, яке суспільство – сучасне чи доперебудоване (з усіма негативними і позитивними рисами) – влаштовувало б їх більше.

Сучасному суспільству віддали перевагу 11% опитаних, доперебудованому – 49,7%, ні тому, ні іншому – 30,4% опитаних [11, 46–47].

Основні регіони України також відрізняються за ставленням населення до цінностей сучасного суспільства і до минулого. Якщо в Центрі перевагу доперебудованому суспільству віддали

63% опитаних, то в Західному регіоні таких виявилось майже вдвічі менше – 38,7%. Водночас Західний регіон є безумовним лідером, коли йдеться про західну модель у розвитку сучасного суспільства, оскільки тих, хто віддає йому перевагу, тут майже чверть. Найменше прихильників сучасного суспільства на Півдні – лише 4%.

По-різному оцінюються і перспективи зміни суспільної ситуації. Найбільш драматично сприймають сучасну ситуацію на Півдні, де 36,4% опитаних вважають, що ситуація незабаром буде швидко погіршуватися. Так міркують і мешканці східних районів (32,6%). На Заході України очікує погіршення соціального становища значно менша частина опитаних – 20,7%. Третина опитаних Центрального регіону обрала особливу захисну «стратегію» – намагатися не думати про можливе погіршення ситуації взагалі. І саме тут найбільший відсоток тих, хто взагалі не бачить будь-яких засобів виживання у сучасних умовах (17,7%) [11, 84–85].

Суспільство може розвиватися як демократична спільнота, коли в ньому панує вільний обмін думок за тієї, однак, обов'язкової умови, що ніхто не намагатиметься наполягати лише на своїх пропозиціях, ігноруючи конструктивні думки інших учасників дискусій. Свого часу німецький мислитель К.Ясперс звернув увагу, що учасники колективних обговорень, скликаних для прийняття погоджених рішень, насправді можуть прагнути зовсім інших, деструктивних цілей. У цілому, писав К.Ясперс, «...жандання дій приборкується в окремих індивідів, групах, організаціях і партіях тим, що вони взаємно обмежують один одного. Таке вирівнювання зветься справедливістю, яку знаходять в тому чи іншому компромісі ... Той, хто вступає у спілкування, взаємно обумовлену діяльність, повинен прагнути до згоди, а не до боротьби, тому він відмовляється, у певних межах, від себе, від свого індивідуального існування, щоб зберегти можливість продовжити існування всього загалу» [19, 339].

Соціальна стабільність є однією з найважливіших ознак цивілізованості суспільства. З цього приводу можна навести багато висловлювань відомих політичних мислителів і філософів, зокрема М.І.Костомарова, Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, В.Липинського та ін. Так, Леся Українка у «Замітках щодо статті «Політика й етика» писала: «Погляд на партійну боротьбу як на якусь антиномію (протилежність) гуманності цілком сходиться з поважанням її за елементарне лихо, таке як землетрус, повінь і т.ін. Але ж і ті лиха люди якось намагаються гуманізувати, то упереджуючи їх способами оборони, то залагоджуючи їх наслідки» [12, 41]. Послідовно наголошував на необхідності возвеличувати моральні принципи в політиці і громадському житті В.Липинський. «Мораль, – зазначав він,

— є передумовою «сили й авторитету, здоров'я і сили» в політичному будівництві. Підстави усього організованого громадського життя: почуття законності і громадської моралі» [12, 504].

Директор Інституту держави і права НАН України академік Ю.Шемшученко пише: «Демократично сильна держава — це, по-перше, сильні всі гілки влади... По-друге, це держава, заснована не на диктатурі особи, а на диктатурі закону. По-третє, це держава, сутність державності якої базується як на національній ідеї, так і світовому досвіді. По-четверте, це держава сильної соціальної орієнтації» [18, 26].

Створенню такої держави нам заважають випадки конфронтації між законодавчою і виконавчою гілками влади, слабка керованість суспільними справами внаслідок майже повсюдного правового нігілізму і правового хаосу. Підірвано авторитет закону, зокрема в ході штучно нав'язаної теоретичної дискусії про верховенство права чи верховенство закону. Практично розвалено систему контролю за законністю.

Американський політолог О.Мотиль так визначає ситуацію, що склалася в Українській державі: «В Україні є люди і речі, але немає механізму, який може ними керувати. Замість держави, яка ефективно здійснює оподаткування і «поліціювання» певної території (функції держави за Максом Вебером), є те, що ми називаємо «недорозвиненою і вкрай корумпованою українською псевдодержавою» [9, 4].

Суспільство продовжує, як і за старих часів, існувати в умовах, що далекі від нормальних, хоча й узаконених уже новою незалежною державою, яка працює сьогодні більше на саму себе, на самозбереження, а не на суспільство. Тому мають рацію ті соціологи, котрі вважають, що основною загрозою існування незалежної України є надвисока залежність суспільства від влади [9, 5]. До того ж влади неефективної, часто безвідповідальної, і це стосується як законодавчої, так і виконавчої її гілок, які досить часто спрямовують свої зусилля не на якісне вдосконалення державного механізму, а на його кількісне (негативне) зростання, аби не поступитись у чомусь один одному.

У Декларації про державний суверенітет України підкреслюється прагнення «створити демократичне суспільство». Демократія передбачає панування основних принципів, зокрема: легітимності, що ґрунтується на примиренні індивідуального та колективного; рівності права для усіх людей; домінуванні у суспільстві закону, який — над усе; держава відділена від суспільства і є його репрезентативним інструментом.

На жаль, поки що жоден із вказаних демократичних принципів не діє в Україні повною мірою, а скоріше перебуває в зародковому стані. Держава, як підкреслюють аналітики [4], діючи

за матрицями й моделями бюрократичних взірців тоталітарного минулого, знову прагне бути «всім», особливо у сфері соціально-економічного життя, а тому не здатна розділити колективні та індивідуальні інтереси, установити єдині «правила гри», прийняти ефективні закони, а натомість маємо «перманентну війну» гілок влади.

Це наслідок того, що при владі (у центрі і на місцях) у багатьох регіонах України залишилася вітчизняна номенклатура, яка «обрала» демократію і навіть багатопартійність не тому, що дуже цього бажала. Це була вимушена дія, продиктована реальними суспільними обставинами, «менше зло», своєрідний додаток до своєї власної суверенності, бо, по-перше, на шляху до самостійності мусила подолати опір консервативних, проімперських орієнтацій у власному середовищі, а для цього потребувала тимчасового спільника в особі носіїв національної ідеї. По-друге, на шляху до соборності їй вкрай необхідно здобувати підтримку, чи хоча б розуміння ліберально-демократичних кіл Заходу, а отже, й прийняти (бодай на словах) узвичаєні ліберально-демократичні правила гри.

Сучасна українська неономенклатура отримала досить влучну назву — «партія влади». Правда, окремі політологи [17, 18–19] вишукано називають її «політична еліта», зараховуючи до неї усіх вищих державних чиновників, членів парламенту, лідерів політичних партій та організацій. Та оскільки в Україні образ «сучасної влади» асоціюється в суспільній свідомості не з ефектним словом «еліта», а з лексемою — «мафія», то все ж краще вживати дещо нейтральне словосполучення — «партія влади», яке і відповідає сутності об'єкту.

Партія влади, за визначенням Є.Вільсона та В.Якушика, — це політичний блок, що складається з «... прагматично зорієнтованих і ідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства» [6, 164].

Тобто це партія не на зразок політичних партій Заходу. Українська номенклатура, що оперативнo рекрутувала у свої ряди молодих «підноменклатурників», сформувавши нову політичну номенклатурну одиницю — «партію влади», відрізняється від номенклатур посткомуністичних держав. Її не можна віднести, наприклад, до «раціоналістичної» номенклатури, яка свідомо віддала політичну владу суспільству й спромоглася на поступове відродження економічної галузі, як це властиво було Польщі, Угорщині, де давно вже існує приватний сектор і відкритість Заходу. Їй не характерні і риси «реакційної» номенклатури, котру зненацька захопило несподіване повалення комуністичних режимів, і вона стала безсилою політично й еко-

номічно, що спостерігається в Чехії і Словаччині.

Українська номенклатура залишила за собою панівне становище в суспільстві і державі, зокрема специфічну, керівну роль в організації суспільного життя як офіційного, так і неофіційного (часом відверто кримінального), розподіляючи засоби суспільного багатства на свою користь. Однак, як відзначають дослідники [3], найголовнішим є те, що не змінилася суть номенклатурно-бюрократичної діяльності, котра полягає у привласненні продуктів чужої праці через державний бюджет, нелегальній участі в комерції, або тіньовому бізнесі, зрештою, у звичайних хабарах.

Безпорадність, нерідко дилетантизм і корумпованість владних структур, що приховується за «завданнями державотворення», не лише дискредитували національно-демократичну ідею, а й спричинили досить скептичне ставлення значної частини (особливо старшого покоління) населення України до незалежності держави як стратегії і домінанти українського суспільства та демократії, як механізму реалізації даної стратегії. Багато людей, особливо соціально незахищені, почали відчувати себе ошуканими.

Цьому сприяла і відсутність у державі політичної опозиції «партії влади» з боку націонал-демократичних сил, єдність яких забезпечувалась інтегративною силою національної ідеї та загальним ейфорійним піднесенням перших місяців незалежності. Досвідчена монономенклатура («партія влади») швидко знищила цю єдність, використавши окремі внутрішні суперечки та надкритичний запал націонал-демократів, брак конструктивної програми перетворень, амбіції лідерів й обіцянки посадового та матеріального характеру. Крім того, Верховна Рада своїми діями постійно примушувала націонал-демократичні сили відходити від опозиції до підтримки дій уряду, а згодом і Президента. Тобто опозиційний статус не став для них нормою, а тому створилася парадоксальна колізія: дискредитована не лише «партія влади», а й національна демократична ідея та їх репрезентанти. За таких умов громадська думка і настрої людей все більше еволюціонізують до ідеалізації минулого життя та відповідної системи взаємних стосунків, особливо соціального характеру. Можливо, з прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України і з діями, спрямованими на виконання її основних положень, ситуація зміниться на краще.

Сьогодні ж слабкість державних структур, відсутність у державній внутрішній політиці концептуальної програми переходу до цивілізованих ринкових відносин, реального державного механізму контролю за цими процесами сприяє не лише катастрофічному падінню життєвого рівня українського народу, а й детермінує великомасштабне утворення осередків організо-

ваної злочинності, що стала явищем політичним («п'ятою владою») яка намагається зрівнятися з державною, поповнюючи, зміцнюючи свій економічний базис шляхом цілеспрямованого використання значної частини національного багатства в ході зміни форм та суб'єктів державної власності, що відбуваються в нашій державі.

«Партія влади» не має офіційного керуючого і координуючого органу. Та якщо і визнати, що «партія влади» діє без будь-якої координації (що є дуже сумнівно), то факт погодження нею своїх дій свідчить про наявність спільних інтересів і цілей – збереження влади і власності; заради цього «партія» готова йти на все, виступаючи під будь-якими політичними гаслами чи символікою, оскільки все це для владних структур похідне, несуттєве.

«Партія влади», незважаючи на те що майже всі її члени практично залишилися на своїх керівних посадах, за 9 років правління довела українське суспільство до критичної межі, і причина цього не лише у відсутності позитивного досвіду реформування суспільства, але і в особливостях України, зокрема геополітичному положенні, господарському укладі, національних та соціальних структурах, політичній спадщині, культурних традиціях, менталітеті українського народу тощо. Звісно, відсутність досвіду у «партії влади» як об'єктивний фактор вплинув на загострення кризових процесів у державі, але ще вагомішим є негативний вплив суб'єктивних чинників і передусім некомпетентність та корумпованість владних структур, що перевищує всі допустимі цивілізовані норми і відіграє чи не найосновнішу роль серед чинників об'єктивних.

Сьогодні корумпованість суспільства безупинно зростає. Державний апарат, особливо його «силові інститути», все тісніше діють разом із напівкримінальними кланами, втрачаючи імунітет захисту проти кримінальної ерозії. Корупція і зловживання вразили і найвищі ешелони державної влади, що змусило окремих соціологів визначити її як «клептократію», тобто владу злодіїв.

Думається, мають рацію ті політологи, котрі стверджують, що українська клептократія є суттєвим чинником сьогодишньої нестабільності і в економіці, і в політиці [10].

Зростанню криміналізації життєво важливих сфер функціонування держави значною мірою сприяли соціально-психологічні чинники. Тут, у першу чергу, необхідно назвати руйнування цінностей і моралі, що мають консолідувати суспільство. Протягом багатьох десятиріч цю функцію виконували цінності, пов'язані з комуністичною ідеологією. Із руйнуванням цієї ідеології і сформованих за її допомогою соціальних інститутів, із зменшенням її впливу (особливо з кінця 80-х років) почав утворюватися ідеологічний вакуум.

У зв'язку з відсутністю «нової» системи цінностей і моралі, яка була б побудована на демократичних засадах, ідеологічний вакуум став заповнюватися, з одного боку, очікуванням дарованих, а не зароблених власною працею матеріальних благ, а з другого – пануванням принципу: все дозволено, що не заборонено законом (за умов їх відсутності).

Відбулася девальвація навіть тих моральних норм, на яких, попри все, трималася колишня держава. Були втрачені такі повсякденні звички і почуття, як повага до літніх людей, чесних і сумлінних працівників, любов до рідної землі, гордість за армію тощо. На цьому фоні почали розвиватися ціннісні орієнтації, які мають повністю антисоціальну спрямованість: корислива агресивність, брехня, егоїзм, нетерпимість до чужих думок і почувань. Як свідчить слідча та судова практика, більшість осіб скоюють корисливі злочини аж ніяк не через скруту, їм притаманні жадібність, віра у всесилення грошей, зневага до людей праці.

Обравши шлях незалежного розвитку, Україна проголосила як одну зі своїх найголовніших цілей побудову правової держави, що функціонує на основі верховенства права, де людина як особистість – центральний суб'єкт прав людини, її основних свобод, де забезпечувалися б права та основні свободи кожної особистості, згідно з існуючими міжнародними нормами та принципами. Але, на жаль, не було розроблено своєчасно концепції державної правової політики у сфері захисту прав людини з урахуванням її історичного, культурного та економічного розвитку. Тому відбувалася поступова адаптація громадської свідомості до нової соціальної ситуації, «стихийно» вироблялися норми соціальної поведінки, які призвели до криміналізації владних структур, подальшого падіння легітимності та довіри громадян.

Різне падіння добробуту, особливо молоді, відсутність з боку держави турботи, спрямованої на забезпечення гарантії їх конституційних прав (на працю, освіту, медичне обслуговування тощо) спричинили викривлення соціальної поведінки і моралі. Неповага до закону стала практично єдиним, що дає змогу громадянам забезпечити принаймні середній рівень життя.

Свій криміногенний внесок зробила і система освіти, що супроводжується соціальною дезорієнтацією значної частини підростаючого покоління. Існуюча тенденція розшарування навчальних закладів на «елітарні» та загальноосвітні (другорядні), залежно від рівня матеріального достатку батьків, призводить до фор-

мування «аутсайдерської» психології молодих людей – вихідців із малозабезпечених сімей – і створює підґрунтя для конфронтаційного характеру їхніх стосунків із суспільством.

Усе це свідчить про аморальність внутрішнього життя держави, його невизначеність на тлі послаблення державної влади та посилення криміналізації суспільства, зміцнення позицій так званої «п'ятої влади». Це наслідок того, що стратегічна мета – «розбудова держави», «державотворення» – як головний і визначальний чинник подальших суспільних (економічних, соціальних, політичних) реформ молоді незалежної України не набула реального вияву в українському соціальному середовищі.

Перебіг політичних, соціально-економічних процесів останніх років після здобуття незалежності і тісно з ними пов'язані процеси духовні, моральні дають багато підстав для осмислення ролі культури, ролі інтелігенції у складний період утвердження нашої державності. У цьому контексті важливо виявити причини загострення реакції інтелігенції на ситуацію, що склалася в Україні. Вочевидь, фактори суто суб'єктивні мали більшу «тектонічну» силу, ніж фактори об'єктивно-економічного характеру.

Найперше, без сумніву, пошуки владними структурами механізмів функціонування гуманітарної сфери в нових політичних і економічних умовах, пошуки шляхів вироблення сучасної ідеології – не завжди проводилися відповідно до назрілих суспільних потреб з урахуванням історичного досвіду й національних психологічних чинників.

Сучасний період є періодом ламання стереотипів досвіду минулих поколінь, традиційного наукового знання. Не завжди і не скрізь ця руйнація здійснюється належно, нерідко маючи вульгаризований характер бездумного заперечення будь-яких цінностей минулого взагалі. І тоді перед молоддю, котра лише формує свій світогляд і самостійну життєву позицію, розгортається фальсифікована картина історії – картина суцільних помилок старших поколінь, які нібито лише й вижили тому, що пристосовувалися до обставин, лукавили одне перед одним і перед державою й нічого позитивного не створили.

Зрозуміло, така картина не відповідає дійсності. Історична наука має не лише спростувати вульгаризований погляд на минуле, але й показати його у всій повноті, суперечливості і складності, актуалізувати свій потенціал у вихованні самостійної позиції, розважливого ставлення молоді до дійсності.

Література:

1. Алексеева Т.А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // Вопросы философии. – 1998. – №7. – С.58–65.
2. Аникиевич А.Г. К вопросу о понятии «власть» // Вестник. Москов. унт-та. Серия 7. Философия. – 1977. – С.4; Кейзеров Н.М. Власть и авторитет. – М., 1973; Осадчий Н.И. Социально-философский анализ власти как общественного явления. – М., 1983; Рахова Е.Э. Власть как воля // Власть в социалистическом обществе: теория, история, перспективы. – М., 1989 та ін.

3. Барков В. Эффект маятника в национальном та соціальному популізмі // Розбудова держави. - 1995. - № 9. - С.28; Головаха Є. Соціальні патології посткомуністичного суспільства // Політична думка. - 1994. - №4. - С.32-37; Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку (Палохало В., Слюсаренко А., Волович В., Макеев В. та ін.). - Політична думка. - 1993. - №1. - С.11-34.
4. Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму: горизонти методології // Політична думка. - 1995. - №1. - С.3-12. Вілій О. Нігілізм та політичні фантоми посткомуністичної доби // Політична думка. - 1994. - №4. - С.14.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. - К., 1994. - С.73-91.
6. Вільсон Є., Якушин В. Політичні організації в Україні // Сучасність. - 1992. - №5. - С.164.
7. Власть в социалистическом обществе: теория, история, перспективы. - М., 1989.
8. Власть: Очерки современной политической философии Запада. - М., 1989.
9. Дергачов О., Максеев С. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку // Політична думка. - 1994. - № 4.
10. Дергачов О., Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Політична думка. - 1996. - №1. - С. 3-10; Полохало В. Інтелектуали та влада за часів комунізму та посткомунізму // Сучасність. - 1997. - №9. - С.112-119; Вілоус О., Скененко О. Українську економіку врятує тільки справжня демократія // Сучасність. 1998. - №6. - С.67-71; Грабовський С. Ментальність шпани // Сучасність. - 1998. №3. - С.71-76.
11. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. - К., 1996. - С.46-47.
12. Історія філософії України. - К., 1993.
13. Крисп Саллюстий Гай. Сочинения. - М., 1981.
14. Ледяева О.М. Понятие власти // Власть в социалистическом обществе: теория, история, перспективы. - М., 1989.
15. Рахова Е. Власть как воля // Власть в социалистическом обществе: теория, история, перспективы. - М., 1989.

В. П. ГЛАЗИРІН

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ДОСВІД ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ І ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Глазирін Віталій Пилипович – професор кафедри «Обліку і аудиту» Дніпропетровського технічного університету залізничного транспорту, кандидат економічних наук, професор

Перші кроки формування своєї зовнішньоекономічної політики Україна зробила ще в складі СРСР. Тоді Верховна Рада республіки прийняла декілька законодавчих документів*. В цих законах і постановах сформульовані базові національні інтереси країни, принципи і завдання, сфери і методи зовнішньополітичної діяльності, підкреслена перспективна ціль цієї політики, у тому числі – членство України у Європейських Товариствах, а також співробітництво зі світовими установами і об'єднаннями; особливо викладені положення по питанням зовнішньоекономічної політики.

Процес становлення і формування зовнішньоекономічних відносин України вступив у якісну нову фазу після розпаду Радянського Союзу. Історичною датою його початку став Акт проголошення незалежності України – 24 серп-

ня 1991 р.

За минуле десятиріччя після прийняття Акту проведена велика творча робота по формуванню законодавчих основ і створенню органів, які виконують керівництво і організацію зовнішньоекономічної діяльності багатьох її суб'єктів.

Фундаментальні положення про сутність зовнішньоекономічної політики, її цілі, порядок здійснення державними органами викладені в декількох статтях Конституції України.

По змісту зовнішньоекономічна політика є система макроекономічних зв'язків, котра спирається на тарифи і ліцензії в зовнішньої торгівлі, обмінний курс національної валюти для стимулювання, або стримання економічного розвитку країни. Вона здійснюється державою (системою її органів), яка прагне забезпечити свій суверенітет, територіальну цілісність, недоторканість кордонів, захист громадян, юридичних осіб, їхнє майно та інтереси. Ця політика включає торгівельну політику, міжнародну фінансову політику та багато інших підсистемних елементів (наприклад, політику, спрямовану на економічну безпеку, політичну і оборонну незалежність).

За минулі роки Україна динамічно розвивала зовнішньоекономічну діяльність (таблиця 1).

* Концепція переходу України до ринкової економіки, яка схвалена Верховною Радою 01.11.1990р.; закон «Про зовнішньоекономічну діяльність», надрукований в газеті «Голос України» 12.06.1991р.; «Основні напрямки зовнішньої політики України», прийняті пізніше (02.07.1993р.)

Таблиця 1. Кількість країн – партнерів України по зовнішньоторгівельним операціям.*

1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1999 р.	2000 р.
135	147	181	183	185	187

З приведених даних бачимо, що Україна має економічні зв'язки з більшістю країн світу, загальна кількість яких нині складає понад 200 держав і територій.

Найважливішим показником участі будь-якої держави в міжнародному розподілі праці є її зовнішня торгівля (таблиця 2).

Кіпр, на інші країни – 43,1 відсотка. Як бачимо закордонні інвестори не поспішають до нашої країни.

Головною причиною, яка стримує багатьох закордонних інвесторів, є поки що не привабливий інвестиційний клімат. На думку фахівців ринкової економіки і ділових закордонних кіл цей клімат формується під впливом таких основних факторів: політична воля адміністрації, тобто влади; статус іноземного інвестора; рівень розвитку продуктивних сил; ступінь розвитку інвестиційної сфери. По цілому ряду цих факторів

Таблиця 2. Динаміка зовнішньої торгівлі України (млрд. дол. США)**

Показник	Роки						
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Оборот	18,6	20,0	32,0	31,3	32,6	28,1	33,4
Експорт	9,3	10,2	14,4	14,2	16,5	15,2	18,1
Імпорт	9,3	9,8	17,6	17,1	16,1	12,9	15,3
Сальдо	0	+0,4	-3,2	-2,9	+0,4	+2,3	+2,8
Коефіцієнт покриття експортом імпорту	1,000	1,041	0,818	0,830	1,250	1,178	1,185

Незважаючи на те, що в повідомленнях Держкомстата показники зовнішньої торгівлі занижені (не обраховано оборот тіньової економіки), тенденція її збільшення очевидна. Вона свідчить про розширення економічних зв'язків України зі світом.

Істотне значення для розвитку більшості країн в сучасних умовах мають іноземні інвестиції. Вони особливо необхідні для країн з перехідною економікою, до числа яких відноситься і Україна. При цьому вирішальну роль в пожевленні соціально-економічного життя, як свідчить досвід багатьох країн Латинської Америки і Південно-Східної Азії, виконують прямі іноземні інвестиції (таблиця 3).

в Україні ще немає такого інвестиційного клімату, у якому звикли діяти інвестори в умовах ринкової економіки.

Зрозуміло, що в інтересах нашої держави і громадян України потрібно активно і обґрунтовано формувати інвестиційний клімат. З другого боку, підкреслимо і те, що в більшості країн з розвинутою економікою одним з основних джерел інвестування є прибутки населення. Ось чому в посланні Президента до Верховної Ради України і програми дій уряду України на період 2000–2004 роки передбачається система заходів по використанню й цього джерела інвестицій для стабілізації і переходу економіки на шлях сталого зростання. Це, безумовно, підвищить

Таблиця 3. Динаміка прямих іноземних інвестицій в Україну (млрд. дол. США на кінець року)***

1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2000 р. до 1994 р. (разів)
0,5	0,9	1,4	2,1	2,8	3,3	3,0	біля 8

Наведені дані говорять про збільшення прямих іноземних інвестицій в Україну (біля 8 разів за останні 7 років). З другого боку, їх обсяг поки що незначний, як по загальній величині, так і в розрахунку на душу населення нашої держави. Станом на 01.01.2000 року прямі іноземні інвестиції в Україну оцінювалися у 3.247,9 млн. дол. США, з яких 18,1% приходилось на Сполучені Штати Америки, 9% – Нідерланди, 8,9% – Російську Федерацію, 7,5% – Німеччину, 6,0% –

імідж нашої держави на міжнародній арені.

Основний зміст стратегії України в подальшому удосконаленню зовнішньоекономічної діяльності полягає в забезпеченні інтеграції нашої економіки в світовий економічний простір, міжнародний поділ праці, прискоренні адаптації економічних, правових та інституціональних структур України до міжнародних стандартів, зокрема стандартів Світової організації торгівлі (СОТ) та ЄС, активної участі нашої держави у міжнародних економічних, науково-технічних, фінансових та інших організаціях, тісної взаємодії з ними.

Стратегія дальшого входження України в світовий економічний простір обумовлена процесами глобалізації суспільного життя, які про-

* Дані Держкомстату України.

** Таблиця складена по повідомленням Держкомстату України, надрукованими в газеті «Урядовий кур'єр» за відповідні роки.

*** «Урядовий кур'єр», 25 травня 2001 року, № 91.

гнозуються науковими дослідженнями на ХХІ століття. Це у свою чергу диктує необхідність політики відкритості економіки будь-якої держави, в тому числі економіки України.

З другого боку, оскільки найбільш розвинуті країни мають наміри зберегти своє панування в світі способом посилення інтеграції (ЄС) і в формі утворення могутніх міжнародних об'єднань (НАФТА, АТЕС), тому Україні та іншим пострадянським державам вкрай важливо зберегти свою самостійність, незалежність, забезпечити економічну і інші види безпеки.

В цих міжнародних умовах майбутнє України, її місце у світі залежатимуть від успіху реалізації, як в цілому стратегії економічного і соціального розвитку, так і в такій її важливій сфері, якою є зовнішньоекономічна політика. Ось чому у президентських посланнях 2000 і 2001 років і програмах дій уряду України визначені конкретні заходи, які спрогнозовані по терміну і виконавцям їх здійснення.

Найбільш важливими серед них є:

- заходи по стабілізації національної економіки і виходу на зростаючий тип розвитку;
- стимулювання експорту продукції, в т.ч. продукції високотехнологічного виробництва (за словами Президента треба створити протягом 3-5 років необхідні передумови «прориву» в цих напрямках);

- подальше вдосконалення митної служби;

- посилення геополітичної диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності України з акцентом уваги на європейському напрямі, а також співробітництва зі США, що важливо з позиції інноваційного розвитку;

- розвиток регіонального співробітництва України, а саме зміцнення ролі й позиції нашої держави у Центрально-Східній Європі;

- використання можливостей, закладених у Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією на 1998-2007 роки;

- поглиблення економічних зв'язків з іншими країнами СНД;

- більш повне торгівельно-економічне та науково-технічне співробітництво України з країнами Азії та Азіатсько-Тихоокеанського регіону, зокрема з Китаєм, Індією, В'єтнамом, Республікою Корея та іншими державами;

- передбачається активізація зовнішньоекономічних зв'язків з країнами Африки та Латинської Америки.

Усе це означає продовження багатовекторності зовнішньоекономічної політики України у поєднанні з перспективою її входження до ЄС.

Виконання цих та інших намірів зовнішньоекономічної політики дозволить у найближчі роки України досягнути два важливих очікуваних результати: вступ в члени Світової органі-

зації торгівлі і створити передумови для набуття Україною асоційованого членства в Європейському Союзі.

На шляху до цих стратегічних цілей в зонішньоекономічній політиці нашої держави досягнуті помітні позитивні зміни у 2000 році, про що свідчать наведені раніше дані.

До них треба додати і те, що вперше у 2000 році державний зовнішній борг скорочено на 2,5 млрд. доларів. Це відбулося, незважаючи навіть на відсутність зовнішнього кредитування економіки з боку міжнародних фінансових організацій. В попередні роки незалежності він збільшувався щороку в середньому на 1,5 млрд. і на початок 2000 року становив 12,4 млрд. доларів США.

Результати розвитку за перше півріччя 2001 року свідчать, що в Україні не тільки триває, а й прискорюється економічне зростання. Україна лідирує серед країн СНД з приросту промислового виробництва. У січні-червні 2001 року приріст виробництва в промисловості становив 18,5%. Промислове виробництво зросло в усіх регіонах республіки, в тому числі й на Дніпропетровщині. А в 1999 році було відзначено спад у 4 регіонах республіки.

За період січень-червень 2001 року в Україні склалася нестандартна ситуація: з одного боку, відчутний позитив – на 18 відсотків зросли обсяги виробництва, на 9,1 відсотка – ВВП, але ці відсотки, за словами прем'єра України А.Кіноха, на жаль не відчували наші громадяни. Основна причина цього полягає в незбалансованому бюджеті, у дохідну частину якого включені кошти, які не залежать від кінцевого результату роботи економіки. Прикладом, 5,9 млрд. грн. від приватизації, неможливість одержання (а отже, і подальшого розподілу) яких визнали не лише вітчизняні фахівці, а й експерти МВФ. Подібні помилки не можливо допускати в майбутньому. Однак, зауважив прем'єр-міністр, жодні розмови про невиконання визначених показників неприпустимі – навпаки, маємо всі шанси цього року виконати державний бюджет. Для цього потрібно одне – перевести відсотки зростання економіки в конкретні цифри надходжень до бюджету, збалансувати відносини між центром і територіями, відновити зворотній зв'язок між Києвом і місцевими структурами влади*.

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок: до свого десятирічного ювілею Україна всупереч деяким прогнозам вітчизняних і закордонних вчених, політиків розпочала рух по виходу з кризового стану, зробила перші кроки по утвердженню ринкових засад. Найбільш суттєвих змін на цьому шляху вона досягла у сфері зовнішньоекономічної діяльності на основі активної зовнішньоекономічної політики.

* «Урядовий кур'єр» 18 липня 2001 року, № 126

Т.В. БРЕЖНЕВА

ЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ НАТО:

ВІД КООРДИНАЦІЇ ДО ІНТЕГРАЦІЇ (1950–1952)

Брежнева Тетяна Вікторівна – аспірант кафедри загальної історії Дніпропетровського національного університету

З моменту створення НАТО стратегічне планування було невід'ємною частиною військово-політичної структури Альянсу. Формування первинної стратегічної концепції увійшло в коло повноважень військових органів: Комітету Оборони, Військового Комітету і Постійної Групи, які були створені на першій сесії Ради НАТО (Вашингтон, 17 вересня 1949 р.). Постійна Група 19 жовтня 1949 представила Стратегічну Концепцію Військовому Комітету, як документ М.С. 3 «Меморандум Постійної Групи Північноатлантичному Військовому Комітету. Стратегічна Концепція оборони зони Північної Атлантики» [2, 1]. Перша Стратегічна Концепція «Оборона зони Північної Атлантики» окреслила контури загальної військово-політичної стратегії НАТО. Вона визначила широкий спектр політичних і військових цілей оборони зони НАТО, основні принципи якої полягали в досягненні колективної оборони за допомогою колективних і самостійних дій держав-членів. Військові заходи включали чітке розмежування обов'язків між США і європейськими країнами-членами Альянсу.

Подальший розвиток стратегії НАТО залежав від впливу, як зовнішньополітичних, так і внутрішньоблокових чинників.

Розглянемо як вплинули і які зміни спричинили зовнішньополітичні чинники, а саме: загроза радянської агресії, баланс сил між основними супротивниками; військові дії в Кореї; проблема Західної Німеччини. Всі вони були взаємозв'язані і взаємозалежні один від одного. Наявність загрози радянської агресії була обумовлена чисельною перевагою радянських сухопутних військ безпосередньо на кордонах Західної Європи, ініціацією війни в Кореї з боку РСР, стратегічною важливістю Західної Німеччини. Війна в Кореї породила жак, що наступною для комуністичної агресії може стати Західна Європа, яка була практично незахищена від переважаючих радянських сухопутних військ, розташованих у безпосередній близькості від зони відповідальності НАТО. Система НАТО була недостатньо сильна, щоб існувати при такій ситуації в Європі, коли НАТО доведеться мати справу не тільки з РСР, але і з Німеччиною, якщо виникне загроза повторювання корейського конфлікту в Німеччині.

На четвертій сесії Ради НАТО, в Лондоні 15–18 травня 1950 р., на якій було прийняте рішення, що першочерговою задачею потрібно вважати створення «збалансованих об'єднаних збройних сил». Рішення Ради було засноване на представлених раніше директивах Комітету

Оборони і Фінансово-економічного Комітету оборони. «Формування необхідної військової потужності Альянсу, – говорилося в них, – і фінансові витрати повинні бути досліджені в комплексі. Об'єднані ресурси країн-членів НАТО повинні бути узгоджені таким чином, щоб гарантувати прогресивний розвиток адекватної військової оборони без ослаблення соціального і економічного прогресу цих країн» [3, 4]. У заключному комюніке сесії Ради НАТО зазначалося, що само- і взаємодопомога залишаються головними складовими ефективною об'єднаною обороною. Рада рекомендувала, щоб для створення системи колективної безпеки кожна держава НАТО внесла посильний внесок в оборону у всіх реальних формах. Уряди країн-членів повинні концентрувати свої зусилля на створенні збалансованих об'єднаних збройних сил (ОЗС) і прогресивному нарощуванні оборонного будівництва.

Створення ОЗС означало, що окремі держави повинні були так розвивати свої збройні сили, щоб вони не дублювали розвиток збройних сил інших держав і відповідали вимогам загальної стратегічної концепції НАТО. Положення про розділ повноважень між США і європейськими країнами НАТО залишилося без змін: згідно з прийнятою Стратегічною Концепцією «Об'єднаною обороною Північної Атлантики» США повинні направити свої зусилля на розвиток бомбардувальної авіації і військово-морського флоту, а держави Західної Європи – на швидкий розвиток сухопутних військ, оснащених звичайною зброєю.

Рішення про створення ОЗС НАТО було засноване, передусім, на оцінках стратегічної ситуації, які містились в Середньостроковому плані (D.C. 13), які брали за вихідну точку загрозу радянської агресії. Воно породило широку дискусію на Заході.

Маршал Джон Слессор, англійський військовий теоретик, у своїй роботі «Стратегія Заходу» писав, що: «Був час, коли не було сили, здатної зупинити розміщення військ в радянській зоні Німеччини, в їх марші без перешкод до побережжя Ла-Маншу і до Піренеїв» [27, 53]. Такої точки зору дотримувався Б. Мур, який зазначав, що «стратегічне бомбардування Росії не могло б стримати маршу Радянської Армії до життєво важливих центрів Європи» [23, 75].

Однак, незважаючи на те, що західноєвропейські країни приймали американську військову допомогу, ховалися за «атомну парасольку» США, історики і військові теоретики Заходу були

одностайні в тому, що жодна західноєвропейська держава не поспішала з витратами на озброєння. Як пише Р.Хільсмен в своєму дослідженні про розвиток стратегії Північноатлантичного блоку «наступив період, коли держави умовляли один одну, що вони повинні збільшити свій внесок в створення збройних сил НАТО». [17, 17]. Те ж відмічає лорд Ісмей, перший Генеральний Секретар НАТО: «кожна з держав, – писав він, – будучи поставленою перед прийняттям витратних і тому непопулярних заходів, виявляла тенденцію до вичікування і спостереження за тим, що зроблять інші» [11, 29].

Таку позицію гостро критикували американські військові теоретики, наприклад Р.Остуд писав, що західноєвропейські держави бачили в НАТО тільки інструмент, що зобов'язує США піклуватися про Європу, самі ж вони не хотіли нести жертви в ім'я загальної оборони [25, 108].

Рішення про створення ОЗС НАТО було прийняте під впливом ситуації, яка склалася в той час в збройних силах НАТО і викликала сильну заклопотаність військових. Перед початком війни в Кореї на заході від «залізної завіси» члени Атлантичного Союзу мали приблизно 14 сухопутних дивізій і менше за 1000 одиниць авіації. Дивізії не знаходилися під централізованим командуванням і були розміщені хаотично, і у випадку війни не змогли б бути швидко мобілізовані. З іншого боку «залізної завіси» Росія мала приблизно 25 сухопутних дивізій і приблизно до 6000 літаків, розміщених поза територією Радянського Союзу, не кажучи вже про Червону Армію, розташовану в «тилу цих «передових» частин».

До того ж сили Альянсу в Німеччині і Австрії, внаслідок невигідного розташування і відсутності централізованого командування не могли відігравати суттєву роль у операціях. Три зони Західної Німеччини, американська, британська і французька, були розмежовані як зони тільки розміщення військ, – так що в результаті лінія, з Ельби до Австрії не могла служити лінією борони. Британські війська забезпечувалися через Гамбург, в часі їзди до Любека, і в 10 хвилинах (по автомобільній дорозі) від російського гарнізону. Єдина британська танкова дивізія розміщувалася в тилу головної бази, а піхотна дивізія поза танковою. Важко було уявити, – пише лорд Ісмей, – розташування більш невідповідне для операцій у разі агресії. Американські сили знаходилися в такій же ситуації. Їх лінія постачання проходила з Бремена паралельно напрямку можливої атаки через англійську зону. І при цьому французькі сили не були підготовлені до яких-небудь дій за межами німецької території [11, 29–30].

Ця ситуація також була описана фельдмаршалом В.Монтгомері, головою Комітету начальників штабів Західного Союзу, в звіті до урядів країн Брюссельського пакту 15 червня 1950 р.:

«Стан речей сьогодні і в обачному майбутньому передбачає жакливе і неописане безладдя в Західній Європі, якщо ми коли-небудь будемо атаковані росіянами» [13, 510].

Військовий вибух в Кореї, що загострив міжнародне положення, дав США мотив зломити опір союзників відносно створення ОЗС і всіх фінансових витрат на озброєння, які витікали з цього. Для країн НАТО «стало очевидно, що вигляд свавілля, яке мало місце в далекій Кореї, може бути повтореним в іншому місці. Для НАТО період обережного оптимізму і повільного систематичного прогресу був закінчений» [11, 30].

У своєму дослідженні історії післявоєнної стратегічної думки, командуючий 8-й армією США, генерал М.Тейлор вважав, що досвід в Кореї вплинув на відродження теорії про збалансовані збройні сили і необхідність збільшення ролі сухопутних військ і військово-морського флоту в концепції майбутньої війни [29, 26–27].

Подальше військове планування і безпосередньо рішення про створення об'єднаних збройних сил (ОЗС) НАТО, було пов'язано з двома різними позиціями (американською і європейською), які привели, однак, до одного висновку.

Американська позиція містилася у наступному. НАТО був потрібним для безпеки США. Для використання стратегічної авіації були потрібні бази на території НАТО. «Елементарна повага до нашої національної безпеки, – писав міністр ВПС США (1950\53) Т.К.Фінлеттер, – вимагає, щоб ми енергійно зміцнювали Північноатлантичний союз» [16, 45].

Другий американський постулат свідчив, що США потребує допомоги інших країн НАТО відносно сухопутних сил. Наявність сухопутних сил США в складі оборонних сил НАТО в Європі розглядалася як політичний чинник великого значення. Він, за словами Т.Фінлеттера, «показував, що ми (США) маємо намір діяти» [16, 51].

Європейська позиція була суперечливою. З одного боку, європейські члени НАТО постійно висловлювали стурбованість відносно першочерговості радянської загрози саме Західній Європі, серйозні побоювання в тому, що якщо російські сухопутні війська перейдуть кордон, США почнуть військові дії, а не відсидяться в своїй «фортеці Америка», і чи буде прийняття рішення про ядерне бомбардування адекватно загрози і хто ухвалить таке рішення. Тобто створення ОЗС і участь в них американців вважалося необхідним. З іншого боку, США вимагали від європейських країн цінної участі в створенні ОЗС, а економічне становище цих країн абсолютно не дозволяло збільшення витрат на озброєння. У результаті не було дивізій, а були тільки обіцянки.

Однак в кінцевому результаті війна в Кореї вирішила за всіх, оскільки з'явилася думка, що конфлікт в Кореї – це провокація для початку

тотальної війни і наступний удар буде нанесено по Західній Європі.

Важливе значення для подальшої еволюції стратегії мала п'ята сесія Ради НАТО в Нью-Йорку у вересні 1950 р. На ній були прийняті два головних рішення: 1) створення ОЗС НАТО в Європі під централізованим командуванням і 2) ремілітаризація Західної Німеччини, для того, щоб зробити внесок в оборону Західної Європи. В перший період сесії (15–18 вересня) всі обговорення були сконцентровані в одному завданні: як «захистити зону відповідальності НАТО від агресії, подібної той, яка мало місце на Далекому Сході» [4, 1]. З одного боку, була досягнута угода про прийняття «forward strategy» (стратегії «передової оборони»), суть якої полягала в тому, що будь-якій агресії треба протистояти так далеко на Сході, наскільки можливо, щоб гарантувати оборону всіх європейських країн-членів НАТО. З іншого боку, було очевидно, що існуючі сили повністю не відповідають вимогам цієї стратегії. Тому Рада вирішила, що всі держави – члени повинні вжити негайні заходи по збільшенню військової могутності, а Середньостроковий План необхідно переглянути в зв'язку з створенням під централізованим командуванням об'єднаних збройних сил, здатних стримувати противника від агресії і гарантувати оборону Західної Європи.

Прийняття «forward strategy» було певною мірою директивою для органів планування, оскільки «щит» (ОЗС НАТО) тільки починав формуватися, в той час як «меч» (стратегічна авіація США) був готовий до нанесення атомного удару.

Французький історик П.Галлуа зазначав, що концепція «передових рубежів» вплинула на стратегію НАТО таким чином, що з метою віддалення рубежів опору «як можна далі на схід»... командування НАТО заявило, що воно навіть здатне застосувати ядерну зброю» [14, 113].

Англійський військовий теоретик Кінгстон-Макклорі стверджував, що «у випадку, якщо вибухне війна, тривала оборона території НАТО буде повністю спиратися на стратегію передових рубежів – концепція однаково важлива для Туреччини, Греції і Італії, для скандинавських країн і ФРГ. Збільшення сухопутних сил в Європі, в тому числі і сухопутних військ Англії, могло б допомогти НАТО провести forward strategy. Такий перегляд концепції відносно Західної Європи може виявитися більш реалістичним, ніж розпилення зусиль в спробах передбачити всі можливі випадки в самих різних кутках світу. Всяке скорочення сил, виділених відповідно до зобов'язань, повинно проводитися поступово, з урахуванням політичних і військових умов в Європі і загальних стратегічних концепцій НАТО» [19, 172–178].

У об'єднаних збройних силах було вирішено передбачити участь німецьких підрозділів і

використання німецьких виробничих потужностей для оснащення цих збройних сил. Німецькі підрозділи не повинні були бути крупнішим, ніж дивізія; кожне з них повинне було знаходитися в складі більшого по чисельності союзного підрозділу; зберігалася заборона на існування німецького генерального штабу; у важливих видах озброєння німецькі збройні сили були залежні від інших держав, оскільки Німеччина сама їх проводити не повинна була.

Таке рішення було зумовлене тим, що система НАТО була недостатньо сильна, щоб існувати при такій ситуації в Європі, коли НАТО доведеться мати справу не тільки з СРСР, але і з Німеччиною. «Головна установка зовнішньої політики НАТО повинна полягати в тому, – доводив Т.Фінлеттер, – щоб не виводити союзні окупаційні війська з Західної Німеччини інакше, як одночасно з включенням останньої в систему НАТО таким чином, щоб Західна Німеччина не могла як вийти з НАТО, так і, залишаючись її членом мати незалежну західногерманську національну армію» [16, 63].

Коли Рада відновила роботу сесії (26 вересня), всі члени були згодні прийняти німецьку участь в натовських силах, за винятком французького міністра закордонних справ Р.Шумана. У комюніке, п'ятій сесії Ради, що поновила-ся зазначалося, що Німеччина повинна «зробити свій внесок в створення оборони Західної Європи» [5, 1]. Конкретні плани цього внеску доручалося розробити Комітету Оборони.

Також була прийнята Концепція інтегрованих збройних сил НАТО. Згідно з цією Концепцією, «інтегровані збройні сили: ...будуть організовані в рамках Організації Північноатлантичного Договору і підлеглі політичному і стратегічному керівництву відповідних агентств НАТО... будуть знаходитися під начальством Вищого Командуючого, який буде мати достатні делеговані повноваження, щоб гарантувати, що підлеглі йому національні частини будуть організовані і навчені, щоб скласти ефективну об'єднану силу в мирний час також, як у разі війни. Відповідальність за вище стратегічне керівництво ОЗС НАТО покладена на Постійну Групу Військового Комітету НАТО [5,1].

Після нью-йоркської сесії Ради НАТО процес створення інтегрованої військової системи блоку в Європі проходив в прискореному темпі. У жовтні 1950 р. відбулося декілька нарад Військового Комітету і Комітету Оборони. Комітет Оборони 28 жовтня схвалив план, представлений генералом Бредлі. У ньому передбачалося створення ОЗС (до 1953 р.) в складі 50 дивізій: 20–28 піхотних дивізій від Франції, 5 англійських дивізій, 5–10 – Люксембург і Голландія, 10 – Італія, 5–10 – США.

Остаточне рішення відносно участі Західної Німеччини, а також створення ОЗС НАТО було прийнято на шостій сесії Ради НАТО в Брюс-

селі (18-19 грудня 1950 р.). Важливі рішення були прийняті відносно прискорення організації ОЗС під централізованим контролем і командуванням. З цією метою був створений Комітет військових представників країн-членів НАТО. На пост верховного головнокомандуючого ОЗС НАТО в Європі (SACEUR) був призначений Д.Ейзенхауер. Він в свою чергу призначив начальником Штабу верховного головнокомандуючого ОЗС НАТО в Європі (SHAPE) генерал-майора А.Грюнтера.

Створення ОЗС НАТО було безпрецедентним в історії кроком. Західні історики і військові теоретики зазначали, що «до створення штабу верховного головнокомандуючого ОЗС НАТО в Європі призвела корейська криза» [22, 102]. А також, що «існування ОЗС НАТО і штабу верховного головнокомандуючого ОЗС НАТО в Європі складає... особливість союзної об'єднаної стратегії – особливість, яка в основному пов'язана із звичайними видами озброєння і загальноприйнятими формами взаємного політичного союзу і військового захисту» [19, 117].

Таким чином, можна зробити важливий висновок. Створення ОЗС НАТО міняло характер цієї організації, оскільки з положень Північноатлантичного договору слідувало, що НАТО є організацією координаційного, а інтеграційного характеру. Така зміна структури Альянсу була конституційним порушенням умов самого Північноатлантичного Договору.

По-перше, стаття 5 Договору свідчить: «Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них... вважається нападом на них усіх; і відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону... надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуть необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у північноатлантичному регіоні» [1, 2]. Однак з моменту установи ОЗС учасники Договору могли бути автоматично залучені до війни, оскільки їх війська знаходилися під об'єднаним командуванням і ухвалювати рішення повинен був Штаб Верховного головнокомандуючого ОЗС НАТО. Тобто текст Договору порушувався і підлягав зміні, але згідно ст. 12 виробити зміни можна було тільки через 10 років.

По-друге, всі португальські пропозиції, які спричинили доповнення в Стратегічній концепції відносно статусу іноземних армій на території якої-небудь держави (документи М.С. 3/3, D.C.6/3, 6/4) перестали мати значення, оскільки створення ОЗС спричинило створення об'єднаних командувань НАТО і здійснення програми створення військової інфраструктури.

Північноатлантичний пакт вийшов за рамки традиційної системи військового союзу, утворивши такі форми військової співпраці, які раніше могли з'явитися тільки частково між союзними військовими силами під час війни і тільки у виняткових випадках. Організація ОЗС привела до того, що Північноатлантичний союз почав існувати самостійно поруч з урядами країн-членів. НАТО перетворилася з традиційного союзу, що означав трохи більш, ніж угода з питань спільної боротьби, в об'єднану коаліційну армію.

Правда існує і дещо інша інтерпретація проблеми створення ОЗС. Наприклад, американські військові теоретики вважали, що положення Договору відносно «такої дії, яка їй (кожній країні-члену) представляється необхідним» дає «лаз» кожній державі в день прийняття рішення довго обдумувати «необхідно» йому це чи ні. На думку Т.К.Фінлеттера, сучасна війна не допускає таких коливань. Таким чином, тут і виступають на сцену ОЗС НАТО, які хоч і змінюють основний характер Договору, однак забезпечують автоматичне його виконання.

Стратегія НАТО зазнала змін і внаслідок впливу внутрішньоблокових чинників, а саме: розширення Альянсу (вступ Греції і Туреччини); створення ОЗС НАТО спричинило структурну реорганізацію Альянсу і потребу в законодавчому оформленні статусу іноземних армій на території інших держав; заплановане переозброєння і необхідність значних витрат погіршили економічну ситуацію у європейських країнах Альянсу, що призвело до появи протиріч між членами блоку.

Одночасно із засіданнями брссельської сесії Ради НАТО проходили засідання консультативної поради Західного Союзу. Рада постановила, що військова діяльність Західного союзу поглинається організацією Північноатлантичного Договору. Західний союз передав Штабу Верховного головнокомандуючого ОЗС Північноатлантичного союзу в Європі свої плани і дослідження, а також офіцерський склад.

Одночасно йшов процес формування збройних сил інтеграційної системи ОЗС НАТО. Уряд США передав під командування Ейзенхауера американські дивізії, дислоковані в Європі. Д. Ачесон від імені Президента Трумена обіцяв «збільшити кількість дивізій до шести» [11, 35]. Французький міністр оборони Ж. Мок оголосив, що три французьких дивізії, розміщені в Німеччині будуть передані в розпорядження ОЗС НАТО і ще дві французькі дивізії додані в 1951р.

Після сесії Ради в Брюсселі початок створення ОЗС був гаряче зустрітий найбільш видатними політиками Заходу. «Створення ОЗС, – писав лорд Ісмей, – факт безпрецедентний в історії угод, прийнятих в мирний час». У своїй праці «НАТО: перші п'ять років 1949-1954» лорд Ісмей приводить також висловлювання м. Бев-

іна, який, по суті, був ініціатором створення НАТО*. У розмові з близьким другом після брюссельської сесії він сказав: «не всім людям вдається побачити свої мрії здійсненими. Три рази в цьому році я був на грані смерті, але я старався триматися бадьорим, тому що я хотів бачити Північноатлантичний союз організований належно. Це було виконане сьогодні» [11, 37].

Протягом 1951 р. було укладено декілька угод: США з Францією (28 березня) – створення авіабази в Шатеруа і семи баз в Марокко (12 липня); США з Данією (27 квітня) для оборони Острова Гренландія; США з Ісландією (7 травня) для об'єднаної оборони Ісландії, яка не мала збройних сил, і США з Португалією (6 вересня) відносно аеродромів на Азорах.

П'ятнадцятого лютого 1951 міністр оборони США Маршалл оголосив, що США приєднають до вже розміщених в Західній Німеччині сил ще 4 дивізії. Також США мали намір виділяти на оборону 58% бюджету протягом 1951–1952 бюджетного року. Канада також збільшила свої національні формування і послала одну бригаду і одинадцять ескадрилій винищувачів в Європу. Однак скоро стало очевидно, що в Європі, згідно із збільшенням збройних сил, яке планувалось, військова промисловість відстає, внаслідок фінансових труднощів.

У зв'язку із зростаючими витратами на переозброєння, а також з війною в Кореї в більшості натівських країн економічна ситуація зайшла в тупик. Уряди країн-членів виражали все зростаючу стурбованість економічними наслідками витрат на озброєння. Підвищення цін на імпорт, дефіцит істотної сировини, який перешкоджав виробництву, підвищення цін на внутрішньому ринку загрожували економічному добробуту європейських країн.

Двадцять шостого лютого 1951 французький представник Х.Альфан повідомив, що «погіршення західної економічної системи, яке продовжується, ослабило автономність Європи. Оцінки бюджету, розроблені згідно з вимогами програми переозброєння не точні і в деяких випадках саме виконання таких програм може наразитися на небезпеку. Північноатлантична Рада, – додавав він, – зобов'язана, згідно ст. 2 Договору контролювати плани озброєнь, які повинні гарантувати не тільки оборону, але також і економічну рівновагу в Атлантичному співтоваристві» [11, 41].

Ставало все більш очевидно, що політичні, військові і фінансові задачі не можуть більш

розглядатися окремо різними комітетами міністрів, і що назріла необхідність структурної реорганізації органів НАТО. Згідно з канадською пропозицією, 3 травня 1951 р. Комітет заступників міністрів закордонних справ країн-членів НАТО оголосив в спеціальному комюніке, що «досвід показав необхідність створення постійної центральної організації, покликаній забезпечити координацію в роботі різних органів Північноатлантичного пакту і полегшити приведення у виконання схвалених планів» [11, 301]. Передусім, була корінним чином змінена сама структура вищих органів НАТО.

Створення ОЗС, структурна реорганізація органів НАТО вимагали розробки нової Стратегічної Концепції, як загальної, так і детального керівництва для військового планування. Однак, тут Військовий Комітет зіткнувся з труднощами фінансового плану: перші приблизні оцінки витрат на озброєння перебували в стадії підготовки, і уряди країн-членів не бажали погоджуватися на додаткові витрати, поки не буде визначена остаточна сума.

Для розв'язання назрілих проблем в Оттаві була скликана сьома сесія Ради, яка проходила з 15 по 20 вересня 1951 р. Вперше нова Рада, яка складалася з міністрів закордонних справ, оборони і фінансів, приймала звіт від Комітету заступників міністрів, Військового Комітету, Управління оборонного виробництва і звіт генерала Д.Ейзенхауера. Ці звіти, як сформулював Ч.Споффорд в персональному звіті Раді, «фокусували увагу на найбільш термінових задачах майбутнього планування ефективної колективної оборони» [11, 43].

Військовий комітет повідомляв, що загальна сума внесків в оборону, і та, що пропонується урядами країн-членів недостатня для підтримки рівня збройних сил і виробництва обладнання, який військові власті визначили як необхідні для оборони Північноатлантичної зони відповідальності. Постійна Група підготувала звіт про створення і розвиток ОЗС і військові проблеми за минулий період. Д.Ейзенхауер в своєму звіті констатував той факт, що військові проблеми тісно пов'язані з економічними, фінансовими і соціальними питаннями і що їх неможливо розглядати у відриві від останніх.

Тимчасовий звіт Управління оборонного виробництва концентрував увагу на положенні континентальних європейських держав – членів, і вказував, що в цих країнах існує гострий дефіцит обладнання, а також значні невикористані можливості для виробництва зброї. Основним чинником, що обмежує розвиток програми є фінансовий. Фінансово-економічне управління представило звіт, який містив перший систематичний аналіз фінансових і економічних задач, які були результатом складання програм національної оборони. Основною темою звіту було питання про досягнення «рівноправного»

* Англійський дослідник А. Буллок вважав, що НАТО – це в першу чергу плід англійських зусиль, так як міністр закордонних справ Великобританії Г. Бевін проявив ініціативу у наданні цієї ідеї у посланні до Маршаллу 11 березня 1948р., на яке 12 березня послідувала позитивна відповідь [15, с. 191].

спільного розподілу вантажу витрат на оборону між державами – членами – тема, яка часто обговорювалася в НАТО протягом року. Однак ця тема з'явилася також і основною темою дискусій і розбіжностей між країнами-членами, оскільки не було якою-небудь однією простою і взагалі прийнятною формулою рішення. У заключному комюніке сесії Ради відмічалось: «Звіти управління оборонного виробництва і фінансово-економічного управління, а також дискусія по цих звітах виявили ряд труднощів в області виробництва і економіки» [5, 2].

В основному на сесії Сполучені Штати вимагали здійснення ряду нових заходів щодо розширення військових приготувань. Однак ці вимоги наражалися на наполегливе небажання європейських союзників, які заявили, що кошти, необхідні для програми озброєнь не можуть бути забезпечені в зв'язку з важким економічним становищем в країнах Європи. Це було визнане і в заключному комюніке сесії Ради: «Рада зазначає, що існує загроза інфляції, що збільшення зусиль на оборону є тягарем для платіжного балансу і що є перешкоди в забезпеченні відповідної оборони, пов'язані з цінами і впливом, який надає розподіл сировини на його постачання» [5, 2].

(Закінчення у наступному номері).

Для проведення аналізу економічних можливостей Західної Європи в зв'язку з необхідністю виконання військових планів Альянсу, а також з метою визначення і оцінки можливих дій країн-членів і досягнення найбільш ефективного використання ресурсів був створений Тимчасовий комітет Ради (Temporary Committee Council) або як його називали «Економічна директорія».

Поступовому перетворенню НАТО в «об'єднану коаліційну армію» і подальшому розвитку стратегічного планування відповідав і затверджений на оттавській сесії план фінансування першої програми «інфраструктури» НАТО: будівництва системи аеродромів, ліній комунікацій, радарних установок в портах, мережі трубопроводів, системи забезпечення, складів і арсеналів матеріально-технічного забезпечення збройних сил, які створювалися. З початком створення інфраструктури (що знову таки було безпрецедентним в історії коаліцій не тільки мирного, але навіть військового часу) стратегічне планування повинне було придбати якісно нові межі, оскільки Стратегічна Концепція і Стратегічне керівництво повинні були включати в себе не тільки практичне застосування елементів інфраструктури, але і передбачати їх оборону.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

С. В. ШЕВЦОВ

МЕЖДУНАРОДНАЯ ФИЛОСОФСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ФИЛОСОФИЯ ДЖОНА ЛОККА И СОВРЕМЕННОСТЬ», ПОСВЯЩЁННАЯ ПАМЯТИ Г.А.ЗАИЧЕНКО (ДНЕПРОПЕТРОВСК, 24-25 МАЯ 2001 Г.)

Шевцов Сергей Викторович – преподаватель кафедры философии Днепропетровского национального университета, заместитель главного редактора альманаха «Грани», кандидат философских наук

На бывшем советском, а теперь с приставкой пост, пространстве философский Днепропетровск ассоциировался с именем Георгия Антоновича Заиченко. 19 января 2001 г. философский Днепропетровск осиротел («Грани» №2(16), 2001). Оказались приспущенными стандарты мысли, и только ветер грусти одиноко веял в опустевших ландшафтах идей. Мастер ушёл, обретя покой и вечный приют. Мастер ушёл, выстрадав по-аристотелевски содержательную биографию: «родился, работал и умер». Мастер ушёл, оставив нам статьи, книги, идеи. Среди них «Джон Локк», – до сих пор одна из лучших в современном локковедении, и «История западной философии. Классика против постмодернизма» – последняя по реализации, но не по замыслу, книга Мастера, в которую вошло его философское завещание «Программа исследования соотношения философии и истории философии как реализация проекта создания теоретической философии, метафизики конца XX в.» (см. также «Грани» №2(16), 2001).

Джон Локк – мыслитель, чьё творчество стало отправной вехой в философском пути Георгия Антоновича. Год назад родилась идея проведения в Днепропетровске международной конференции по философии Дж.Локка. Конференция подобного уровня – высочайшая ответственность, неизбежно рождающая сомнения: а сможем ли, а получится ли? Но теперь, как говорится, сам Локк велел. Есть в этом знаковое и символическое, что, преодолев мыслью почти 370-летнюю толщу истории, один из отцов современного либерализма отдал дань памяти человеку, который его почитал, и вдумчиво изучал. Конференция состоялась благодаря усилиям Днепропетровского национального университета, Института философии им. Г.С.Сковороды НАН Украины, антропологического отделения Украинского философского фонда, Днепропетровского горисполкома, кафедры философии ДНУ. Хотелось бы от лица всех участников сказать сердечное спасибо председа-

телю оргкомитета проф.П.И.Гнатенко, его заместителю проф. В.И.Пронякину, ответственному секретарю доц. В.В.Окорокову, координатору оргкомитета В.Г.Заиченко, вынесшим на себе весь груз подготовки и проведения конференции. Среди приглашённых – крупнейшие специалисты в области философии из Киева, Москвы, Балтии, стран ближнего и дальнего зарубежья.

Не останавливаясь подробно на выступлениях (с ними можно ознакомиться в готовящихся философских сборниках ДНУ), и, не претендуя на всеохватность, обозначим ключевые моменты конференции.

Основная интенция форума – особое внимание творчеству и личности в целом Г.А.Заиченко. Конференцию открыл П.И.Гнатенко и зачитал письмо академика РАН Т.И.Ойзермана, который оценил своего ученика – Г.А.Заиченко как выдающегося исследователя историко-философской мысли наряду с Э.В.Ильенковым, П.П.Гайденом, М.К.Мамардашвили. В выступлениях В.И.Пронякина, В.Г.Табачковского, В.И.Шубина прозвучали не только тёплые слова в адрес Георгия Антоновича, но был сделан анализ его творчества в историко-философском и философско-антропологическом аспектах. Очень запомнилось волнительное выступление И.Ф.Бледнова об уникальном опыте и нелёгкой, а подчас и трагической судьбе философского театра в стенах Днепропетровской медицинской академии, и той поистине отеческой, наставнической и дружеской поддержке, которую оказывал театру Г.А.Заиченко.

Значение локковских идей в историко-философском контексте, в современных концепциях логики, эпистемологии, либерализма рассматривалось в выступлениях Г.Е.Аляева, И.В.Бычко, В.Р.Дуйкина, В.Л.Левченко, С.И.Максимова, И.П.Проценко, Т.Н.Талько, О.И.Хомы и др.

Универсальность темы конференции позволила вербализовать некоторые проблемы современной философской мысли. Это вопросы становления национальной культуры и отече-

ственной философии, истории западной философии, социальной философии, взаимоотношения классики и постмодернизма, философии языка, философских аспектов высшего образования, современной логики, эстетики. Эти темы звучали в докладах киевлян: В.П.Андрущенко, И.В.Бычко, В.И.Судакова, В.Г.Табачковского, В.И.Ярошевца, днепропетровчан: П.И.Гнатенко, В.А.Панфилова, В.И.Пронякина, В.И.Шубина, а также О.И.Хомы из Винницы, В.И.Шеченко из Чернигова, В.Ф.Капицы из Кривого Рога, в выступлениях В.А.Веденеева, Л.О.Кострюковой, Е.Моргун, Т.П.Разбегловой, А.Рудник, Н.П.Савусина и др.

Финал конференции достоин писательского пера и сюжета сюрреалистической пьесы, ибо завершающее слово было предоставлено... Георгию Антоновичу. Благодаря видеозаписи его выступления на премьере спектакля философского театра, мы услышали его по-сократовски живой, искромётный голос, его речь, которая вдохновляла не только актёров и зрителей, но на протяжении свыше четырёх десятилетий студентов, преподавателей, и просто людей, равнодушных к красоте мысли. Речь завершилась призывом сделать Екатеринослав южной столицей России, поскольку Георгий Антонович тяжело переживал политическое разделение двух братских народов.

Мастер сказал последнее слово. Конференция закончилась, но вопросы, которые она подняла собою и в организационном, и в идейном плане, остались.

Удивительно, что данный форум, имеющий статус международного, и посвящённый человеку, творчество которого входит в золотой фонд отечественной философии (имя Г.А.Заиченко стоит в ряду крупнейших философов в вышедшей в Москве книге «Философы России XIX–XX века») прошёл, к сожалению, почти незамеченным для широкой аудитории. СМИ не то что не уделили должного и достойного внимания, но приглашённые представители «масс-медиа» не пришли, показав тем самым то ли свою занятость, то ли непонимание сути и значения происходящего. Понятное дело, здесь проблема как выжить, как разобраться в политических пасьянсах, как преподнести новые «жареные» факты из жизни «звёзд», а вы тут со своей философией лезете. От простоквашинского «кто тама?», если помните, была польза, а вашим «что есть бытие?» даже дырку на обоях не закроешь. И потом, это же не международная выставка оргтехники, и не пивная акция.

Впрочем, справедливости ради, резонанс был. Он возник после конференции на страницах газеты «Бизнес-время», где были опубликованы две статьи. Первая – «Конец философии?» («БВ» №20) – полемичная, во многом провокационная – известного журналиста, недавнего аспиранта кафедры философии ДНУ Дениса Семёнова. Вторая («БВ» №24) – ответная – сына Г.А.Заиченко – Владимира. Наконец-то в прессе зазвучала философская полемика, как это было во времена Французского Просвещения, классического идеализма и романтизма, «серебряного века». Однако, к сожалению, в наше время эта полемика скорее напомнила внезапно возникшего из известного анекдота «неуловимого Джо», которого никто не ловит, ибо он никому не нужен. Увы, философский диалог в публичной печати не является нормой нашей жизни. Тревога Дениса о роли философии и философа в жизни близка и понятна. И в то же время, несомненна правота Владимира Заиченко. Если человек венцом жизни считает «мексиканское мыло», идолопоклонствует перед Опррой Уинфри, Микки Маусом, поп-звездами и иже с ними, то, пожалуй, здесь философия действительно бессильна, но это ровным счётом ещё ничего не говорит о её конце.

Разговор о конце философии вообще и в нашем городе в частности не имеет под собой почвы, уже хотя бы потому, что по меткой фразе Виталия Георгиевича Табачковского, если здесь жил такой человек как Георгий Антонович, значит дело наше обречено на удачу. И пусть не все те, кто ожидался, смогли приехать на конференцию, но ею созданная атмосфера получила благодарный отзыв, как самих участников, так и в философских кругах Украины (летняя международная философская школа в Пуше Озёрной). А это даёт надежду и утешение, что у нас всё же грядёт работа в деле европейского мышления. Утешает решение о периодическом проведении чтений, посвящённых памяти Г.А.Заиченко. Утешает идея создания историко-философского общества им. Заиченко. Утешает твёрдое слово Петра Ивановича Гнатенко, что в Днепропетровске будет написана и защищена кандидатская диссертация по творчеству Г.А.Заиченко. Всё это утешает так, как может и должна утешать философия по Бозцию. Не погаснет в столь славном городе, известном многими выдающимися именами и традициями, алтарь живой мысли, чьим верным и бескорыстным жрецом был Георгий Антонович. Спасибо ему.

Л. И. ШВИДКАЯ

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «СОЦИОЛОГИЯ ГОРОДА: НАУЧНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ»

Швидкая Лариса Ивановна — заведующая кафедрой отраслевой социологии Днепропетровского национального университета, кандидат социологических наук

27 апреля 2001 года в г. Днепропетровске состоялась Международная научно-практическая конференция «Социология города: научные проблемы и социальные технологии». Конференция была посвящена 225-летию г. Днепропетровска и 10-летию социологического образования в Днепропетровском национальном университете. В ней приняли участие ученые Днепропетровска, Киева, Москвы, Харькова, Одессы, Луганска, Запорожья и других городов Украины и России, представители областной и городской администрации, руководители и преподаватели учебных заведений города.

С приветственным словом к собравшимся обратился городской голова г. Днепропетровска И. И. Куличенко. Он поздравил присутствующих с этими важными датами в жизни города, ознакомил участников конференции с успехами в социально-экономическом развитии города Днепропетровска, достигнутыми в последние три года, отметив значительный вклад науки, в том числе и социологии, с которой у городской власти сложились деловые творческие отношения.

Открыл конференцию ректор ДНУ профессор, доктор физико-математических наук М. В. Поляков, который ознакомил участников конференции с этапами становления социологического образования в ДНУ, перспективами развития этого научного направления.

Доклад доктора философских наук, члена-корреспондента Российской Академии Наук, главного редактора журнала «Социологические исследования» Ж. Т. Тощенко (Москва, Россия) «Современные типы и виды власти (опыт социологического анализа)» был посвящен проблемам функционирования политической власти, которая находит свое выражение во властных отношениях. Подчеркнув, что государство является главным носителем властных отношений, и в лице конкретных органов в центре и на местах выступает основным субъектом властвования, обратил внимание на особую проблему — взаимодействия государства с человеком, а точнее говоря человека со всеми властными органами государства («обратная связь»). По его мнению для развития социологии города имеет большое значение структурирование властных отношений. Описав существующие подходы к типологизации власти, выделил следующие проблемные виды власти, которые вы-

зывают определенную тревогу и создают возможность конфликтов: демократия, олигархия, этнократия, теократия, технократия, охлократия. В заключении выступления подчеркнул, что решение задач научного управления всегда было связано с поиском новых, более эффективных форм и методов планомерного взаимодействия населения и государства на основе постоянного и внимательного анализа и ориентации на состояние и проблемы политического сознания людей.

В докладе доктора философских наук профессора, Президента Межрегиональной академии социальных технологий В. Н. Иванова (Москва, Россия) «Управленческие парадигмы XXI столетия» прозвучала мысль о том, что в современном обществе отчетливо просматривается противоречие между процессами, происходящими в обществе и научными подходами к их управлению, выработанными современными управленческими науками, поэтому кризисные явления нашего общества в значительной мере определены кризисом управления. Выход из создавшегося положения он видит в решении следующих проблем: 1) повышение роли науки в решении управленческих проблем, что значительно повысит профессиональность и эффективность их решения; 2) разработка новой управленческой парадигмы XXI века, главным субъектом которой должен стать человек; 3) разработка стратегического направления в управлении на всех его уровнях — федеральном, региональном, муниципальном. В конце выступления еще раз подчеркнул необходимость поиска новых эффективных форм управления, всестороннего развития социального управления, которое, в отличие от менеджмента, ориентированного в большей степени на получение максимальной прибыли, имеет своей конечной целью общественное благополучие.

По мнению доктора социологических наук, профессора кафедры социологии Одесского национального университета В. И. Подшивалкиной (Одесса, Украина), нашедшим отражение в докладе «Методологические и методические проблемы оценочных исследований городских социальных проектов и программ», одним из перспективных научных направлений, обладающим значительным творческим потенциалом, является социологическая экспертиза проектов, программ, управленческих решений, которая

сможет существенно повысить эффективность социального управления на всех уровнях. Для того, чтобы социологическая экспертиза стала действенным инструментом а решении управленческих проблем, необходимо решить ряд серьезных задач методологического (разработка новых качественных парадигм исследования социальной реальности), методического (разработка методики проведения оценочных экспертных исследований), организационного (этические, финансовые вопросы организации, проведения экспертизы, использование ее результатов) характера.

Доклад доктора социологических наук, директора Академии социологии и управления МГСУ Г.И.Осадчей «Стиль жизни молодых жителей города» (Москва, Россия) был основан на данных социологического исследования, проведенного в рамках совместного англо-российско-украинского проекта INTAS «Молодежь: социокультурные ориентации, занятость, безработица, социальная защита и адаптация», одним из участников которого является и кафедра социологии ДНУ, в ходе которого была опрошена 25-летняя молодежь Москвы, Владикавказа и Днепропетровска. Анализ данных, полученных в данном исследовании, наиболее важные из которых были представлены собравшимся, позволил сделать вывод о том, что в условиях перехода от тоталитарного общества к демократическому все более проявляется стилевая дифференциация населения, которая является атрибутивным элементом открытого общества.

Выступающая отметила, что молодежь более всех групп городского населения характеризуется новыми возможностями и способностями к созданию стилового разнообразия, толерантностью к стилевой дифференциации. В качестве главных детерминант стилизации жизни были названы следующие: доход, статус родителей, образование, пол. Было подчеркнуто, что во многом индивидуальная стилизация жизни молодежи происходит сегодня под влиянием западных социо-культурных образцов поведения и жизненных стандартов.

Проблеме социологического исследования жизни города было посвящен доклад ведущего социолога Института социологии НАН Украины доктора философских наук, профессора Е.И.Суминенко «О некоторых трансформационных процессах в городских ареалах» (Киев, Украина), который дал характеристику трансформационным процессам, происходящим сегодня в украинском обществе в целом и городских ареалах и выделил несколько версий их дальнейшего развития. Согласно первой версии украинское общество осуществляет переход от тоталитарного социализма к обществу социально-ориентированной рыночной экономики — обществу социализированного капитализма.

Сущность второй версии в том, что как бы активно Украина не строила рыночную экономику, реально «вписаться» она сможет только в сообщество стран «третьего мира». Третья версия описывает будущее украинского общества как общества синтеза социальных достижений социалистического строя и позитивных наработок рыночной экономики. И, наконец, в качестве возможного сценария будущего Украины, было названо возрождение социализма, но уже в новом варианте. Серьезную тревогу по мнению докладчика вызывают экономические, социальные и культурные проблемы, которые возникли в украинских городах в связи с разрушением связей, соединявших республики бывшего Советского Союза в единый народно-хозяйственный комплекс. «Вивисекция» этих связей привела к глубокому, устойчивому кризису, который наиболее явно проявляется в городах, которые являются средоточием участников трансформационных процессов и явлений. Положение усугубляется тем, что вследствие монопрофильности функционирования многих украинских городов, они сегодня из-за резкого спада производства оказались исключенными из экономической, социальной и культурной жизни и обречены на вымирание.

Эта тема нашла продолжение в выступлении доктора социологических наук профессора, декана факультета журналистики и социологии Восточноукраинского национального университета Б.Г.Нагорного «Город как специфический объект социологического анализа» (Луганск, Украина). Он подчеркнул, что социологическая наука накопила существенный опыт изучения города, который сегодня незаслуженно забыт (комплексные исследования по проблемам социального планирования городов и регионов, которые активно проводились в 80-90-е годы 20 века). По мнению выступающего этот опыт должен быть изучен (подходы к изучению городов, построение показателей, расчеты выборок и т.д.), естественно, с учетом реалий современного украинского общества и использован в исследованиях различных аспектов жизнедеятельности современных городов как специфических социальных объектов. Далее выделил основные городские проблемы, которые, по его мнению, являются интересными для изучения социологами: город, как центр инновационных идей в сфере науки, политики, экономики и культуры; город как источник социальной напряженности, социальных конфликтов; социальные последствия приватизации; социальное расслоение; информационное пространство города; взаимоотношение городских и областных субъектов управления. Отдельный аспект социологического исследования города, по его мнению, связан с проблемами социализации, изменением традиций, обычаев, формированием новой городской культуры. В ка-

честве важной социологической проблемы назвал разработку социальных индикаторов, которые бы позволили проводить экспертизу жизнедеятельности городов и на этой основе разрабатывать эффективные программы, проекты

Мысль о необходимости более тесной взаимосвязи социологии, социологических исследований с практикой социального управления прозвучала в выступлении доктора социологических наук, профессора Харьковского университета Ю.А.Чернецкого «Роль социологической науки в решении проблем функционирования города» (Харьков, Украина). Выступающий на примере социологического факультета Харьковского национального университета показал перспективные направления взаимодействия социологического знания с органами городской власти: проведение социологических исследований актуальных проблем функционирования города, жизнедеятельности горожан, в которых по его мнению сосредоточен уникальный материал для эффективного управления социальными процессами городской жизни (например «Труд и старость в Харькове», «Подросток в большом городе»). Далее остановился на анализе важнейших проблем, которая должна решить социологическая наука, чтобы социальное

управление, которое сегодня зачастую осуществляется на здравом смысле, стало подлинно научным и смогло решить серьезные проблемы, присущие современным украинским городам.

Доклады, представленные на пленарном заседании вызвали большой интерес участников и задали тон всему ходу конференции.

Работа секций «Проблемы социального управления регионом», «Социальная сфера и инфраструктура города», «Проблемы воспроизводства социальной структуры образ жизни социальных общностей», «Социальное самочувствие и поведение населения» прошла активно и плодотворно. Выступающие обозначили важнейшие направления научного направления – социологии города, определили пути ее сотрудничества с властными структурами всех уровней в решении проблем повышения эффективности социального управления.

Материалы международной научно-практической конференции «Социология города: научные проблемы и социальные технологии» вошли в Сборник научных работ «Социология міста», изданный Днепропетровским национальным университетом в 2001 году.

НА ГРАНІ

В. Г. ЗАИЧЕНКО

РАЗМЫШЛЕНИЯ О СУЩЕМ

Заиченко Владимир Георгиевич — мыслитель

Принципиальные философские вопросы в XX в. в значительной мере переформулировались в лингвистические.

Например, вопрос о «сущем» или проблемы казуальности, в утрированной форме выраженные в определении первичности яйца или курицы.

И вот как в современной русскоязычной интерпретации эти вопросы могут быть выражены:

«Является ли для яйца куриное начало сущим или несущим?»

Комментарий

На первый взгляд полученная формулировка — каламбур и не более. Для кого-то забавный каламбур, для кого-то примитивный.

И все же не совсем примитивный. Смысловое соединение существительного «сущее» и причастия «несущее» кроме формальной гротескности таит нечто более серьезное и, одновременно, более курьезное (пardon за еще один каламбур).

Начнем с серьезно-курьезного. Переформулируем вопрос с учетом двуполости кур:

«Является ли для яйца петушиное начало сущим или несущим?»

Напрашивающийся курьезно-серьезный ответ: «Для яйца петушиное начало является сущим, а куриное — несущим», — слишком прост, чтобы быть правильным. Такой ответ во многом произвольно, но от этого не менее «дико» механически соединяет онтологию с орнитологией. То, что в неявной форме, намеком содержалось в вопросах, в таком явном ответе выглядит грубо и, мягко говоря, неубедительно. И, кроме того, грешит каким-то мужским шовинизмом.

Если же отнестись¹ к вопросу чуть серьезнее, то в нем сразу открывается² целый ряд проблематик:

1. Соотношения различных картин мира.
2. Коммуникаций.

3. Интро- и интерсубъектной коммуникации при различных картинах мира.

4. Тринитарная проблема.

Начать имеет смысл с последней, как с наиболее давней, и как с наиболее разработанной.

Совершенно очевидно, что тринитарная проблема в исходном вопросе может быть философски осмысленно истолкована не в тварном виде (курица, петух, яйцо³), а метафизически — сущее приобретает три сущности:

— конкретно-сущее, реализующее (актуализирующее) абстрактно-сущее или вообще-сущее, далее в нашем исследовании — первосущее;

— несущее;

— совместная эманация первых двух ипостасей.

Причем, как и положено, для тринитарной проблемы, взаимоотношение трех сущностей может рассматриваться и субординационным, и координационным как между самими сущностями, так и между ними и первосущим. Дополнительную интеллектуально-мифологическую интригу могло бы дать еще и рассмотрение известного из древности представления о первосущем как о яйце, но такой поворот представляется избыточным даже не в смысле оккамовского лезвия, коим тоже не грех бы в отношении этого яйца воспользоваться, а исходя из желательности отделения метафизики от поэтико-мифологического (если, конечно, не иметь цели посоревноваться с Ницше).

Субординация в простейшем варианте рассмотрения состоит из порождения первосущим конкретно-сущего (или воплощения первого во втором), выделения (порождения) из конкретно-сущего несущего, с последующими сколь угодно разнообразными их совместными эманациями. Смешение в таком рассмотрении принципов линейности и инцеста может показаться забавными, но содержательно (идейно) представляются нам непродуктивным. То же можно утверждать и в отношении других субординационных моделей, в которых инцест переносится с конца линейной модели в ее начало и/или середину.

Наиболее сложным, но и содержательно наиболее богатым, а сущностно – плодотворным, представляется координационно-синкретический подход, в котором все три сущности не противостоят первосущему и не являются ее составляющими, а идентичны ему.

При таком подходе, методологически близком к ортодоксально христианскому, совместная эманация конкретно-сущего и несущего не возникает во времени после первых ипостасей, так же как несущее не возникает из конкретно-сущего, и даже не связана с ними казуально (это же утверждение справедливо и в отношении связи всех трех ипостасей с первосущим), а имманентно присуща конкретно-сущему и несущему. Это, с позволения сказать, в первую очередь эманирование, неким парадоксальным образом тождественное самой эманации. Носителем же этой эманации по определению является несущее.

Таким образом, реально следует для данного рассмотрения поставить все три ипостаси в один ряд с первосущим, признав всех участников получившейся четверицы тождественно-различными (догмат Никейского собора для нас отнюдь не аксиома, да и предположи кто в те времена единство Бога, Отца, Сына и Святого Духа, поди знай, не считалось ли бы ныне представление о Троице сущей ересью). Очевидная антиномичность идеи тождественно-различного в вышеприведенной интерпретации требует в дальнейшем детализации, которую невозможно осуществить без определения сущности совместной эманации конкретно-сущего и несущего.

Предварительно заметим, что вышеизложенное построение, так же как исследования сущности нашей эманации будет сущностно важным, более того – необходимым, для рассмотрения проблематики интросубъектной коммуникации при различных картинах мира. Одновременно заметим, что все эти проблемы не надуманы и не носят исключительно абстрактно-философского или теологического характера – они имеют вполне реальное жизненное воплощение в психологической, социальной и юридической практике нашего времени.

Мы предлагаем трактовать совместную эманацию конкретно-сущего и несущего как исключительно и нераздельно интеллектуально-эмоционально-волевою. Именно в такой эманации остальные ипостаси, включая первосущее, волеют, ощущают себя и осознают себя (осознают скорее в августиновском, чем декартовском понимании) по отдельности и вместе как единство и тождество. Именно воление, ощущение и осознание себя в единстве и тождестве, с одной стороны, и в различии, с другой, делают и саму эманацию единой и тождественной остальным ипостасям и одновременно отличной от них.

Завершить в сколь ни будь полном объеме разработку данной проблемы в ограниченной по времени и по объему работе представляется невозможным – такую разработку можно только прекратить, что мы с удовольствием и делаем, отметив при переходе к проблеме соотношения различных картин мира, что уже полученные результаты для наших целей достаточны. Нуждающихся же в получении дополнительных подробностей про ипостаси и их взаимоотношения отсылаем к Платону, христианским (в меньшей степени – мусульманским) теологам или ересиярхам и пр.

Соотношение различных картин мира само по себе содержит ряд проблем, начиная с проблемы что, собственно говоря, является собой «картина мира». В данной штудии эти проблемы если и будут фигурировать, то только в тех своих частях, что имеют отношение к проблематике связи соотношения разных картин мира и коммуникаций.

Для начала следует каким-то образом выйти из замкнутого круга проблемы первичности картин мира или коммуникации – возникновение картины мира невозможно без коммуникации, а последняя может существовать лишь при сформировавшейся картине мира (картинах мира). Данный, кажущийся формально-логически неразрешимым, вопрос для логической (в классическом понимании логики) картины мира может быть снят аналогично вопросу первичности курицы и яйца, если к таким вопросам подойти не статически, а динамически (исторически) – в первом (исторически) случае приняв естественнонаучную (биологическую, например, эволюционную) картину мира, во втором – антропологическую. Тогда данные вопросы в позитивистском духе даже не снимаются, а становятся сугубо ошибочным использованием языка, т.е. обесмысливаются. В первом случае куры (да и петухи) – один из результатов эволюции пресмыкающихся в яйценосном направлении⁴, во втором – возникновение картины мира есть результат становления человечества как надбиологического феномена при качественно новом, по сравнению с биологическим, содержании коммуникаций⁵.

В результате нами уже упомянуты 4 вида картин мира: логическая, естественнонаучная, антропологическая и ветхозаветная⁶. Пока достаточно. Как же они соотносятся в исходном вопросе?

Кажущееся методологически правильным проведение такого анализа, начиная с парных соотношений, затем триадных и заканчивая обобщающим содержит одну, но делающую правильное неправильным опасность – число 4, на котором мы остановились, несоизмеримо с общим количеством картин мира и, следовательно, указанный порядок анализа для большего количества картин мира (а нет никаких

оснований для более полного и убедительного исследования не добавит к уже указанным еще пару, тройку, потом еще и т.д.) по мере увеличения количества картин мира приводит к факториальному, точнее многофакториальному, увеличению числа единичных анализов.

Это, в свою очередь, делает нереальным анализ единичных анализов, т.е. некий синтетический анализ – проведи даже какой маниакально заинтересованный исследователь все единичные и бесчисленные для N более 10 анализы – не то что осмыслить, удержать их в голове было бы невозможно⁷.

Поэтому мы попробуем провести, пусть и заведомо неполный, но реальный анализ, пользуясь уже вполне успешно опробованным на ипостасях координационно-синкретическим подходом. Авось⁸ выйдет что-то необычное и интересное.

В логической картине мира «сущее» и «несущее» в исходном вопросе – не более, чем предикаты для аристотелевской логики (естественно при смене вопросительной формы предложения на повествовательную) либо, в зависимости от смыслового акцентирования, кванторы или предикаты для математической логики. В любом случае их сущность по сути несущественна.

В естественнонаучной картине мира несущее куриное начало для яйца начисто «перебивает» сущее, относящееся к антропологической (в герменевтическом понимании) картине мира, которая, в отличие от естественнонаучной, вполне приемлет и первый предикат (квантор), пользуясь языком логической картины мира. В герменевтической картине мира важен не столько ответ, сколько побуждение к вопросу и само вопрошание.

Ну и в ветхозаветной – все зависит от профессиональной принадлежности и интеллектуально-эмоциональной настроенности обладателя данной картины мира. Благодушный христианин к вопросу должен бы отнестись как к

возникшему по Божьему попущению, а к любому ответу на него – вполне безразлично. Бичующий же интеллектуализм ортодокс гневно отринет вопрос как нечто «от лукавого» (и будет прав). В целом же в ветхозаветной картине мира вопрос либо вовсе не умещается, либо не вызывает интереса, а не вызывающий интереса вопрос – не вопрос.

Итак, в первом, простейшем варианте анализа, проведенного просто путем помещения вопроса в каждую картину мира, получается, что картины мира в вопросе соотносятся как разные Вселенные, т.е. никак.⁹ Формально все правильно. Однако неправильна сама формальность отделения картины мира от ее обладателя. Абстрагирование от коммуникаций мстит за себя самым страшным способом – получением сущностно неправильного результата, в котором, к тому же, нет ничего необычного или интересного.

В пользу наличия некоего соотношения между различными картинами мира свидетельствует и сама курьезность вопроса – будь простейший вариант анализа правильным, курьезность исчезла бы, ибо комическое в такого рода текстах по своей природе предполагает эмоционально-адаптируемое восприятие субъектом восприятия интеллектуально-нелепого, но приемлемого содержания¹⁰.

Вот вам и готовый координационно-синкретический ответ – в исходном вопросе различные картины мира соотносятся комически.

Разумеется, возможны и иные типы соотношения для каких-то картин мира – трагическое, безразличное и пр. Но для ощущения трагичности нашего вопроса нужно быть обладателями каких-то уж совсем специфических картин мира¹¹, таких обладателей явно мало и со своим этого рода трагизмом они должны справляться без нас, а безразличное¹², как было показано выше, неинтересно, вполне обычно и поэтому не будет далее подробно рассматриваться.

Примечания:

1. Обратите внимание – «отнестись». Снова двусмысленность, снова выраженное уже в условной форме какое-то странное соотношение интеллектуально-волевого и биологического начал.

2. Термин «открывается» в данном контексте использован исходя из позиции «изнутри вопроса». Для позиции «извне» следовало бы использовать термин «скрывается».

3. Яйцо – оно тоже тварь.

4. Ситуацию можно разрешить и посредством ветхозаветной картины мира – в разделе «Бытие» отсутствуют мелкие подробности творения. Поэтому с равной степенью достоверности можно предполагать, что изначально

были сотворены петух, курица и яйцо в любом сочетании – втроем, попарно, оплодотворенная курица или даже 2 разнополых яйца. В райских условиях скорость репродукции у пернатых достаточно высока чтобы ко времени раздачи Адамом имен наличествовала вся троица.

5. А вот здесь ветхозаветная картина мира работает впрямую – согласно письменным источникам для Творца картина мира очевидно творилась вместе с миром, для Адама – исходно была дана его Творцом, а впоследствии уточнялась и содержательно обогащалась посредством коммуникации с Создателем.

6. Числовое совпадение количества картин мира с количеством ипостасей в предыдущей

части нашего анализа представляется нам совершенно случайным, на что специально указываем читателю. За возможные спекуляции носителей численно-мистической или какой иной самой неожиданной картины мира приписывания нашим ипостасям указанных выше картин мира интеллектуальную ответственность пусть несут сами.

7. Предполагается, что соотношения любой пары или тройки картин мира обладает индивидуальностью и неповторимостью.

8. Любое настоящее исследование – всегда предприятие «на авось», т.е. с непредсказуемым результатом.

9. Обратите внимание на плодотворность координационно-синкретического подхода при отсутствии соотношения между объектами анализа – там, где обычный скрупулезный анализ

потребовал бы многостраничного текста, он оказался избыточным. Готовый результат получен сходу.

10. Здесь мы несколько забегаем вперед, и вынуждено предваряем исследование интросубъектной коммуникации при различных картинах мира.

11. Например, картина мира человека, вообразившего себя курицей, жаждущей снести яйцо и, в силу каких-либо обстоятельств, лишенной такой возможности.

12. Кроме иных интеллектуальных вариантов безразличия наиболее распространенным, как мы предполагаем, является безразличие дурака. Ни один дурак не обидится – он до этой сноски не дочитает, а если дочитает – значит текст ему безразличен.

От редакции. Уважаемый читатель! Текст, который Вам предложен в данной рубрике, не совсем обычен. Он – маргинален, и потому во-истину находится «на грани» (*ad marginem*). Следя изысканиям автора, эту маргинальность можно обозначить тремя ипостасями: маргинален автор по отношению к той тематике, в которой он выступает; маргинальна тема уже в самой подаче – оксюморонное обыгрывание проблемы сущего и несущего; маргинален способ изложения материала своей явной постмодернистской подкладкой. В силу своей маргинальности, текст амбивалентен – он может одновременно «отпугнуть» и «привлечь» – читателя, который по разным обстоятельствам не очень знаком со спецификой современного философского дискурса – своей нарочитой заумью; философа – уж слишком оксюморонным парением в области метафизических проблем; филолога – до исступленности безудержной игрой (правда, в смысле Рильке, Хайдеггера, Гадамера) словами; наконец, просто христианина – парадоксальным, и может даже святотатственным разворотом тринитарной проблемы. Словом, если Вы любитель джойсовских интерпретаций, кафкианских метаморфоз, прустовских интроспекций, тогда этот текст Ваш. В любом случае – вердикт выносить Вам.

Зная самого автора и его отношение к происходящему, добавим, что за ироничностью стиля, некой саркастичностью тона, курьезностью в постановке проблем, со-крыто не-равно-душие автора к современным, и, причем не литературно, а жизненно постмодернистским ситуациям в социально-правовой сфере. И последнее. Текст явно не завершен, и не только благодаря стилистическим особенностям дискурса. Автор готов предоставить и вторую часть, но считает, что эту информацию надо воспринимать дозированно. Редакция и автор, который, как видите, скромно именует себя – мыслитель, надеются, что текст встретит своего критика, по-нищански бунтующего ниспровергателя, и рубрика «На грани» готова стать ареной философской полемики.

ABSTRACTS

TO 10-ANNIVERSARY OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

Shvets M.A. Construction of Ukrainian Independence – The Way of Hopes, Dreams and Realities

This article shows historical, social, political directions of becoming Ukrainian Independence. Proclamation of Independence is very important event in finding of national regime. First years of Independence was very difficult and accompanied by political and economical unstableness, that inspired on sums of social-economical development of Dniepropetrovsk's region at the last 10 years.

Polyakov M.V. Dniepropetrovsk's National University: Achievements and Perspectives (to 10-Anniversary of Ukrainian Independence)

There are many innovations in a system of high education in last decade, and in our university in particular. Among of them: change of order of receipt of license and accreditation; autonomy of high school; the appearance of the Ukrainian science on the world's scene; discovery of new specialities, which correspond to modernity period development science, culture and manufacture; finding of national's status.

Surmin Yu.P. Ukraine: Decade of Difficult Way and Future's Problem

The author analyses main sums of Ukrainian Independence on the last decade and offers next ways of further development, which consist of some subsystem: strategic planning; concordance of interests of difference elite's groups and social layers; formation and realization of innovation potential; analysis, generalization and application of foreign and native experience of state construction; anticrisising government; supposing of national safety; control for power from popular; monitoring and defense of human rights; connection power with popular, white PR.

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Kolesnikov K.M. Ukrainian State as Regular Manifestation of History (to 10-Anniversary of Independence)

Gavva V.V. Improvement of System of Care of Public Health

TO 225-ANNIVERSARY DNEPROPETROVSK

Zakharenko O.M. Leninskiy District – Yesterday, Today, Tomorrow

Lukashova V.F. Past and Present of the Apart Taking District

Abrosimova S.V. Katerynoslav Scientific Archive Commission and Its Contribution to the Research of the Town History

The article presents the activities of the Katerinoslav Scientific Archive Commission (1903–1916) as one of the main centers of the study of the town history of Katerinoslav. The local investigators (A.Synijavsky, V.Bidnov, V.Mashukov and others) found and published many documents on the social, economical and cultural history of Katerinoslav from the late 18-th to the early 20-th centuries. The members of Commission researched the history of Zaporiz'k Cossacks, local Church, education, theatre, literature, town arrangement and management, genealogy of the local well-known families and the problems of the historiography of local town history.

HISTORY

Shlyahov O.B. Worker-sailors of Azov-Black Sea Basin in the end of XIX – beginning of XX Centuries (Psychological Portrait)

Hlybova L.V. Administrative and Social-Political Organization of Ukrainian Kozak's State

Hridochkin A.V. Historical-political views by V.N. Karazin

In the article has been analyzed the peculiarity of perception and interpretation of the most important social – political problems of end XVIII – first third of the XIX century by V.N. Karazin. He was a prominent public benefactor of Ukraine. His views on problems of state system, place of state power in the development of economic, political and ideological spheres are shown.

Donchenko S.P. Ukrainian's Liberals in Directoria

This article is about Ukrainian's liberals in Directoria. It shows the question of the work Ukrainian's liberals and others parts is in new government of Directoria and others. It shows the period of Denikin's occupation of Ukraine, note of S.Petlyura to «States of Antanta and states of all world».

Pakhomenkov Yu.G. Ukrainian Revolution in the Times of the Central Rada

In article it was proposal the explanation of the historiographic terms of the modern Ukrainian history of the times 1917–1918: «the revolution of Ukraine», «Ukrainian national movement», «Ukrainian national revolution» and them theoretical sens.

Krivchik G.G. The Evolution of the Work Organization and Payment Forms in the Agriculture of Ukraine in Condition of Totalitarizm in 60–80

PHILOSOPHY

Poplavskaya T.N. The Problem of Good and Evil in Modern Philosophy and Psychology

The modern person feels necessity of new ethical orientation. The given situation has grown out of

loss of an authority of previous ethical values, therefore he has lost the control of life and has found himself in a rather dangerous situation.

As the problem of evil affects soul of each of us, whether we understand it or not, it is necessary to recognize as actual attempt to outline briefly the path, which our contemporary is compelled to follow at collision with evil. Just this path also has become a subject of consideration of the given article.

Yatchenko V.F. The Problem of Ideal in Ukrainian Ritual Songs

The article deals with the problem of formation of social ideal in the ancient Ukrainian pre-Christian mythology. Hence in the article the idea of metaphysical character and genesis forms of this ideal is expressed.

Ryazanova L.S. Religion in Postmodernism's Age

Religion's status in postmodernism's age is ambivalent. In one hand, its general intention is secularization and localization as one of autonomy parties of society. In other hand, religion is still very important and fundamental spiritual sphere of life, but its forms must be transformed, that to be more effective

Kramar P.P. Culture of Creative Work or It's Cult? About Cultural and Cultive Perception of Human Creative Activity

Creative innovatory activity, contradictory in it's essence, could be realized in two ways, productively and destructively and so, is estimated differently i positively or negatively (as appreciation or blame). Any fetishism of some of it's forms leads to the one-sided idea of creative work as a whole. That is why the estimations of creative-innovations, should always be address and specific and to be made in context of, and from the positions of socially approbated norms and cultural values.

Nevshupa A.M. About Person's Problem in Christian

The Christian doctrine of personality and its manifestations in the religion-church sphere in the modern Ukrainian society considers in the article «About the problem of personality in the Christianity»

SOCIOLOGY

Naumkina S.M. The Problem of Unemployment and Conflicts in the Society

In the article the attention is paid to the sphere of labor relation, on the core reasons of the crisis situation and on making state policy more effective. The author investigates the social partnership system, state policy on labor market, unemployment policy decision, ways on making the reform's program more effective, lowering of the state conflictogenity, the more effective ways to the state political and economic stability.

Burega V.V. The Deviation in the Social Management

Kolesnyk L.A. Diaspora as the Social Phenomenon and Sociologic Category.

The essential of diaspora as social phenomenon and different approaches to this scientific phenomenon are analyzed.

POLITICAL SCIENCES

Osadchiy V.I. The View on Development of Parties Construction

Kluj A.I. The Idea of Federalism and Autonomy in Ukrainian Political Thought in XIX century.

The rote of Ukrainian scientists of social sciences and social figures of X?X century in development of conception of national state is analyzed in this article.

Kravtchenko P.A. The democratization of the authority and the social stability in the making of Ukrainian State

The attributive signs of the society's civilization its stability and consent. The are based on the democratization of the authority which provides the rule of the principles of the legitimacy, the absolute equality of people's rights, the domination in the society the dictatorship of low, marked social orientation, the unity of national idea and world experience.

Glazyrin V.P. Foreign Economy Policy of Ukraine: Experience at the Years of Independence and Perspective of Development at Beginning of XXI Century

The main idea of the paper is an independent state Ukraine has entered into the system of the world economy by means of active foreign economic policy.

Brezhneva T.V. Evolution of military-political strategy NATO: from coordination to integration (1950-1952)

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Shevtsov S.V. International Conference «Jh.Locke's Philosophy and Modernity», Devoting to G.A.Zaichenko's Memory

Shvydkaya L.I. International Scientific-Practical Conference «City's Sociology: Scientific Problems and Social Technologies»

ON THE EDGE

Zaichenko V.G. Meditations about Being